

АБДУЛЛА
ҚАҲХОР

АСАРЛАР

САРОБ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР

БЕШ ЖИЛДЛИК

БИРИНЧИ ЖИЛД

САРОБ

Роман
Ҳикоялар

Тошкент
Faфур Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Редколлегия:

УЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АҲМАД, ЭРКИН АЪЗАМОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ, КИБРИЁ ҚАҲХОРОВА, МАТЕҶУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи
КИБРИЁ ҚАҲХОРОВА

Сўзбоши муаллифи
ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

Қаҳҳор Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик. Редкол.: Ү. Умарбеков, Сайд Аҳмад, Э. Аъзамов за бошқ.; Нашрга тайёрловчи К. Қаҳҳорова. І-ж. Сароб: Роман. Ҳикоялар. /Сўзбоши муаллифи О. Шарафиддинов/. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.— 336 б.

І. Ү. Умарбеков ва бошқ.

Ўзбекистон халк ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 60 йиллиги мувосабати билан әдибининг беш жилдлик «Асарлари»ни нашр этилмоқда.

Муаддиф «Сароб» романнада 20-йиллар ҳаётига мурожаат килиб, буржузия миллиятчилиги идеологиясининг реакцион мөхиятини очиб, унинг ҳалолети, инкизози конунийлигини, янги ҳаёт тантанаси мукаррарлигини реалистик образлорда аке өттиради.

Шучингдек, ушбу биринчи жилдга әдибининг 30-йилларда ёзилган ҳикоялари ҳам жамланди.

Каххар Абдулла. Собрание сочинений: В 5-ти томах.
Т. I. Мираж: Роман. Рассказы.

К 4702570200—26
М352(04)—87 5—87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 йил.
(Сўзбоши)

ХАЛҚ ІЗҮВЧИСИ

Таниқли совег ёзувчиси Виктор Астафьев «Ҳар нарсанинг ўз вақти бор» деб аталған мақолалар китобини құйындағи мулоҳаза билан бошлайды: «Адабиёт билан шуғулланиш гоят мұраккаб иш — бунда ҳеч қандай үйинқароқлық, ўзбошимчалик кетмайды. Ёзувчиди ҳеч ким силаб-сийлаб әркалатыб қўймайды — йўлдан адашса фақат ўзидан кўриши керак. Ўзингни аяб ярим овозда куйласанг, ярим куч билан ишласанг, албатта, умрииг ўтаверади, бироқ энди фақат ўзинг учун яшайсан ва ўзинг учун куйтайсан. Бироқ, адабиётда ўзи учун яшамоқ ўлиш билан баробардир». Адабий ижодининг максади ва моҳияттани яхши ифодалаган бу мулоҳазалар, назаримда, Ӯзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг фаолиятига жуда жуда мос келади — у адабиётни ўз ҳаётининг асосий масаласи деб билган, бутун умри давомида адабиёт воситасида халқига, юртига хизмат қылған, социалистик маданияттимиз равнақига катта ҳисса қўшиган эди. У адабиётни атомдан кучли деб биларди ва унинг кучини ўтинг ёршига эмас, салмоқли, жиҳдий мақсадларга қаратиш керак, деб ҳисобларди. Адабиёт унинг учун муқаддас иш эди ва у адабиётга ажаб бир ҳалоллик, поклик билан хизмат қилиб ўтди.

Абдулла Қаҳҳор ўзини аяб яшашни, ярим куч билан ижод қилишини билмасди — у нима ёзган бўлса, ҳаммасида адабнинг ёниң юраги манаман деб кўриниб туради. Унинг таъбири билан айтсан, у адабиётга ёниб кирди ва адабиётта атрофига нур таратиб, муклисларнинг қалбига ёруғлик баҳш этиб ёниб яшади. Абдулла Қаҳҳор адабиёттимиз осмонидаги энг ёрқин юлдузлардан эди вэ унинг шуъъаси бугун ҳам теварак-атрофга тарашиб турибди. Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Faур Гулом, Ҳамил Олимжон ва Яшин, Зулфия ва Ўйғун каби Абдулла Қаҳҳор ҳам ўзбек халқининг ифтихори. У ўз асарлари учун СССР Давлат мукофоти ва Ӯзбекистон ССР Давлат мукофотлари билан тақдирланган эди. Коммунистик партия ва совет давлати унинг хизматларини юксак баҳолаб, бир неча марта орден ва медаллар билан мукофотлади. Унинг қиссалари, романлари, драмалари неча мартараб турли кон курсларда мукофотлар олди. Адабнинг бизга мерос қолдирған асарлари унчалик кўп эмас, бироқ уларнинг энг яхшилариға сяйий-бадний жиҳатдан шу қадар юксак савиядаки, айни шу фазилатларни учун фақат ўзбек халқининг эмас, Ваганимиздаги ўнлаб халқлар нинг мулкига айланди ва бир қаича ажнабий тилларга таржима қилинди. Абдулла Қаҳҳор яратган бадий олам ғоят ранг-баранг ва серфайздир.

* * *

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилнинг 17 сентябрьда ҳозирги Ленин-обод обlastининг Ашт районидаги қишлоқлардан бирида туғилди. Унинг отаси Абдуқаҳҳор темирчы эди, аммо бу касбдан оладиган

дәромад тирикчилик учун кифоя қилемагани сабабли у дөнм иш из-
лаб қишлоқма-қишлоқ күчіб юради. Шу туфайли Абдулланнинг
Болалиги Яйпан, Нурсух, Кудаш, Бувайда, Толлиқ, Олқор, Юлғун-
зор, Оққұрғон каби Құқон атрофидаги қишлоқларда кечади. Бу
қишлоқлар бир-биридан деярли фарқ қылмас, ҳаммасида ҳам уч-
түрттадан казо-казоларни айтмаса, оддий халқ, фуқаро әртаю кеч
օғир меңнат билан банд — пахта әкиб, бугдой етиштириб, бое пар-
вариши қилиб умр ўтказар, лекин топғани ўзига юқ бўлмай, ночор-
лик, қашшоқлик исканжасида дард чекарди. Асрий уйқудан энди-
гина уйғониб, ҳали ўзига келолмай кўзларини уқалаб, уйқусираб
турган шу одамларнинг ҳаётин, мураккаб турмуши зеҳни ўтқир, зий-
рак Абдулла гатта таъсир ўтказади. Зулматли ҳаётнинг беҳисоб
хотиралари кейинчалик жонли лавҳаларда, ёрқин образларда қай-
тадан гавдалаиш учун унинг болалик зеҳнига ўринашиб қолади.
Абдулла ўн ёшга тўлганда Бувайдадаги эски мактабга ўқишига ки-
ради, бироқ кўп ўтмай, оила Оққұрғонга кўчади. Оққұрғон макта-
бida Абдулла Қўқонли Мұхаммаджон қорининг қўлига тушади.
Мұхаммаджон қори илгор фикрли, прогрессив кайфиятдаги маъри-
фатпарвар одам эди. Унинг мактабида болалар партада ўтириб
дарс эшлишиган. У география, табииёт, математика каби илмларни
ҳам ўқитган. Айниқса, шогирдларнда шарқ адабиётига қизиқиши
уйготишига уризиган. Эҳтимол шу боис бўлса керак, Абдулла Қаҳ-
ҳор умрининг охиригача Саъдий ва Хайлём, Ҳофиз ва Бедил, Лутфий
ва Навоий, Бобур ва Нодира асарларини қўлдан қўймай мутолаа
қилар, уларнинг аинча-мунчасини ёд билар ва ўрии келганда улар-
дан парчалар келтириб, фикрини далиллар эди.

1917 йилда Туркистанда ҳам Улуғ Октябрь социалистик рево-
люцияси ғалаба қозонади. Ёш совет ҳокимиияти меңнаткаш халқ
болаларни ўқитиб саводли қилиш учун кўплаб янги мактаблар
очади. Абдулла Қаҳҳор Қўқонда янги очилган «Истиқбол» макта-
бida ўқиди. Кўп ўтмай мактаб интернатга айлантирилади. Ин-
тернат Абдулланнинг зеҳинин ўтқирлаштириди, янги ҳаётнинг маъно-
сими тушуниб олишига ёрдам берди, унинг қалбида революцияга,
Ленин гояларига хизмат қилиш иштиёқини тугдирди. 1920 йилда
комсомолга кирган Абдулла шаҳарнинг ижтимоий-сийесий ҳаётиди
актив қатнаша бошлайди. Абдулла Қаҳҳор бу воқеаларнинг кўп-
чилигини кейинчалик ҳикояларнда ва «Ўтмишдан эртаклар» қисса-
сида тасвирлаб берганди.

1922—1924 йилларда Абдуллала адабиётга қизиқиши авж ола
боради. Бу йилларда у Қўқон педтехникумидаги ўқиди, умрида би-
ринчи марта Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой асарларидан ха-
бардор бўлди. Техникумда чиқадиган «Билим юрти» деворий газе-
тасига шеърлари ва мақолалари билан тез-тез қатнашиб турди.

1923 йилнинг декабрь ойида «Муштум» журналида Абдулла
Қаҳҳорнинг биринчи фельветони босилди. Шундан кейин у республика
матбуотида «Гулёр», «Ялангоёқ», «Норин шилпиқ», «Мавлон ку-
фур», «Ниши» каби таҳаллуслар билан тез-тез фельветонлар, сатирик
шеърлар, ҳикоялар эълон қила бошлади. 1925 йилда «Қизил Ўзбе-
кистон» газетаси уни Тошкентга газета редакциясида ишлашга
таклиф этили. Бу таклифни қувонч билан қабул қилган ўн саккиз
яшар ёш ёзувчи республика газетасида бўлим бошлиғи бўлиб иш-
лай бошлайди. Газета Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатида улға-
ғишида катта роль ўйнади. Кейинчалик Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи
бу тўғрида миннатдорлик билан ёзади: «Ўзбек Қизил Матбуоти»,
биринчи навбатда, газеталар қаерда йилт этган «умидли ёш қа-
л мани» кўриб қолса, ларроз редакция ёки редакция атрофиға тор-

тиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайдада бўлар эди. Ҳозирги кекса ёзувчиларимиз, журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журнallар қаноти остида ўша «умидли ёш қаламлар»дан етишиб чиқсан дейиш мумкин. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қаламлар»дан бири мен бўлдим. «Муштум» журнали, хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да бирин-кетин кўринишими биланоқ редакция менинг ишга тақлиф қилди». Газетачилик меҳнати Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёт ҳакиқадаги тасаввурларини бойитди, уни ҳамиша ҳаёт нафаснин аниқ сезиб туришга, унинг томир уришини ҳис қилишга ўргатди, қаламини қайраб берди. Аммо чинакам ёзувчи бўлиш учун буларниң ўзи кифоя эмас эди. Ёзувчи ҳаёт фактларини беш қўлдай билишдан ташқари, улар орасидаги алоқаларни ҳам кўра олиши, уларнинг моҳиятига кириб бориши, уларни умумлаштириш қувватига эга бўлиши керак. Бунинг учун эса кенг битим, файласуфона теран мушоҳада бўлиши керак. Абдулла Қаҳҳор 1926 йилда Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетига ўқишига киради ва уни тугатиб яна журналистик фаолият билан шугулланади.

Бу йилларда унинг ўнлаб сатирик шеъри ва элликтан ортиқ фельветони босилди. Уларнинг кўпчилиги ҳали бадий жиҳатдан унчалик мукаммал бўлмай, фақат бир куннинг талабига мўлжаллаб ёзилган асарлар. Шундай бўлса-да, ғўрада келгусида пишадиган ўрикнинг таъми бўлганидек, бу асарларда Абдулла Қаҳҳор ижодининг кейинчалик вояги етадиган аирим жиҳатлари мавжуд

20-йилларнинг иккинчи ярмида Абдулла Қаҳҳор фельветонининг ўзи билан иш битмаслигини, ранг-баранг ва бой ҳаёт материалини битта жаирга сингдириб бўлмаслигини чуқур ҳис қиласди ва ҳикояда ҳам кучини синай бошлайди. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя жаирига ўтишида улуғ рус адабиётидан, аиниқса, Н. В. Гоголь, М. Горький кабин ёзувчилар ижодини ўрганиш катта роль ўйнади. Масалан, у «Иван Иванович Билан Иван Никифорович» қиссасини ўқир эксан, бу қисса ёш адабини янги бир оламга, китобий эмас, ҳаётий одамлар товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўринниб турган, уларнинг ичке дуёси ойнадай акс этган адабиёт оламига етаклайди. Гоголь асарлари Абдулла Қаҳҳорга адабиёт «сирлари»дан яхшироқ воқиғ бўлишга ёрдам беради. У ўз ижодига Гоголь асарлари даражасидан туриб танқидидаги назар ташлайди: «Гоголь асарлари билан таништаганимдан кейин бундан бурун ёзган «ҳажвий» асарларни кўзимга шундай гарип кўриниди, минбаъд бундай нарсалар ёзмасликка ўзимга ўзим сўз бергандай, бурунги яширин имзом «Норин шилпик»дан воз кечиб, сўнгги фельветонларимга бошқа имзо («Мавлон куфур») қўядиган бўлдим».

Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жаирига кўчиб, «биринчи марта одамнинг характерига кўл уришга ҳаракат қиласди». Бу соҳада М. Горькийнинг тажрибаси янада кўпроқ ёрдам беради. У Горький асарлари билан биринчи марта 1926 йилда танишади, бу асарлар унда ҳикоя ёзиш истагини кучайтиради. «Мен.—деб ёзади адаб,— рус тилини Горький асарлари бўйича ўргандим деб ғуурур билан айта оламан. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққач, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғонди «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиши, ўрганиши ишимида қўлнимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди».

Абдулла Қаҳҳорнинг дунё юзини кўрган биринчи китobi 1932 йилда босилиб чиққан «Қишлоқ ҳукм остида» деган кичик қиссасидир. Шундан сўнг унинг «Оlam яшаради» ва «Таингрининг кулгиси» деган тўпламлари босилди. Қисса ва тўпламлардаги ҳикояларининг мавзуи муҳим, гоялари ҳаётий, кўпчилигига ёш ёзувчининг ҳаётни

пухта билини сезилнб турати. Масалан, адибнинг ўзи кейинчалик биринчи ҳикояси сифатида тан олган «Бошсиз одам» хотин-қизлар озодлиги учун кураш авжки қизиб турган пайтда ёзилган. Унда адиб инсоний қадр-қиммати учун бош кўтарган аёл образини яратади.

«Қишлоқ ҳукм остида» қиссаны ўзбек адабиётида колхозлаштириш мавзууда ёзилган илк асарлардан биридир. Унда ёш адибнинг ўз замондошлари характерига синчков назар ташлашга интилгани, айниқса, улардаги қаҳрамонлик ва фидокорликнинг моҳиятини бадний тадқиқ қилишга мойиллиги сезилиб турати. Қиссанинг бош қаҳрамони Ўтбосар Қизил Армия сафида хизмат қилган, босмачиларга қарши курашда чиниқсан, коммунизм ишига садоқати зўр. У армиядан қайтиб келиб, колхозни тиклайди, қишлоқ ҳаётини янги изга сола бошлайди, мактаблар очади, маданий-оқартув ишларини йўлга қўяди. Унинг раҳбарлигига камбағал дехқонлар фаоллашади, дўст билан душманин фарқлай бошлашади, сиёсий онглари ўсади. Ёзувчи Ўтбосарнинг халқ иши учун фидокорликнинг ёрқин тасвиirlайди: «Ўтбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тунукалар орасида, ҳали аланга уриб турган уй ичидаги команда бериб юрар эди. Бу дамда Ўтбосар колхознинг ранси эмас, қизиган фронтда қўмондон, бу ўзини ўтга урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итоатли аскарлар эдилар». «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаны айрим камчиликларига қарамай, ёзувчининг ҳаётдаги муҳим ижтимоий жараёнларни чукур ўрганиб, уларни бадний ифодалашга интилганидан, бу жараёнда етакчи роль ўйнаган ижобий күчлар тасвирига кўпроқ мойиллигидан далолат беради.

30-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор САГУнинг педагогика факультетида ўқийди, сўнгра тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишига киради. Кейин эса «Совет адабиёти» журналида хизмат қила бошлайди. Худди шу даврда унинг таржимоилик фолиияти авж олади. Қисқа мuddатда Горькийнинг «Менинг университетларим», Ф. Гладковнинг «Олоели от», М. Шагиняннинг «Гидроцентраль», И. Лениннинг «Тоғлар орасида», А. Серафимовичнинг «Темир оқим» каби йирик асарларни таржима қилгани унинг бу соҳадаги меҳнати фоят самарадор бўлганидан далолат беради. Шубҳасиз, таржимоилик фолиияти унинг санъаткорлик имкониятларини кенгайтириб, янги жаңрларни ўзлаштиришига ёрдам берди. Шу билим ва тажриба асосида Абдулла Қаҳҳор 1930 йилда, яъни 23 ёшида «Сароб» романини ёзини киришиб, уни 1934 йилда туғатди. «Сароб» Узбекистон ССРнинг ўн йиллиги муносабати билан ўтказилган конкурсада иккинчи мукофотни олишга сазовор бўлди ва ўзбек прозасининг ривожига катта ҳисса бўлтиб қўшилди.

* * *

«Сароб» романни янги социалистик воқеалик матерналлари асосида яратилган биринчи ўзбек романидир. Унда адиб 20-йиллар ҳаёттига мурожаат қилиб, фоят масъулиятли ва мураккаб темани — совет воқелигин билан тўқнашувда буржуа идеологиясининг мағлубияти ва ҳалокати муқаррарларини акс этгирган. Маълумкин, совет ҳоқимиятининг дастлабки йилларнда ер-сувдан, мол-мулкан ажраган синфларнинг қолдиқлари, реакцион дин арбоблари, буржуа зиёлилари тиш-тириоқлари билан янги тузумга қарши кураш олиб бор-

дилар. Аммо, 20-йиллардаң үлар революцион вокелик білдін ўсіб келәтгай социалізм билан юзма-юз тұқнашувда узил-кесіл маглу-биятга учрадилар. Шуннинг учун ҳам буржуа миллатчилиги идео-логиясининг реакцион мөхияттін очиш, уннинг ҳалокат йүліні ба-дний таҳліл қылыш, инқиrozи қонуннійлігінін, янғы ҳаёт таитанаси муқаррарларларының реалистик образларда гавдалантириш мұхым сиё-сий-тарбиявый ажамияттаға зерттеуде. «Сароб» шу масалага бағишилган. Адид бу ҳаёттің муаммони асарда атрофлича құяды, уннинг тур-ли қырраларнің чүкүр фалсафий планда умумлаштиради, унн шахс ва халқ тақдиди билан boglайды, буржуа худбиннегінің чиркін томонларини, гайринсоний мөхияттін фош қылади ва буларнинг барини психологияк жиһатдан далиллаб беради.

Романинг баш қаҳрамони — Раҳимжон Саидий. Уннинг тақдидирида ёзуучи — халққа қарши борган, ҳаёт оқимига қарши курашған, даврнинг бөш йүлдін четга бурилиб, боши берк күчаларда тен-тираб, ұтмишни қайтаришга беҳуда уринган одамлар тақдидирини умумлаштирган.

Саидий ўзига тұқ, бадавлатгина онладан чиққан. Уннинг отаси «кatta бир корхона очмоқчы бўлиб анчагина темирчиларни тұпла-ди, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан си-ниб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди». Аммо, ёш совет ҳоқимияти Саидийнинг ұтмишига қарамайды, аксинча, уннинг ҳам юз минг-лаб меҳнаткаш болалари каби ўсниси, улғайши, билим олиши, меҳнат қылыштың учун ҳамма йўлларни кенг очиб құяды. Комсомол уни ўз сафига қабул қылади, олни ўқув юрти унга ўз бағридан жой беради, давлат уни ётоқ, стипендия билан таъминлайды. Саидийнинг талантты бор. Энди уннинг тақдидири ўз қўлида, ўз қўлидагына эмас, келажаги порлоқ, ундан кўп нарсаларни умид қилиш мум-кин. Аммо бу умидлар ушалмайды. Чунки ұтмишдаги ҳаёті, дав-латманд онладаги мұхит оз бўлса-да, уни заҳарлаб улугурган энди — у ўзига бино қўйиб, бошқаларни мэнсими, одам ўрнида кўрмай ўғсан. Умуман, бошқаларни эмас, камбагалларни, дәхқонларни, иши-чиларни мэнсимиай ўғсан. Уннинг худбичлиги романнинг бошидаң очилади: эсқи профессор студентлардан бирини камситиб, «сиз уни-верситетта муносиб эмассиз, бориб кетмөнингизни чопинг» дегандар, Саидий «тор оёқ кийимнин еңиб ташлагандай яйради ва шу про-фессорни яхши кўрди». Худбинлик, ўзиннинг алоҳидалигига, фавқу-лоддалигига ишониш, ўзини доҳий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиә бўлиб, бутун оламни шунга мослаштиришга инти-лиш Саидийда бир яна хавфли касални — шұхратпарастликтин авж олдиради. Ёзуучи Саидийдаги бу иллат қандай куртак ёза борга-нинни жуда ҳаёттій деталларда, психологияк жиһатдан асосли лавҳа-ларда тасвирлайды. Саидийнинг «Қаландар» ҳикояси босилиб чиқа-ди. Биринчи ҳикояси босилиган Саидийнинг ахволи руҳиясинан адид шундан тасвирлайды: «Кўчага чиқса худди бирор муборакбод қи-лаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эрта-сига факультеттә ҳам хеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда ин-дамади. Ким қараса, Саидийнинг кўзига дарҳол журннал келар, қа-ерда иккى киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» ҳақида гапиришаётгандай бўлар; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоги-га «Саидий» бўлиб эшишилар зерттеуде.

Худбинлик ва шахсиятпарапастлик Саидийда ўқишига ҳам, дўст-ларига ҳам, агрофдаги қайноқ ҳаётга ҳам лоқайдлик туғдиради ва уни ҳаётда бирон катта мақсаддан, олижаноб, эзгу иннятдан маҳ-рум қилиб құяды. Фақат Мунисхонни севиб қолғанидан кейиннегінде унда муайян инят пайдо бўлади, ҳаёті маъно касб этгандай бўла-

ди Бироқ бу ният ҳам ўта худбинона эди — у нима қилиб бўлса ҳам, Мунисхондай қызга муносиб бўлишга, унинг кўнглидан ўрин олишга, унга эришишга интилади. Бунга эса «оламшумул» адаб бўлиб, кўп пул топадиган, Мунисхонниг ҳар бир истагини бажаришга кучи етадиган бойвачча бўлиб эришиш мумкин. Шундай сўнг оламга машҳур адаб бўлиш истаги унинг жамики хатти-ҳракатига йўналиш беради, аммо ҳадеганда бундан натижа чиқавермайди. Бу Саидийнинг ҳаётдан, тузумдан норозилигини кучайтиради. Шундай вазиятда Саидий бир гуруҳ миллатчиларнинг қўлига тушади. Миллатчилар Саидийнинг худбинлигидан усталик билан фойдаланадилар, унинг шахсиятпарамастлигини ёғ қўйиб ловиллата-дилар. Мустақил фикрлаш қобилияти бўлмаган, ҳамма нарсани фақат ўз шахси атрофидагина кўрадиган Саидий секин-аста бу чиркин ботқоққа бота бошлиади. Абдулла Қаҳҳор унинг инқизорини жуда ишонарли очган. Саидий адабнёт даргоҳига ўз ижоди билан киролмагач, ўз қуввати билан «оламшумул адаб» бўломмагач, бошқа йўл билан шуҳрат ортиришга киришади. «Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг қўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатилган иккни жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди». Саидийнинг қуршови, ошига-оғанинлари унинг ўзига ўхшаган жамият итқитиб ташлаган қатангি-қасангى пиёниста кимсалар бўлиб қолади. Бора-бора ижодда ҳам мустақиллик йўқолади — энди у Аббосхон берган мавзулар, сюжетлар асосида асарлар ёзиб, Аббосхонга керакли гояларин таргиб қилади. Саидийнинг ҳаётдан кутган мақсади, идеали ҳам ўзгаради — энди у машҳур ёзувчиликдан ҳам кўпроқ зодагонларча манишатни қўмсаиди. Унинг идеалини ёзувчи шундай кўрсатади: «У оламшумул ёзувчи; американлик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир устунлик нарса ёзиб, йилига ўн иккни минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу серговга, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адаби Торо сингари табиат қучогига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзат ерига солган қасрида ўтириб, хотини Арнаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун во-дий ва ундаги ўтлаб ўрган қўй-қўзилар, йиллилар, тог ёнбагирла-рида ўстган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан арик ва ариқалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дараҳтлари ўстиради...»

Бу орзу Сайдийнинг иччөглиқ мешчанлик ботқогига ботганини, унинг худбилиги энг сўнгги нуқтага бориб етганини яққол кўрсатади. Бу орзуми амалга ошириш учун, қасри қуриш, боф-роғларни барпо этиш учун қуллар, чўрилар, хизматкорлар керак. Совет тузумин чўрию қул ишлатишга имкон бермайди. Шунинг учун тузумни, ҳаёт оқимини ўзгартиши керак. Шу тариқа мешчанлик ва индивидуализм аксилиниқилоб лагерига олиб келди. У антисовет маҳфий ташкилотда жонбозлик кўрсата бошлади. Аммо унинг ниятлари ҳаёт билан тўқишаушуда чилпарчин бўлади, Сайдийнинг ўзи шунчаки ҳашаки савдогар ёзувчига айланади, ҳатто бирровларнинг қалам ҳақини ўғирлаб, кун кўра бошлайди. Ўзини осмонда билib юрган Сайдийнинг чинакам баҳосини Эҳсон беради: «Билишимча, талантни ширадаи тозаланган Раҳимжон ҳозир шалаги чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётитпи».

Абдулла Қаҳхор Саидийнинг жисемоний ҳалокатпин тасвирлар эсаи, бундан аввал аллағачонлар унинг матъиавий ҳалок бўлганини кўрсатади. Адиб ўз қаҳдамонининг руҳий фожеасини чуқур очади. Саидийнинг асарлари босилиб, ўзи Аббосхонлар даврасига кирган, яъни катта орзуни йўлида дасилабки қадамини қўйган бўлса ҳам, нимадандир кўнгли тўлмай, доимо гаш бўлиб юради. Муродхўжага ичкуёв бўлиб, мўмай пул топадиган бўлганда ҳам, дангиллама ҳөвлилару катта рўзғорнинг эгаси бўлиб олганда ҳам унга «бу кун кўриш тарниаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устуга солинган уйдай» кўринади. У борган сари ўзининг яшашга иқтидорсизлигини чуқурроқ ҳис этади. Бора-бора ўзининг мешчанлик идеали пуч, сохта эканини тушуниди; унинг тирикчилиги, яшаш тарзи мантиқан шундай хуласага олиб келади: «Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувгин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини гатиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томогингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди, нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиласиган нима қолди? Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Абдулла Қаҳхор романида Саидий фожеасини туғдирган сабабларни ҳам кенг очади — бу янги социалистик ҳаёт, Саидий шу ҳаётга қарши борди, унинг оқимини орқага қайтармоқчи бўлди, аммо ҳаёт қудратли кучи билан уни бир чеккага улоқтириб ташлади.

«Сароб» романида турли қиёфадаги буржуа миллатчиларининг башараси катта маҳорат билан фош қиласиган. Ёзувчи уларнинг ҳар бири учун эсда қиласиган инивидуал хусусиятлар, такрорланмас белгилар топа олган. Мана, Салимхон. У Үфада Мадрасан олияда таълим олган, янги тузумни жон-жаҳди билан ёмон кўради; маориф шуъбасига сукилиб кириб олган. Салимхон ақлли, тадбиркор, фоят маккор одам. У ҳалқа, советларга қарши ҳар бир жиноятини пухта ўйлаб қиласди, кўпинча бошқаларнинг қўли билан иш юргизиб, ўзи сувдан қуруқ чиқади.

Аббосхон — майшур танқидчи. У ҳам созет тузумини ёмонотлиқ қилишда адабиётдан, матбуотдан усталик билан фойдаланади. У Саидийнинг шуҳратпарастлигидан фойдаланиб, уни советларга қарши асарлар ёзиши мажбур қиласди.

Бу гуруҳнинг яна бир аъзоси — шонр Үлфат. У маслаксиз, бузук, ифлос одам. Ҳар қадамда бузуклиги билан мақтанади, ҳаётнинг маъносини ичишда деб билади. Терговчи Мирза Муҳиддин, ўқитувчи Зонирхон, газетачи Илҳом ва Ёқубжонлар ҳам мана шундай чиркин одамлар. Биз уларнинг маънавий қиёфаси билан танишар эканмиз, яна бир марта буржуа миллатчилари муайян ғоя атрофида уюшган эътиқоди мустаҳкам сиёсий арбоблар эмас, балки тарих ахлатхонасидан ивиришиб чиққан ифлос, бузук одамлар эканига амин бўламиз. Уларнинг ҳар қайсиси ташкилотга ўз манфаатини кўзлаб кирган, майшатини ўйлаб унга аъзо бўлган. Бу жиҳатдан, айниқса, ташкилот бошлиғи Муродхўжа домла образи характерлидир. Бу образ романдаги энг мукаммал ишланган образлардан. Муродхўжа домла ўзини сиёсий арбоб қилиб кўрсатишга уринса-да, аслида мол-мулкидан, бойлигидан айрилиб қолмаслик учун, жон-жаҳди билан социалистик тузумга қарши курашадиган уддабурон ва ҳийлакор шахс. У жуда маккорлик билан Саидий учун ўргимчак уясидай тузоқ тўқиди, уни домига илнитиргач, сўнгги томчисигача Саидийнинг ширасини сўриб олади. Саидий тоғидиган мўмай пулдан баҳраманд бўлиш учун яккаю ёлгиз қизи-

ни ўртага солади, Саидийнинг омади кетиб, чақаси камайиб қолгана, қизини ундан ажратиб олиш пайига тушади.

«Сароб» романыда муҳим ўрин тутувчи яна бир образ — Мунисхон образидир. У ҳам бадавлат хонадоннинг қизи. Ўнинг ҳам дунёга муносабати бошқаларни менсимиаслик, ўзини ҳаммадан юқори деб билиш асосига қурилган. Худбинлик касали Мунисхон характерида ўзига ҳос тарзда намоён бўлади. У бениҳоя гўзал, шунинг учун эртаю кеч ўйлагани — эркак зотини асир қилиш. Мунисхон муҳити нимаси биландир китобхонда илиқ туйғулар уйғотувчи бу жувонни ҳалокатга олиб боради Ҳаётда бирон тайинли мақсадга эга бўлмаган, севги, муҳаббат нима эканини билмайдиган, акаси Салимхоннинг сиёсий мулоҳазалари туфайли Мухторхонга турмушга чиқсан Мунисхон охир-пировардида бузуқлик кучасига киради. Бундай ҳаёт уни фожеага олиб келади. Ёзувчи Мунисхон фожеасини ҳам психологияк жиҳатдан чуқур далиллаб берган.

«Сароб» романнинг юксак гоявийлиги, чинакам партиявилиги шунда кўринадики, унинг ҳар бир саҳифасидан ўқувчи сандийлар, салимхонлар, муродхўжа домлаларни ҳалокат ёқасига олиб борган қудратли кучни — янги ҳаёт оқимини яққол сезиб туради. Романнинг ижобий қаҳрамонлари шу ҳаёт оқимининг ёрқин вакиллари сифатида тасвирланган. Тўғри, ижобий қаҳрамонлар романда салбий қаҳрамонларчалик кенг ўрин тутмайди. Аммо адабиётда образнинг салмоги унга ажратилган саҳифаларнинг салмоги билан эмас, шу образнинг психологик чуқурлиги, характернинг тўлақонлиги билан ўлчанади. Иккинчидан, Абдулла Қаҳҳор услубининг дастлаб «Сароб» романыда намоён бўла бошлаган характерли хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётдаги бирор жиддий, улкан воқеани «холис» туриб, аслидай тасвирлайди-ю, бу воқеанинг сабабларини, ривожи ва инқизорини тудирадиган омилларни «билинтирмай», иккничи планга қўйиб, сувости оқимидай кўзга чалинмайдиган қилиб тасвирлайди. «Сароб» романыда ижобий қаҳрамонлар кўпинча марказий сюжет линияларида қатнашмайдилар, салбий қаҳрамонлар билан бевосита тўқнашувга киришмайди, шунга қарамай, улар ўз тақдирларига, ўз характерларига эга ва уларсиз романнинг асосий гоявий йўналишини тўғри белгилаб бўлмайди.

Масалан, Эҳсонни олайлик. У Саидийнинг болалик дўстни. Аммо, бора-бора уларнинг дўстлигидан птур кетади, улар барри-каданинг икки томонига ўтиб қолишиади. Эҳсон ҳаётда олижаноб мақсадга эга. У ҳалққа хизмат қилиш учун ўқийди. Ўқишини битириб, врач бўлиб ишлаганда ҳам, биринчин навбатда, ҳалққа фойда келтиришин ўйлади. У Саидийнинг худбинлигини кескин қоралайди.

Шоир Кенжак Саидий — Кенжак конфликтни орқали санъат, унинг мөжияти ва тақдиди, санъаткорнинг жамият ҳаётидаги ўрни масаласини қўяди. Аббосхон, Муродхўжа домлалар Кенжани «дехқон шоир» деб ҳақорат қилишиади. Кенжак эса уларга қарши — санъатнинг ижтимонийлиги, ҳалққа хизмат қилиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни олга суради. Ёзувчи, Саидий мисолида санъаткор юксак идеалларга хизмат қилимаса инқизорзга маҳкум эканига, Кенжак мисолида эса санъатнинг ҳалқ ҳасти билан мустаҳкам алоқаси унинг ривожининг зарур шарти эканига ишонтиради.

Шу тарзда «Сароб» романыда Абдулла Қаҳҳор янги куртак ёзаётган социалистик ҳаётни мадҳ этиб, бу ҳаётга қарши кураш йўлига кирган бир ҳовуч бўржуя миллатчиларининг реакцион мөҳиятини, фожеали тақдирини очиб беради. Ҳалққа, янги ҳаётга,

ўз юртига қарши борган бу гуруҳнинг ҳалокати муқаррар бўлганини, қонунийлигини небот қиласди. 20-йиллардаги ўзбек воқелигини сиртдангина эмас, ичдан ҳам теран акс эттирган, том маънода юксак ғоявийлик билан сугорилган, психологик характеристикаларининг мукаммаллиги билан ажралиб турадиган «Сароб» романни ўзбек адабиётида реалистик методнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Уни Абдулла Қодирйининг «Ўтган кунлар» романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи дейиш мумкин.

* * *

30-йилларнинг ўрталарида Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоянавислиқ санъати барқ уриб гуллади. У шундай ҳикоялар яратдикни улар бугун ҳам ўзининг гоявий-бадин қувватини йўқотгани йўқ. Мана, ярим асрдирки, Абдулла Қаҳҳор ҳақида ёзган адабиётшунос ва тақидчиларнинг ҳаммаси якдиллик билан бу ҳикояларни юксак баҳолаб келмоқда. Атоқли рус мунаққиди В. В. Смирнова эса мақолаларидан биррида адаб ҳикояларини таҳлил қилиб, Абдулла Қаҳҳор машҳур жаҳон ҳикоянавислари билан бир қатордан ўрин олишга муносиб ёзувчиdir, деган хуолосага келган эди.

А. П. Чеховдан ўрганиш натижасида Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг ҳаётнийлиги кучайди. Эди адаб нима қилиб бўлса-да воқеани қизиқроқ қилишга, ҳар қандай йўл билан китобхонни қопил қолдиришга уринмайди, унинг дикқат марказида тасвирланәтган ҳодисанинг энг муҳим, характерли жиҳатларини фоят ихчам шаклда, содда услубда ифодалаш туради. Унинг ҳикояларида кераксиз тафсилотлар, қуруқ баён йўқолади, уларнинг ўринини ёркин, конкрет деталлар, пластик тасвир эгаллайди, олди-қочди воқеалар йўқолиб, чинакам драматизм пайдо бўлади, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини психологик асослаш кучайди. Буларнинг бари ёзувчига кичик ҳажмли «митти» ҳикояларида ҳаётнинг муҳим томонларини умумлаштириши, инсон характерининг янги қирраларини кашф этиш имконини берди.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги янги кўтарилишнинг дастлабки белгилари «Мастон» ва «Қўр кўзнинг очилиши» ҳикояларида на-мёён бўла бошлаган эди. Ҳар иккала ҳикоянинг ҳам марказида янги ҳаёт учун актив курашувчи қаҳрамонона характерлар туради.

«Мастон»да ичкарининг асери кишинларидан ҳолос бўлиб, ўз эркин, бахти учун фахр туйғуларига тўлиб, янги ҳаётга интилаётган ўзбек аёлнинг характери очилади. Мастон қишлоқдан шаҳарга ўқишга боради. У дугонаси Турғунойни ҳам бирга кетишга кўндиради. Турғуной отаси ўлиб, нонложликдан, кўчада қолмаслик учун эрга тегишга мажбур бўлган. Аммо, сўхтаси совуқ эри унинг кўзнга алвасти бўлиб кўринади. Утмишда Турғунойлар бундай қисматга кўниши, умрининг охиригacha «пешонамга битгани шу экан» деб, тенгисизлик, ҳуқуқсизлик исканжасида ўтиб кетиши мүқаррар эди. Жуда нари борганди, эллик яшар дўппифуруш Абдураззоққа тушган аммасининг қизидай «пес бўлсан қўйиб юборади» деб овқатга калтакесак солиб ейни мумкин эди. Ҳозир эса унинг қушдай эркин қаюнот ёзишига, катта ҳаёт бағрига чиқишига йўл очиқ. Бу ҳаётнинг лаззатини тотган Maston уни келажакка чорлади. Maston билан Турғуной тун бўйи йўл юриб, кимасини дашт ваҳимасини снгиб ўтишади. Maston катта мақсад йўлнда дадил ҳаракат қиласди. У иродали, бардошли аёл. Maston ўзини ожиз, муштипар, ночор деб эмас, ҳақиқий инсон деб билади. «Биз товуқ эмаски, қандай тухум бостирса, шуни очиб чиқарсак», дейди Maston. Бу сўзла-

рида ўз қадр-қимматини чүкүр түшүнгөн» писор Еурури Яхшийифодаланган.

«Күр күзининг очилиши»да ҳам ёзувчи инқиләб түфайли үйғонған, ўз маптаатлары йўлида босмачиларга қарши сўнгги нафасига қадар курашган Аҳмад полвон характерини кўрсатади.

Аҳмад полвон қўрбошининг яқин одами Исҳоқ афандини чопиб ўлдирган, эди қўрбошининг қўлида ўзи ҳам ўлиши керак. Аммо у ўлимдан ҳақиқат йўлида фойдаланишга аҳд қиласди: қўрбошини алдаб, унинг кўр кўзини очиш баҳонасида бошига тош билан уриб ўлдиради. Шундай қилиб, ҳикояда қаҳрамон ҳаётининг энг сўнгги бир-бир ярим соатлик бўлгаги тасвириланган, бироқ шу парчанинг ўзи ҳам қаҳрамон сиймосини тўла очиш учун кифоя қылган. Китобхон кўз ўнгиди Аҳмад полвон халқ эртакларидаги ёхуд достонларидаги полвонлардек гавдаланади. Ёзувчи атайни ҳикоя сюжетини ишлашда фольклор традицияларига таянади, қаҳрамони характерини чизицида ҳам бўёқларни қуюқлаштиришдан чўчимайди. Аҳмад полвонининг қаҳрамонона ўлими босмачилар орасига гулу солади, уларни мильтини ташлаб, омочга қайтишга ундали. Аҳмад полвон ўлими олдираги нутқи билан ҳам, сўнгги жасорати билан ҳам босмачилар орасида онгсизлиги туфайли адашиб юрган оми дехқонларининг кўр кўзини очган эди.

«Мастон», «Кўр кўзининг очилиши» ҳикояларида намоён бўлган реалистик принциплар — инсон характерининг энг муҳим жиҳатларини тадқиқ қилиш, характер тасвиридаги чүкүр психологизм, ҳаёттыйлик ва ҳаққонийлик, услубда соддатлик ва равонликка интилиш Абдулла Қаҳҳорининг кейинги ҳикояларида янада камол топди ва у ҳикояларининг кўпчилигини санъатининг нодир намуналарига айлантириди. Китобхон бу иборадаги «кўпчилиги» деган сўзга эътибор берган бўлса керак. Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча устоз санъаткор бўлмасин, унинг қаламидан чиқкан ҳамма асар бенгистисно гоявий-бадний жиҳатдан мукаммал бўлаверган эмас. Унинг асарлари орасида ўртачалари ва ҳатто занифлари ҳам бўлган. Мен бу ўринда адидижодининг йўқ. Абдулла Қаҳҳор бутун ижоди давомида саксония яқин ҳикоя яратган. Ўзи ҳаётлигига шу ҳикоялардан атиги ўттиш бештасини олти томлик ташланган асарларни анифтишини лойиқ кўрган. Бундан, албатта, адидининг қолган кирк беш ҳикояси жуда заниф экан-да, деган хулоса чиқмайди. Абдулла Қаҳҳор бошқаларга ҳам, ўзига ҳам шафқатсиз дараҷада талабчан эди. Лекин, шундоқ бўлса-да, унинг ҳикоялари орасида бадиий номукаммаллари топилади. Масалан, «Картинка», «Қаравот» ёхуд «Нурли чўққилар» каби ҳикоялар фикримизнинг далили бўла олади. Бироқ ҳар қандай адидини ҳам китобхон учун, адабиёт учун қадрли қиласиган жиҳати унинг кусурлари эмас, фазилатларидир, ижоддаги кашфиётларидир. Санъаткор ижодидаги нуқсанлардан бошқа нарсани кўрмайдиган одамларга таъна қилиб машҳур рус шоири Сергей Есенин «улар фақат шоирининг юзидаги сўгални кўради, холос», деган эди. Шунинг учун биз ҳам Абдулла Қаҳҳор ижодининг бақувват томонлари ҳақида гапиришини афзал кўрдик.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини мавзуу ва ҳаёттый материал жиҳатидан иккига ажратиш мумкин — уларнинг бир гурӯҳи ўтмиш ҳақидаги ҳикоялар, иккинчиси эса замонавий мавзуларга бағишлиланган.

Революциядан аввалги ўзбек воқеалиги «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Тамошабог», «Миллатчилар» каби ҳикояларда акс этган.

Кейинчалик адаб ўтмиш мавзууда яна «Даҳшат» ҳикоясини яратди. Шунингдек, «Ўтмишдан эртақлар» қисса деб аталган бўлса-да, мөхият эътибори билан айрим-айрим ҳикоялардан ташкил топган. Шунинг учун уни ҳам адабнинг ўтмиш ҳақидаги асарлари қаторида таҳлил қилиш мумкин. 30-йиллар давомида ўзбек прозасида ўтмиш ҳақида анчагина асарлар яратилган эди. Уларнинг бир қисмida ўзбек адаблари чинакам ҳаққонийликка эришган, ҳам гоявий мазмуни, ҳам бадний хислатлари билан китобхона манзур бўладиган даражага кўтарилишган эди. Аммо анчагина асарлар, шу жумладан ҳикоялар ҳали схематизм иллатидан қутулмаган эди. Уларда баъний тасвири ўрнида баёнчилик ва декларативлик устун турар, авторлар кўп ҳолларда китобхонга маълум гапларни такорлашдан нари ўтмас эди. Бундай асарларда ҳаёт фақат иккى хил рангда — оқ ва қора ранглардагина тасвириланарди, бу ҳаётдаги ранг-барангликини, мураккабликни кенг очишига йўл қўймас эди.

Абдулла Қаҳдор ҳикояларида табиийлик, ҳаётийлик принципи барқарор. Уларда бирон ҳодиса ёхуд бирон деталь йўқки, улар китобхонни инсонирмайдиган бўлсин. Аксинча, адаб ўқинча энг оддий, кундалик ҳаётда ҳар қадамла учраб турадиган, биз ўзимиз ҳам кўп марталаб эшитиб юрган жўнгина воқеани олиб, уни шундай ҳикоя қиласидики, бу ҳикоя бутун вужудимизни ларзага солганига ўзимиз ҳайрон қоламиз. Бу ҳикоялар китобхон қалбида жуда кучли ҳаяжон қўзгайди, чунки уларда ёзувчи мавзу ҳақида ахборот бермайди, «ўтмиш ёмон эди, ҳозир — яхши» деб, китобхонга ақл ўргатмайди, балки адабиётнинг ўзак масаласи — инософ, виж-дон, адолатсиз тузум қурбонларининг типик образларини чизиб, бизнинг қалбимизда уларга нисбатан тийиқсиз меҳр-муҳаббат, ҳамдардлик уйготади. Адабнинг ўтмиш ҳақидаги асарлари адабиётшunosлиқда кўп таҳлил қилинган. Шунинг учун бунда биз уларнинг адіримлари ҳақидагина фикр юритамиз.

«Бемор» — ҳажми кичкина, «мнити» ҳикоя. Ундаги воқеа ҳам оддий — Сотиболдининг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Одамнинг касалга чалинши, вафот этиши — табиий нарса. Аммо санъаткорнинг сеҳрли қалами остида мана шу оддий ва табиий воқеани акс эттирган кичик ҳикоя ўтмишни қораловчи даҳшатли айномага айланади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам ўтмишдаги ғайриинсоний тартибларнинг, ижтимоий тенгизликтининг, қашшоқликнинг қурбони. Ёзувчи аниқ топилган, тежаб ишлатилган деталлар орқали ўқувчини шу ҳulosага олиб келади. Эҳтимол, Сотиболдининг хотини тузукроқ мулажа қилинганда тузалиб кетниши мумкин эди. Аммо «докторроҳа деганда Сотиболдининг кўз олдига извою ва оқподшонинг суврати солинган йигирма беш сўмлик пул келади». Эртадан кечгача офтобшувоқда говронлар ичига кўмилиб, сават тўқидиган Сотиболди эса, жуда нари борса боққолдан йигирма ганга қарз олиши мумкин. Чор-ночор Сотиболди хонаки тадбирларга мурожаат қилишга мажбур бўлади: хотинини «ўқитади», хипчин билан савалатади, чилёсн қилдиради. Сотиболдининг «кун-илага армон бўлмасин» маъносида қилган бу ҳаракатлари чўкайтган одамнинг сомон парчасига ёпишишини эслатади. Сотиболди — қаҳри қаттиқ дунёнинг тажковузи олдидаги ҳимоясиз, ночор, нотавон. У фақат талвасага тушиши, бошини ҳар томонга уриши, йиглаб-сиқташигина мумкин, қўлидан бошқа нарса келмайди. Зулмат дунёсида, тенгизлик оламида, фожеа қаршисида ночорлик, иложизлик, ожизлик биргина Сотиболдининг қисмати эмас. Ҳикояда

шундай деталь бор: талвасага тушиб гангип қолган Сотиболди қўшиси — бир кампирни ёрдамга чақиради: «Кампир беморнинг тўзинган сочларини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиглади». Бемор, Сотиболдинга эмас, шўринг қурғур кампир ҳам тақдир зарблари олдида ожиз, нотавон. Сотиболдилар фожеасининг бутун даҳшати ҳар куни саҳарда худодан онасининг дардша шифо сўраб, дуо қиладиган тўрт яшар «бегуноҳ гўдак» орқали янада чуқурроқ очилади. Ҳикоя финалида онасининг жонсиз жасади ёнида маъсум гўдакнинг уйқусираб «худоё аямди дайдига даво бейгани» деб қилган илтижоси бизга гўдак қалбининг индоси эмас, инсонни шунчалар хор қилган, тилсиз, нотавон курбонга айлантирган, уни хурофот ва бидъат чилвиirlари билан бўговлаб ташлаган дунёга қарши юрагимиз қаъридан кўтарилган лаънат индосидай туюлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги энг мукаммал ҳикояларидан бири «Даҳшат»dir. Бу ҳикояни ёзиш нияти алиб юрагига 50-йилларининг бошида тушган эди. Деярли ўн йил мобайнида у ҳикояни ўйлади, пишилди, хаёлида обдан ишлади. Ҳикоя ўзбеклар ўртасида анча кенг тарқалган оддий бир латифа асосига қурилган. Бироқ ёзувчи ўз истеъодининг кучи билан бу латифага фавқулодда ҳаётий мазмун бахиш этди. «Даҳшат»нинг ўтмиш ҳақидаги бошқа ҳикоялардан фарқи шундаки, уларда юқорида айтганимиздек, адолосизлик асосига қурилган ижтимоий тузумнинг қурбонлари, ожиз, нотавон одамлар қаҳрамон қилиб олинган бўлса, «Даҳшат»да ўз ҳақ-ҳуқуқи, ёрки учун журъатсизгина бўлсада кураш йўлига кирган, бу йўлда ҳар қандай довюрак одамини ҳам даҳшатга солувчи қабристон ваҳимасидан чўчимаган, ниҳоят, бу йўлда қурбон бўлган Унисин марказда туради. Муҳими шундаки, ёзувчи ўз қаҳрамонини сунъий кўтармайди, унинг характерини яратишида ҳаётийлик принципига оғишимай амал қиласди. Унисин — Олимхон додхонинг саккизинчи хотини. У энг кичик хотин, бинобарин, энг суюкли хотин. Шундоқ экан, у додхонинг даргоҳида айшини қилиб, даврини сурниб яшавериши мумкин. Бироқ Унисин учун бу хонадон гўристандан ҳам хунукроқ ва даҳшатлироқ туюлади. У ҳаётини қурбон қилиб бўлса-да, бу хонадондан қутулини, ўзининг Ганжиравонига кетишга аҳд қиласди. Унисин ҳам қурбон бўлади, бироқ Туробжон, Сотиболди, Қобил боболардан фарқ қиласроқ, у курашда ҳалок бўлади. Унинг фожеаси оптимиистик характерга эга. «Даҳшат» ҳикоясининг энг ажойиб томонларидан бири шундаки, унинг сюжети бениҳоя пухта ишланган — воқеалар табиий равишида бири бирининг ичидан чиқиб келаверади, ҳар бир эпизод бир ҳалқа, лекин улар бир-бирлари билан туташиб, яхлит узилмас заижирни ташкил қиласди.

«Ўтмишдан эртаклар» қиссаси Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги асарларининг гултоҳидир десак муболага бўлмас. Ундаги «Хурқиз», «Тешиктош» каби ҳикоялар, айниқса, китобхонни ларзага соладиган фавқулодда маҳорат билан ёзилган. «Ўтмишдан эртаклар» — автобиографик асар — унда ёзувчи болалик йилларидан кўрган-кечирган воқеаларини ҳикоя қиласди. Бироқ биз бу асарни ўқигандан, биринчиди навбатда, Абдулла Қаҳҳор биографиясининг фактлари билан эмас, ўзбек ҳалқининг революция арафасидаги ҳаётни билан, айниқса, ўзбек деҳқонининг турмуши билан танишамиз. Воқеалар Кўйон атрофидаги қишлоқларда кечади. Деҳқонлар нодонлик, жаҳолат туфайли эзилган, ҳаётнинг бир маромдаги кўницилган оқимини бузадиган ҳар қандай ҳодисадан ваҳимага

тушади. Аммо улар ўгмишдаги ювош, ҳайдайтган томонга кетаверадиган, урганга ҳам, сўкканга ҳам лом-мим демай туриб берадиган одамлар эмас. Қиссала 1905 йил революцияси ҳақида бирон оғиз гап йўқ, бироқ кўп эпизодларда бу инқилобининг қудратли садолари ўзбек деҳқонининг қўнглига ҳам фуғула солгани сезнилб туради. Гарчи улар урушни жуда айойи тушунсаларда, оқподишмардикорликка олинган одамларни заводнинг бир эшигидан киргизиб, нариги эшигидан кўзини кўкартириб, нонни тескари ейдиган қилиб чиқарармиш деб ишонсаларда, атрофдаги воқеаларга бефарқ қараёлмайдиган бўлиб қолишган. Деҳқончиликнинг қизгин паллаларидаги ҳам улар кўчаларни, гузарларни тўлдириб, мамлакатнинг аҳволини, «оқпошшонинг ишлари»ни ўзларича муҳокама қилишади, ҳатто зулм ва адолатсизлик ҳаддан ошганда юзбошининг ўйини босиб, оғизга тилла тиқишидан ҳам қайтмайди. Хуллас, «Утмишдан эртаклар» қиссасида революция арафасида ўзбек деҳқонларининг онгига содир бўлаётган силжишлар ҳам ўзининг реалистик ифодасини тспган.

Абдулла Қаҳҳорнинг иккинчи гурӯҳ ҳикояларни совет воқеалигиндан олиб ёзилган замонавий характердаги асарлардир. Бу ҳикояларни ҳам, ўз навбатида, икки гурӯҳга ажратиш мумкин. Буларнинг бир гурӯҳи сатирик характерга эга, иккинчи гурӯҳ ҳикоялар эса изчил реалистик услубда ёзилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг, айниқса, 30-йилларнинг ўрталарида кўплаб яратилган сатирик ҳикоялари, бир вақтлар айрим агадбёнтшунослар айтганидек, адабининг ҳаётдаги нуқсонларни, соя томонларни акс эттириши майилроқ эканини кўрсатмайди, аксинча ёзувчи ижодида тоғоявийлик тобора чуқурлашиб бораётганидан далолат беради. Адаб юксак идеалдан келиб чиқиб, совет воқеалигининг бенуқсон бўлишини, совет кишисининг баркамол инсон бўлишини истаб, турли-туман камчилкларни танқид қиласди. Шунинг учун ҳам сатирик ҳикояларнинг ҳаммасида нуқсонларни фош қилиш билан бирга янги социалистик ҳаёт белгиларини олқишишаш, тасдиқлаш мавжуд.

«Башорат», «Қабрдан товуш» каби ҳикоялар диний коллиқларни, диний тасаввурларни, руҳонийлар, дин арбобларини фош қиласди. Бундай ҳикояларга «Майиз емаган хотни»га ўхшаш ҳикоялар яқин туради. Унда ҳаётдаги янгиликларни кўролмайдиган, ўзини «авлиё» билиб, паранжи ташлаган аёлларнинг ҳаммасини ёмонотлиқ қилиб юрадиган мулла Норқўзининг ўтқир сатирик образи чизилган.

«Бек», «Оғайнилар», «Мунофиқ», «Икки ёрти — бир бутун» каби ҳикоялар мунофиқлик, лаганбардорлик каби иллатларни фош қилишга бағишланган. Маданиятсизлик, онгизиллик, иодонлик каби иллатлар «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ужар», «Айб кимда?» каби ҳикояларнинг асосий мавзунин ташкил қиласди.

Абдулла Қаҳҳор сатирик ҳикояларида қандай иллатни танқид қиласин, буларни янги ҳаётнимиз ҳуснига доғ бўлиб тушган қусурларни тезроқ йўқотиш мақсадига бўйсундиради.

Кўпгина ҳикояларда салбий қаҳрамонлар янги ҳаёт ва янги одамлар билан бевосита тўқнашувларда фош бўлади. Масалан, «Мирза» ҳикоясида «Инобатли мирза» деб ном қозонган, Николай замонасида ширкатларда мирзолик қилган, кейинчалик одамларга ариза, дуюйи салом ёзиб юриб, тирикчилигини ўтказган Боқи мирзо совет воқеалиги туфайли ишсиз қолади — чунки теварак-атрофидаги ўзидан бошқа саводсиз одам топилмай қолади. «Қизлар» ҳикоя-

сида ҳам шу ақвони күрамиз. Ҳикоя қаҳрамоны Нурматжон катта эшоннинг ўғли. У бир амаллаб замонга мослашиб яшайди: домовийга фамилиясини «Тошхўжаев» деб эмас, «Тошев» деб ёздиради; хотин-қизларнинг очилишига, ишлашига қарши бўлса-да, ишлайдиган хотин олишга рози, чунки «ҳусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши бўлади» деб ҳисоблайди. Нурматжон замонга мослашса ҳам ҳаёт ҳақида, одамлар тўгрисида эскича тушунчалар билан яшайди. У отасига назир қилинган Қароматхон билан Адолатхонни ўзиники ҳисоблаб, уларга уйланиш режаларни тузади. Ҳолбуки, қизлар буни етти ухлаб, тушларида ҳам кўрмаганлар. Уларнинг бирни завод директори, иккинчиси — химик. Янги ҳаёт Нурматдинг ўзини ҳам, даъволарини ҳам ўта кулгли ақвонга солиб қўйган.

Абдулла Қаҳдор ҳикояларида сатирик характерлар ғоят ёрқин ва аниқ чизилган. Характерлар доим ҳаракатда, қилимашлари орқали очилади. Адаб яратган сатирик образларда, айниқса, портрет, нутқий характеристика муҳим ўрин тутади, айни чоқда, психологияк портретдан ҳам кенг фойдаланилади. Масалан, «Мунофиқ» ҳикоясида ёзувчи китобхон диққатини Низомиддинов қиёфасидаги иккита нарсага «кетмонусхас шапкасю», «энли камарига» жалб қиласди. Бу деталлар образни жонлантириш билан бирга, Низомиддиновнинг қанақа одам эканига ишора ҳам қиласди. Бироқ ёзувчи бу деталлар билан чекланмайди, ҳикоя давомида Низомиддиновнинг нутқий характеристикасини ҳам беради ва уни ўзини ўзига фош қилдиради.

Абдулла Қаҳдорнинг сатирик ҳикоялари тил жиҳатидан ҳам мукаммаллиги билан ажralиб туради. Бу — ғоят муҳимдир, чунки реалистик метод адабиётнинг асосий материали бўлмиш тилдан ҳам реалистик принциплар асосида фойдаланишин тақозо қиласди. Ҳалқнинг жонли тилидан узоқ, баландпарвоз, сунъий тил билан жонли характерлар чизиб бўлмайди, персонажлар ички дунёсини, психологиясини аниқ ифодалаш қийин, нутқий характеристикалар ғайритабии чиқали. Абдулла Қаҳдор бутун ижоди давомида изчиллик билан тилнинг ҳаётнлигига интилди ва ҳикояларида бунга эришди. Абдулла Қаҳдорнинг тили содда, равон ва табиий. Автор нутқи худди ҳалқнинг жонли тилидай равон оқади. Ёзувчи тилда пухта ва оригинал образлилкка интилади. Бу образлилк бадин тасвир воситаларидан кенг ва унумли фойдаланиш эвазига, шуннингдек, ҳалқ мақоллари ва материалларида фойдаланиш эвазига майдонга келади. Кўп ўринларда ёзувчининг ўзи ҳам шаклан ихчам, мазмунан тагдор иборалар қўллайдики, улар адабиёклами ё ҳалқникими эканини ажратолмай қоласан, киши.

Персонажлар нутқини ишлашда ҳам ёзувчи қаҳрамоннинг ҳар бир жумласи унинг психологик ҳолатига, маданий савиясига, билиминга, табиатига мос бўлишига интилади. Персонажлар нутқига қараб, уларнинг касб-корини, биографиясини, қанақа одам эканини бемалол айтиб бериш мумкин. Нутқий характеристика асар мазмунини китобхонга етказиш билан бирга, унда кучли эмоционал ҳолат тудиради, қалбида улкан эстетик түйгу уйғотади.

Абдулла Қаҳдорнинг совет воқелиги ҳақида изчил реалистик услугда ёзилган ҳикояларнинг кўпчилиги уруш йилларида ва урушдан кейинги даврда яратилгандир. Булар «Кўк конверт», «Қизил конверт», «Сеп», «Кампирлар сим қоқди», «Хотинлар» каби ҳикоялардир. Урушдан кейинги ҳикоялар ичida эса «Минг бир

жон», «Маҳалла» ажралып туради. Биз, албатта, буларнинг ҳаммасини таҳлил қилиш имконига эга эмасми. Шунинг учун улар «Абдулла Қаҳҳор воқеалиндаги ижобий түйгуларни кўра олмади» деган бир томонлама, иотуғри қарашларни иккор қилишини таъкидлаб, ўзбек ҳикоячилигининг энг яхши намуналаридан бирин бўлмиш «Асрор бобо»ни кенгроқ таҳлил қиласиз.

«Асрор бобо»даги воқеа Улуг Ватан уруши йилларида кечади. Унинг қаҳрамонлари ҳам уруш йиллари кексангиб, уруш даврининг мушкулотларидан мунқаниб қолган чол билан кампир. Лекин шунга қарамай, бу ҳикояни фақат уруш йиллари ҳақидаги ҳикоя деб бўлмайди. Аслида адид совет ҳокиминиң йилларида тарбия топган, характеристери шаклланган ўзбекнинг оғир синов кунларида фавқулодда куч билан намоён бўлган олижаноб сифатларини, юксак оғигини, гуманизмими ватанпарварлигини балини таҳлил қиласи. Асрор бобо ҳам, айтайлик, Қобил бобо ҳам оддий, суюги меҳнатда қотган одамлар. Бироқ уларнинг орасида ўз-ўзини англаш жиҳатидан ҳам, ҳаётга муносабат жиҳатидан ҳам осмон билан ерча фарқ бор — улар том маъносидан иккиси дунёнинг одамлари, иккиси хил мұхитнинг мевалари.

Асрор бобо Николай замонида тегирмочилик билан тирикчилик қилган. Оқпошшо мардикор олачан деганда, «оқпошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бор-маймиз», деб қочган. Кўп саргардонликдан кейин колхозга кирган. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда ҳам бошқа ҳикомлардаги каби қаҳрамон тарихини, биографиясини муфассал очмайди. Биз Асрор бобо нинг колхоздаги меҳнати билан, ҳаётни билан танишмаймиз. Гўёни адид бу тўғрида индамай, унинг минглаб колхозчилардан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайдиган оддий одам эканини таъкид қмоқчи бўлган. Уруш бошлиланган кунданоқ Асрор бобо актив фаолиёт кўрсата бошлади. Муҳими шундаки, у бироннинг кўрсатмаси билан эмас, қалб даъвати билан, ориятишини кучи билан шундай қиласи. Юрт бошига кулфат тушганида у, ишга ярамас эканимаи, деб курк товуққа ўхшаб бир чеккада пусиб ётишдан ор қиласи. Асрор бобо қишлоқда самовар очади, фронтдан келган жангчилар бу ерда қишлоқ аҳолиси билан учрашади, газета-китоб ўқилади, фронтдаги аҳвол мунҳома қилинади. Асрор бобо қилаётган ишлар шу қадар зўрки, раёном секретари унга баҳо бериб: «Асрорқул ота районимизда энг катта агитатор.. Ота шу ерда туриб Берлинга ўғ қўяётиди», дейди. Асрор бобо уруш йилларида ватан манфаати ҳамма нарсадан юқори эканини, ҳар бир одам ўз фаолиятини, ҳоҳиш-истагини ягона мақсадга — душманни тезроқ енгиз мақсадига бўйсундириши кераклигини яхши тушунали. «Шунақа, кўнгилни ўз ихтиёрига қўйиб берни урушда, урушдагина эмас, шу ерда ҳам кишини гафлатга солади. Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнгилни йўлга солиб туриш керак. Ақли, кўнглини йўлга сололмайлини ган киши бузоқ маъраса ҳам уҳ тортаверади», дейди Асрор бобо кампиринга. Бу сўзларда, фақат бу сўзларда эмас, Асрор бобонинг ҳамма фаолиятида совет кишисининг юксак маънавий фазилатлари яхши ифодаланган. Ҳикояда ёзувчи Асрор бобонинг ватанпарварлигини, юрагидаги ўтни кўрсатиш билан чекламайди, балки унинг олижаноб инсонлигини ҳам, қалбининг гўзаллигини, маънавий бойлигини, яқинларига, дўстларига меҳрибонлигини ёрқин тасвирлаган. Асрор бобо ўғли Ёдгорининг ҳалол бўлгани ҳақилаги хабарни узоқ вақт кампирига билдирамайди, унинг азоб чекишини, қайғуришини, куйиб кул бўлишини истамайди. Унинг бу ишида, ёзувчи айтга-

иидек «оғир мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беришида» чинакам олижаноблик бор.

«Асрор бобо» ҳикоясида ёзувчининг психологик анализ маҳорати, психологик характеристика бериш санъати камолга етган. Айниқса, бошига оғир мусибат тушган, дардини бир-биридан яширишга уринган, бир-бирига суюниб қолган, бир-бирининг инсоний қадрини теран ҳурмат қилувчи чолу кампирнинг руҳий ҳолатлари, ўзаро муносабатлари ғоят табиин ва ҳаётйи деталларда ифодаланган. Буларнинг барги «Асрор бобо» ҳикоясини ўзбек адабиётининг жиҳидий ютуқларидан бирига айлантириди.

Абдулла Қаҳҳор яратган ҳикоялар сон жиҳатидан унча кўп бўлмаса-да, сифат жиҳатдан шу қадар салмоқлики, бу соҳада адаб орттирган ижодий-эстетик тажриба шунчалик каттаки, ҳеч иккиманзай ҳикоянависликда Абдулла Қаҳҳор мактаби мавжуд экани ҳақида гапириш мумкин. Бу мактаб бугун ҳам фаол амал қилимояд — адабиёт даргоҳига қадам қўйгани, кучини ҳикоянависликда синааб кўрмоқчи бўлган ҳар бир ёш ижодкор бу мактабда таҳсил кўриб, ундан ҳар жиҳатдан баҳраманд бўлмоқда. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялари ҳаёт синовидан мубаффақиятли ўтиб, бугун ҳам яшашда давом этмоқда.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейиннги дастлабки йилларда Абдулла Қаҳҳор бир қатор фельветон, очерк ва ҳикоялари билан бирга «Қўшчинор чироқлари» романини яратди. Ўз вақтида кўпчиликнинг оғизига тушган, танқидчи ва адабиётшуносларнинг кескин баҳсларига сабаб бўлган бу романнинг узоқ ижодий тарихи бор.

Ўзбек қишлоғининг социалистик изга кўчиши, колективлаштириш жараёни, ўзбек деҳқонининг такомил йўллари, янги шаронтида янги одам характеристининг шаклланиши ҳамиша Абдулла Қаҳҳорни қизиқтириб келган. 30-йилларнинг бошидаёқ адаб шу муаммоларни бадний образларда гавдалантиришга уриниб, «Қишлоқ ҳукм остида» қиссанасин яратган эди. Ёзувчи бу соҳалаги ижодий ишни тўхтатмайди — қишлоқ ҳаётининг янги жиҳатларини синоптик лаб ўрганади, материал йигади. 30-йилларнинг охирида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида «Айрингани бўри ер» сарлавҳаси билан Абдулла Қаҳҳорнинг янги асаридан парча босилиб чиқади. Кейинчалик бу парча деярли ўзгармаган ҳолда романнинг биринчи бобини ташкил қилди. Урушдан кейин роман аввал «Шарқ юлдузи» журналида, кейинроқ айрим китоб ҳолида «Қўшчинор» номи билан эълон қилинди. Ёзувчининг бу романни колхозлаштириш ҳаракатининг муҳим даврига багишлиган бўлиб, муаллиф деҳқон психологиясининг янгиланиш жараёнини, хусусий мулкчилик психологияси ўрнини колективчилик психологияси қандай эгаллаб бораётганини атрофлича бадний тадқик этишини асосий мақсад қилиб олган эди. Бироқ адабий танқидчилик романни совуқ кутиб олди — матбуотда эълон қилинган кўпгина мақолаларда асар кескин танқид қилинди, ундаги ғоявий-сийёсий нуқсонлар ҳақида гапирилди. Танқид томонидан ёзувчига қўйилган айблар қўйидагича эди: романда колхозлаштириш жараёни тарихан ҳаққоний кўрсатилмаган — ўша даврда содир бўлган кескин синфиий кураш адабини эътиборидан четда қолган. Шунингдек, ёзувчи бош қаҳрамон характеристини етарли даражада типик шаронтларда кўрсата олмагани учун унинг тақдирин кўп ҳолларда тасодифий фактларга боғ-

лиқ бўлиб қолган. Роман гояснинг ишаниқлиги композиция ва сюжетнинг ҳам бўш чиқишига сабаб бўлган. Романда кўпгина эми зодлар ҳикоя жанрига хос приёмлар ёрдамида тасвирланган. Бу ларнинг ҳаммаси бирлашиб, романни муваффақиятсизликка олиб келган. Ўша йиллардаги адабий танқидчиликнинг бу даъволарида баъзан ҳақиқат ҳам бор эди. Масалан, «Қўшчинор» романидаги чиндан ҳам айрим ўйниларда муайян бадний қусурлар учрайди, ҳамма персонажлари ҳам бирдай маҳорат билан эсада қоладиган қилиб ишланган эмас. Булар ҳақида истаганча гапириш, баҳслashiш мумкин эди. Бироқ, романнинг гоявий-бадний жиҳатдан зарарли асар экани, тарихий воқеаликни бузуб кўрсатувчи асар экани ҳақидаги хулоса тўғри эмас эди. Шу мулоҳазалар айтилганига ҳозир қирқ йил бўлиб қолди — бу муддат танқиднинг ҳақ эканини кўрсатгани йўқ. Аксинча, «Қўшчинор» ҳақида билдирилган танқидий мутоҳазалар ўша йилларда адабий танқид бадний асарнинг табиатини тे-ран ҳис қилмаганидан, ёзувчи истеъодига нисбатан бефарқ бўлганидан, танқидда объективлик ўрнига субъективизм ва гурухбозлик кучли бўлганидан далолат беради. Ўша йиллардаги адабий ҳаёт шундай эдикни, ёзувчи танқидчиликнинг ана шу талабларини инобатга олишга ва улар асосида асарни қайта ишланшга мажбур эди. Шундай қилиб, ёзувчи бир неча йиллик умрини сарфлаб асарни қайта ишлади ва 1951 йилда «Қўшчинор чироқлари» номи билан эълон қилди. Бу ўринда «Романнинг қайта ишланган варианти аслига қараганда яхшироқ бўлдими?» деган савол туғилади. Шуни айтиш керакки, адабининг ўзи «Қўшчинор чироқлари» романидаги кўнгли тўлган эмас эди: роман ҳақидаги саволга жавоб берабер, «Уни роман дегани ҳам тил бормайди, чунки романнинг учдан иккни қисмida бош қаҳрамон иштирок этмайди», деган эди. Бироқ ўша йиллардаги танқид «Қўшчинор чироқлари»га юқори баҳо берти. Айниқса, 1951 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси вақтида роман рус танқидчилари томонидан ижобий баҳоданди.

«Қўшчинор чироқлари» романнининг марказий проблемаси — қишилоқдаги социалистик ўзгаришлар жараённада янги одамнинг туглиши, янгича онг, янгича психологиянинг, янгича муносабатларнинг шаклланиши масаласидир. Бу проблема орқали ёзувчи ўзбек қишлоғида социализм туфайли юз берган тарихий ижтимоий-маънавий ўзгаришларни кўрсатади. Романда бу гояларни ўзида мужассамлантирган қаҳрамонлар галереяси анча кенгағтан: марказий қаҳрамон Сидиқжон ёнига кишиләк аҳлининг турли табакаларига мансуб янги қаҳрамонлар кўшилган.

Роман Сидиқжон оиласидаги кескин конфликт тасвирдан бошланади. Қулоқ Зуннунхўжа кўпдан бери Сидиқжонни алдаб, кутидан фойдаланади, уни ниқоб қилиб, молу дунёсини, ер-сувини, давлатини сақлаб қолишга интилади. Сидиқжон бу оиласидан кетади. Ёзувчи ғунияни қулоқ оиласидан кетиш сабабларини ихчам ёзилган саҳифаларда тасвирлаган. Сидиқжон атрофидаги ҳаёт, колхозга кириб, ўз қадр-қимматини топган тенгқурлари, дўстларининг дашномлари; унинг кўзини оча бошлади. У «Қўшчинор» колхозига аъзо бўлганидан кейин тамомила янги бир дунёга кириб қолгандан бўлади. Ёзувчи шу янги дунёнинг Сидиқжон характеристига таъсирини жуда усталик билан психологик жиҳатдан асослаб кўрсатган. Бу, айниқса, Сидиқжоннинг канал қўрилишидаги иштироки тасвирланган бобда ёрқин намоён бўлади. Сидиқжон аввалига одамлар нега бунчалик берилиб ишлаётганини тушунмайди, ҳамма

нарсану пулга чакиб кўралди. Унинг назарида одамнинг бундан бошқа мақсади ҳам бўлиши мумкин эмас. Секин-аста янги тартиблар унинг қарашларини ўзгартиради. У ҳар куни бир кунлик иш ҳақидаги маълумотлар эълон қилинганда кўпчилик қатори номи чиқмаганидан ўқинади. Кейин зарборлар ҳаракатига қўшилади. Биринчи марта кўпчилик ўтрасида номи чиққанда унинг қалбida зўр ҳаяжон пайдо бўлади: «Ҳеч қачон кўпчилик ичиди ўз номини ёшитмаган Сидиқжон кўркиб кетди. Унинг назарида, табелик номини бошқаларнинг номидан кўра қаттироқ ва равшанроқ айтгандай, бу ном чиққанда ҳамма бирпас жим қолгандай бўлди». Шу тарзда, янгича колектив, меҳнат Сидиқжон психологиясида ўзгаришлар ясаиди, энди у ҳаётнинг маъносини, ўзининг ҳаётидаги ўрнини тушуна бошлайди. Унда катта мақсад пайдо бўлади. Бир вақтлар қишлоқ советининг раисига салом берганида қўл қовуштириб турдиган Сидиқжон, энди ўзини колхознинг эгаси деб ҳис қила бошлайди, унинг қалбida гурур ва ишонч пайдо бўлади. Сидиқжондаги ўзгариш унга нималар бергани, уни қандай юксаклика кўтаргани Сидиқжоннинг Канизакка айтган сўзларида яхши ифодаланган: «Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бут, чўнтағимда беш-ён танга беминнат харжим бўлишини кўзлаган эдим, кейинчалик булардан ҳам каттароқ, менга, айниқса, менга булардан ҳам зарурроқ нарса чиқиб қолди. Бунинг олдида янги тўну чўнтақдаги бир тутам шалдироқ қоз жуда майда, жуда арзимас бир орзу бўлиб қолди. Мени мажлислан ўтказишадими, ўтказишмайдими, гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб ўтирибман».

Шу тарзда ёзувчи Сидиқжон образи орқали бизни ўзбек дехқонининг онгидаги ўзгаришлар билан, унинг янгича маънавий қиёфаси билан таниширади. Бу тарихий ўзгаришлар ўша пайтларда битта-иккитагина одам шахсиятида юз берган эмас, балки оммавий характерга эга бўлган эди. Шунинг учун ҳам адид бу ўзгаришларининг турли қирраларини бошқа образлarda ҳам очади. Бу жиҳатдан Бўтабой, Тўлаган ака, Зокир ота каби образлар эътиборга лойиқ. Ёзувчи уларнинг ҳеч қайсисининг биографиясини бермайди, фақат колхозга турли муносабатларини, колхоздаги турлича фаолиятини конкрет кўрсатиш билан уларнинг харакгерини чизади. Тўлаган ака аввалинг игвога учиб, колхозга ишонмайди, упга кирмаслик учун отининг оёғига мин Қоқиб майнib қиласди, колхозда ишлаган пайтларнда аввалига кўпроқ ўзининг ерини чопишга интилади, уловини аяиди. Тўлаган образида ерга қарам бўлган яка дехқонининг онги нақадар қийинлик билан ўзгаришини кўрамиз. Зокир ота ҳам шундай нўйлини босниб ўтади. Колхоз ҳамманинг саводли бўлишин учун кураш бошиласа, у чўп от миниб, ўғлининг жилдини елкасига осиб келади. Кейинчалик ҳам мусобақани тўғри тушиумайди, илмнинг хоснитидан баҳраманд бўлишга ор қиласди. Янги ҳаёт Тўлаганини ҳам, Зокир отанини ҳам қайта тарбиялайди. Бўтабой ҳам камбагал дехқонлардан, Кўпчилик уни колхозга раис қилиб сайлайди. Аммо у тўғри нўйни топгунча кўп қийналади, хатоларга йўл қўяди, сўллиқ касалига берилади.

Совет кишиларининг янгича маънавий қиёфаси аёллар образида ҳам ёрқин очилган. Масалан, Сидиқжоннинг онасини олайлик, Бутун умри фақирик ва муҳтоҷлика ўтган, фарзандларидан рўшнолик кўриш орзуси билан яшаган бу кампир янги ҳаёт туфайли ўз қадрини топади. Ёзувчи унинг инсонлик ғурурини яхши ифодалаган:

— «Жон болам,— деди кампир ҳовлишнинг ўртасида туриб — хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукр, эл қатори эшигимизга номер қоқилган. Ҳар қаердан бир юзу олтмиш учинчи деб хат ташласанг келади». Эшигига эл қатори номер қоқилганидан ғурурланишда катта маъно бор — кампир ўзини элу юртнинг, ҳалқнинг ажралмас зарраси деб билади, эл қатори янги ҳаётга чиққанидан рози.

«Қўйчинор чироқлари» романнада колхозларни ташкил қилиш ва ривожлантиришда катта роль ўйнаган коммунистлар образини яратишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Бу жиҳатдан райком секретари Аҳмедов образи дижқатга сазовор. Гарчи Аҳмедов воқеалар ривожида актив иштирок этмас-да, ёзувчи бир-икки эпизодда унинг эсда қоладиган сифатларини очган. Мажлисида сўзларни нутқидан биз Аҳмедовнинг коммунистик гояларнинг актив ташвиқотчиси, янги ҳаёт ташкилотчигина эмас, ҳалқ ҳаётини яхши билишини, деҳқон манфаатини чуқур тушунишини, ҳалқ урф-одатлари, маниши турмушки билан танишлагини, ҳалқ тилини, мақол ва маталларини пухта билишини, фаросатли, зеҳни ўткир, ҳозиржавоб одам эканини ҳам кўрамиз. Қишлоқ советининг раиси Самандаров, колхоз партия ташкилотининг секретари Ўрмонжон, область вакили Сафаров, агроном Иброҳимов образлари ҳам шундай.

Романинг муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири шундаки, унда салбий қаҳрамонлар ҳам маҳорат билан яратилган. Улар қишлоқда колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш шаронтида кечганини, ер-суви, мол-мұлқидан ажраган қулоқлар ҳар хил йўллар билан тарих гилдирагини орқага айлантиришга интилганини кўрсатади. Романдаги энг пухта ишланган салбий қаҳрамонлардан бири Абдусамад қоридир. Ў совет турмушининг ашаддий душмани, бир вақтлар революцияга қарши ошкора курашган, аммо пачаги чиққандан кейин ниқобланиб олган. У ўзини колхознинг дўсти килиб кўрсатади, аммо зимдан колхозни қўпоришини ўйлади. Унинг бу фаолияти ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Жавад Намий, Раҳматилла Обидий, Фиёсндин махсумлар образи орқали ёзувчи янги ҳаёт душманларининг разил башараларини очади, уларниң ҳалокатга маҳкумларини кўрсатади.

Бу роман Абдулла Қаҳҳор реализмининг бойиганидан, унинг бўёқлари янада ранг-бараанг бўлиб қолганидан далолат беради. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки бу йилларга келиб, Абдулла Қаҳҳор жаҳон ва рус адабиётининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириб ултурган ва шу билан бирга кўп миллатлисовег адабиётининг колхозлар тарixини бадиий ёритиш бобидаги тажрибасини ҳам ижодий ўзлаштирган эди. Ўрин келганда шуни айтни керакки, бир вақтлар айрим адабиётшунослар Бўтабой ва Тўлаган образлари билан Шолоховнинг «Очилиган қўриқ» романидаги Маскар Нагульнин ва Кондрат Майданников образлари ўртасида баъзи бир ташки ўхшашликларини рўйач қилиб, Қаҳҳор ижодида Шолохов анъаналарининг кўриниши ҳақида гапирдилар. Албатта, масалани бу тарзда қўйиш тўғри эмас. Абдулла Қаҳҳор «Очилиган қўриқ»да Нагульнин ёхуд Майданников образлари бор бўлгани учун Бўтабой ва Тўлаган образларини асарга киритгани йўқ, балки ҳаёт ҳақиқатига содик бўлгани учун уларни яратган. 30-йилларнинг бошидаги ўзбек воқелигига ҳам Нагульнин ёки Майданниковга ўхшаш типлар бўлган. Ёзувчи Бўтабой образида айрим раҳбарлар характеристидаги сўллик касалини, Тўлаган образида ўтараҳом деҳқон табнатидаги иккиланиши тўғри ифодалаган. Ҳар ҳолда,

Абдулла Қаҳҳор Шолоховга тақлид йўлидан эмас, унинг тажрибасидан ижодий ўрганиш йўлидан борган. Шолохов традициялари, биринчи навбатда, Қаҳҳор реализмининг боғиганида кўринади. Абдулла Қаҳҳор қишлоқ ҳаётни тасвирлар экан, унинг энг муҳим жиҳатларини очишга, мураккабликларини кўрсатишга, миллий рангларини беришга интилади. Масалан, қишлоқ мажлиси тасвирини олайлик, ёзувчи мажлиснинг умумий руҳи, йўналиши, мазмунини ифсадалаш билан бирга, уни ғоятда жонлантирувчи деталлар ҳам топади.

«Самандаров чироқнинг пилгини кўтарди, қаламнинг орқаси билан столни қошиб говорни босди:

— Уртоқлар! Жим! Ҳой, Рисолат, болангни йиғлатмагин, ахир, эмиссанг бўлмайдими!. Чилим чекилмасин, деган таклиф тушди. Уртоқлар, камбагал деҳқонларнинг колхоз қурилишига багишланган ялпи мажлисини очиқ деб эълон қиласман, эълон қилиши билан бирга сўз обласдан келган вакил ўртоқ Сафаровга...»

Фақат оммавий манзаралярнингина эмас, айрим персонажларнинг характеристини чизишда ҳам конкретлилик ва образлиликни кўллади:

«— Гапирсам шуки,— деди Рўзимат кулимсираб,— Бўтабой акамнинг лабига учук тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр.. Бизга бош бўлиб турган одам шунақа деб ўтираса, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз! Колхозни «бузилади» деб четда қараб турган одамлар тузганимас, тузамиш, деб бел боғлаган одамлар тузган. Бу кинни «тушунтириш керак», дейдилар, тўгри, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гапни айтиб кетарсан, онаси бемаҳал түққанга!» Сиз куйиб-пишиби гапириб турганингизда сиғири маъраб қолса, сизга эмас, сиғирига қарандиган одамга гап таъсир қиласими?»

Абдулла Қаҳҳор романда ўзбек ҳаётининг миллий ўзига хослигини ифодалашда ҳам катта муваффақиятларга эришган. У ҳалқнинг урф-одатларини, эркак ва аёлларнинг бир-биридан фарқланувчи табнатларини, маиший турмушини жуда яхши билади ва улардан характеристларни жонлантиришда, тасвиринг ҳаётйлигини таъминлашда усталик билан фойдаланади. Бу жиҳатдан, айниқса, Шарофатининг Сидиқжон билан ярашиш учун келгани тасвириланган саҳифалар диккатга сазовор. Ҳаётий тасвирининг теранлиги, характеристлар психологиясининг мукаммаллиги жиҳатидан улар романнинг энг ёрkin саҳифаларини ташкил қиласди.

«Қўшчинор чироқлари» жиҳдидӣ бадиӣ нуқсонлардан ҳам холи эмас, албатта.

«Қўшчинор чироқлари» романининг сюжет ва композицияси анча мураккаб. «Қўшчинор», асосан сўнгги батрак Сидиқжоннинг бошндан ўтганларини тасвирлаш, унинг тақдирини кўрсатувчи воқеалар асосига қурилган эди. Шунинг учун унинг сюжет чизиги битта эди. «Қўшчинор чироқлари»да сюжетда учта линия пайдо бўлади — Сидиқжон линиясига Канизакнинг тарихи қўшилади; «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳам мустақил сюжет линияси тусини олади. Натижада асар кўп планли асарга айланган. Бу — яхши, албатта. Аммо, ёзувчи шу уч сюжет линиясининг бир-бири билан бирнишиб кетишга тўла эришган эмас, натижада кўп ўринларда бош қаҳрамон Сидиқжон иккинчи планга тушиб қолади. «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳикоя қилинганда эса, ёзувчи қаҳрамонни ярим йўлда қолдириб кетишга мажбур бўлади.→ Романда

Канизак ва Құрбон ота тарихи ҳам умумнің сюжет чизигі билан етарлы боғланған әмас.

Роман давомида күлгина ёрдамчи конфликтлар, түгунлар пайдо бўлади, бироқ уларнинг ечими ҳамма вақт ҳам табиий чиққан әмас, баъзан эса улар ҳам марказий сюжет линиясини бойитишга хизмат қилмайди. Масалан, Раҳматилла Обидийнинг тарихи шундай. Ёки, романнинг бир бобнда Абдусамад қорининг иғвоси туфайли Үрмонжон билан Тўпаниси ўртасида жиҳдий оиласын жанжал кўтарилади. Аммо бу жанжал характерлар намоён бўлиб улгурмай, шу бобнинг ўзида енгил ҳал бўлади. Канизак билан Құрбон отанинг топишиши ҳам сунъий, китобхонни ишонтирумайди.

Романдаги айрим характерлар ҳам китобхонни қаноатлантишролмайди. Масалан, Аҳмедов, Сафаров, Самандаров, Мавлонбеков характерлари мантиқий интиҳосига етказилган әмас. Иброҳимов, Иван Петрович, Новикова каби персонажлар эса очиқдан очиқ схематик характерга эга. Романнинг сўнгги қисми ҳам бадини жиҳатдан занф чиққан. Бу саҳифаларда ёзувчи муайян ҳақиқатларга иллюстрация бериш йўлидан борган, Масалан, Зокир ота билан Иброҳимов ўртасидаги муносабатлар колхозда агротехникадан кенг фойдаланиши керак деган гояни ифодалашга хизмат қиласди, холос.

«Қўшчинор чироқларни» адабиётнинг ривожи учун зарур шароитлар етарли бўлмаган мураккаб даврда ёзилган асар. Романдаги камчиликларнинг кўлгинаси ўша пайтларда анча кенг бўйлган догматизм талабларига ён беришдан тугилган. Фақат ёзувчининг юксак маҳоратнинг, чуқур гоявийлиги ва партиявийлигини ана шундай камчиликларга қарамай, асарнинг кўлгина саҳифаларига чинакам ҳаётйлик баҳш этган.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда Абдулла Қаҳдор драматургия соҳасида ҳам кучини синаб кўрди. Унинг драматургияга келиши тасодифий әмас эди. Адабининг 30-йиллардаги ҳикояларидаёқ кейинчалик унинг драматург сифатида ўсиши учун зарур бўлган куртаклар яққол кўриниб туради. Ҳикояларнинг анчагинасида воқеалар шиддат билан ривожланади, уларда драматизм кучли, кўп ҳолларда эса адид диалог санъатини пухта эгаллаган — ҳикоядаги персонажлар шундай гаплашадики, уларнинг гапига қараб, бемалол характерини кўрса бўлади. Буларнинг барни драматург учун жуда зарур сифатлардир. Абдулла Қаҳдор урушдан олдиноқ комедияга қўл урган, бироқ нима сабабдандир бу ишини охирига етказмай, чала қолдирган эди. Бу ишга у урушдан кейинги йилларда қайти ва 1949 йилда ўзининг «Янги ер ёхуд Шоҳи сўзана» деб аталган биринчі комедиясини яратди. Бу асар Узбекистон республикасининг 25 йиллик тўйига аталган тўёна эди. Уша йилни комедия республика конкурсида мукофот олган, ёрадан иккни йил ўтгач эса СССР Давлат мукофоти билан тақдирланған эди. Комедия ўзбек танқидчилигига ҳам, бутунниттироқ танқидчилигига ҳам жуда юксак баҳоланди. Ҳатто атоқли совет драматурги, Ленин мукофоти лауреати Н. Погодин «Янги ер» ҳақида мақола мақола эълон қиласди. Мақола «Литературная газета»да 1951 йил 20 ноябрь куни босилиб чиққан эди. Унда ўзбек ёзувчинининг комедиянавислини маҳорати атрофлича таҳлил қилиниб, «Шоҳи сўзана» энг юксак

талаабларга ҳам жавоб берса оладиган асар эканин таъкидланган эди. Дарҳақиқат, комедиянинг муваффақияти ҳар қанча кутилганидан ҳам ортиқ бўлди. Орадан кўп ўтмай, «Шоҳи сўзана»ни Ю. Герман ва Б. Рест рус тилига таржима қилиб, «Звезда» журналида эълон қилинди. Шундан сўнг комедиянинг Ватанимиздагина эмас, балки бир қатор ажнабий мамлакатлар театрларининг саҳнаси бўйлаб ҳам музafferона юриши бошланди. Бир неча йил давомида «Шоҳи сўзана»ни етмиш тўртта театр саҳнага қўйди. Шу жумладан, Москвада Моссовет номидаги театрда Завадский, Ленинградда Ленин комсомоли номидаги театрда Товстоногов каби жаҳонга машҳур режиссрлар асари саҳналаштирилар. «Шоҳи сўзана» Грекия, Хитой, Вьетнамда ҳам катта шуҳрат қозонди. Узбек драматургларининг бошқа бирон асари шу вақтга қадар ва ундан кейин ҳам Иттифоқ миқёсида ва халқаро миқёсда «Шоҳи сўзана» чалик катта эътибор қозонмаган.

«Шоҳи сўзана» Мирзачўлни ўзлаштираётган ўзбек деҳқонлари нинг ҳаётига бағишланган бўлиб, комедия жанрига мансубdir. Бироқ у новаторона асар бўлгани учун ўзида комедия жанрининг айрим янги хусусиятларини мужассам этган. Гап шундаки, комедия жанрида ҳаётдаги муайян қусурлар, одамлар характеридаги нуксонлар фош қилинади. Бинобарин, комедиянинг қаҳрамонлари кўпинча салбий характердаги одамлар бўлади. «Шоҳи сўзана»да ҳам камчиликлар танқид қилинади, лекин унинг қаҳрамонлари ижобий одамлар. Асарда биронта ҳам салбий персонаж йўқ. Драматург саҳнага олиб чиқсан замондошларини яхши кўради ва бу туйғусини томошабинга ҳам юқтириши истайди. Комедия қаҳрамонлари фидокорона меҳнати билан юртимиз қиёфасини ўзгартираётган, унинг хуснига ҳусн қўшаётган одамлар. Юртимиз шоҳи сўзана бўлса, Мирзачўл илгари унга тушган бир чипта ямоқ эди. «Шоҳи сўзана» комедиясининг қаҳрамонлари шу «чипта ямоқ»ни ўйкотиш учун курашадилар ва бу йўлда катта муваффақиятларга эришадилар. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳорининг урушдан кейинги йиллардаги ижодини батафсил таҳлил қилган таниқли ёзувчи Пиримкул Қодиров «Шоҳи сўзана»нинг жанрини қаҳрамонлик комедияси деб белтилаган эди.

Комедияда Абдулла Қаҳҳор бир қатор ёрқин характерлар яратиб, уларнинг ўзаро муносабатларида совет кишиларининг фазилатларини ифодалаган. Булар орасида, айниқса, Холниса ва Ҳамробуви образлари алоҳида ажralиб туради. Муайян тонфага мансуб ўзбек аёлларининг хусусиятларини акс эттирган Холниса ва Ҳамробуви образлари гоятда миллий ва ҳаётий чиққан. Уларнинг ўзаро муノзаралари, тортишувлари ва ҳатто низолари чинакам юмор билан сугоралган. Шунингдек, комедиянинг бош қаҳрамонлари Деҳқонбой ва Ҳафиза ҳам маҳорат билан чизилган. Улар ўқишини битириб, Мирзачўлни ўзлаштиришга отлаандилар, бироқ бу йўлда баъзи бир қаршиликларга учрайдилар. Аввалига уларнинг оналари Холниса ва Ҳамробуви фарзандларининг чўлга боришига қўймайди. Кейин эса Мирзачўлда колхоз бригадири Мавлон ёшларнинг ташаббускорона меҳнатини қўллаб-қувватламайди. Ҳафиза ва Деҳқонбой бу қийинчиликларни муваффақият билан енгиб ўтишади. Улар билан бирга Кўзиев, Салтанат, Омон каби ёшлар ҳам ёрнинг тузинингина эмас, одамларнинг оигидаги шўрни ҳам ювиш учун курашадилар. Бу ёшлар комедияда давримиз қаҳрамонлари сифатида кўрсатилган.

Халқ ҳаётини чуқур билини, характерлардаги миллӣ ва үмум-

инсоний жиҳатларни ёркни тасаввур қилиш, характер яратишда ҳалқ ижодидан, юморидан самарали фойдаланиш, терен психологиям, қаҳрамонлар тилдининг образлилиги ва ёрқинлиги — буларнинг бари «Шоҳи сўзана» комедиясининг бадиий юксаклигини таъминлаган муҳим омиллар бўлди.

Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасидаги илк муваффақиятидан илҳомланиб, 1954 йилда «Оғриқ тишилар» комедиясини яратди. Асар шу йилнинг ўзида Ҳамза номидаги театр саҳнасида муваффакият билан саҳнага кўйилди. Тўғри, «Оғриқ тишилар»нинг шуҳрати «Шоҳи сўзана»ни даражасида бўлмади. Лекин шунга қарамай, бу асар ҳам ўзбек драматургияси ривожида сезнларни из қолдириди. «Оғриқ тишилар» — сатирик комедия. Унда жамиятимиз ҳаётида сақланниб қолган баъзи бир эскиллук қолдиқлари тақиид қилинади, аёлларга бой-феодалларча муносабат кескин фош этлади. Драматург чинакам партиявий эҳтирос билан мешчанлик психологиясини қоралайди. «Оғриқ тишилар» комедиясининг қаҳрамони — Марасул Ҳузуржонов. У тиши доктори, ҳар хил ҳаромҳариш ишлар билан катта давлат орттирган, ўзига бенниҳоя бино кўйган одам. Марасул Ҳузуржонов бойликка ҳирс кўйиш билан бирга, хотини Насибанни одам ўрнида кўрмайди, унинг инсоний қадр-қимматини менсимайди, уни серҳашам ҳаётининг оддий бир безаги деб билади. Марасулнинг қингир ишларига, аёлларга эскича муносабатига Аҳаджон Заргаров каби амалдорлар ёрдам беради. Заргаров — аслида яши психологияни, янгича урф-одатларни жорий қилувчи масъул ходим бўлиши керак. Бироқ у, бунинг ўрнига, шахсий манфаатларини ўйлаб, қингир одамларга паноҳ бўлади. Шунииг учун драматург, Заргаровни «шляпа кийган Ҳудоброҳон» деб атайди. Уларнинг эскича психологияси, аёлларга бой-феодалларча муносабати бизнинг соғлом жамиятимизда оғриқ тишиларни эслатади, оғриқ тишининг жазоси эса омбир! Шу тарзда адид эскиллук қолдигини ташувчиларнинг ишқобини шафқатсизлик билан сидириб ташлашга чақиради. Шуниси эътиборга лойиқки, драматург ўша йилларда ҳали рўйирост намоён бўлиб улгурмаган, кейинчилаик, айниқса, бизнинг кунларимизда ўзининг хунук башарасини тўла намойиш этабетган истеъмолчилик психологиясининг ўта ҳаффли иллат эканини аниқ кўрган ва буни асарининг бош қаҳрамонлари сиймосида мужассам этган эди. Кўринаидики, «Оғриқ тишилар» комедияси бугун ҳам гоявий-бадиий қимматини йўқотмаган асар.

Абдулла Қаҳҳорнинг навбатдаги сатирик комедияси «Тобутдан товуш» деб аталади. Бу асар 60-йилларнинг бошида ёзилган ва ўша даврдаёт Ҳамза номидаги театр саҳнасида қўйилган эди. Асарни адабий жамоатчилик илиқ кутиб олди, унинг тўғрисида ишқобин тақризлар эълон қилинди. Томошабин ҳам спектаклии иштиёқ билан кутиб олди — шу спектакль қўйиладиган кунлар театр касаси олдилидаги узундан-узоқ «очеред»лар шундан далолат берарди. Ҳадемай асарда қўлланган айрим иборалар, ҳикматли гаплар одамлар орасига ҳам тарқай бошлиди. Бироқ, орадан бир ярим йилча ўтгач, матбуотда «Тобутдан товуш» ҳақида» деган мақола эълон қилинди. Унда «Тобутдан товуш» воқелигпизини бузуб кўрсатувчи, уни қоралаш руҳи билан сугорилган, ижобий тенденцияларни кўрсатиб беролмаган, гоявий жиҳатдан зарарли асар сифатида баҳоланганди. Мақола бошдан-оёқ субъективизм руҳи билан сугорилган бўлса-да, унга асосланниб, асар саҳнадан олиб ташланди. Ёзувчи уни қайта ишлашга мажбур бўлди ва орадан маълум муддат

Ўтгандан сўнг асар «Сўнгги нусхалар» номи билан саҳнага қайта қўйилди. Бироқ шунни айтиш керакки, бу галги қайта ىшлаш асарга баъзи бир тарихий ўзгартишлар киритишдан нари ўтган эмас.

«Тобутдан товуш» (**«Сўнгги нусхалар»**) ёзилганига йигирма беш йилдан ошди. Шуниси қизиқки, бу йиллар мобайнида асар эскиргани йўқ, балки жамики аҳамиятини сақлаган ҳолда кечада ёзилган асаддай яшаашда давом этмоқда. Айниқса, Ўзбекистон Компартиняси Марказий Комитетининг XVI Пленумидан кейин, шунингдек, КПСС XXVII съездиде республикамиз адресига айтилган кескин танқидий фикрлардан кейин «Тобутдан товуш»нинг бугунги кун учун аҳамияти янада намоси бўлди. Бугун биз жамиятимизнинг ривожига халақит берётган салбий ҳодисалар деб танқид қилаётган иллатларни Абдулла Қаҳҳор йигирма беш йил аввал ўткир қалам билан шармандаи шармсор қилган экан.

«Тобутдан товуш» порахўрликининг ҳақиқий қиёфасини, разил моҳиятини фош этишга багишланган. Доҳийимиз В. И. Ленин 20-йилларнинг бошидаёт социалистик жамиятнинг учта хавфли душмани бор эканини уқдириб, шулардан бирни порахўрлик эканини таъкидлаган эди. Абдулла Қаҳҳор доҳийининг бу мулоҳазасини асарга эпиграф қилиб олади ва порахўрлик бор жойда маънавий чириш мавжудлигини, виждонийлик ва поклик сингари энг зарурний инсоний сифатлар оёқости қилинишини яхши кўрсатади. Бироқ масаланинг муҳим томони бошқа нарасада. Гап шундаки, порахўрлик нинг ёмон иллатлиги, аёлларга бой-феодалларча муносабатда бўлишнинг ёмонлиги, ичкиликбозлиқ, фаҳш ишлар, бошқа ҳаром-ҳарисхалар инсон шаънига зид эканлиги ҳаммага аён гаплар. Одамлар бу ҳақиқатни Абдулла Қаҳҳорнинг асари ёзилмасдан олдин ҳам яхши билишган. Бинобарин, шу гапларни уқтириш учун маҳсус асар ёзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Буни ёзувчи яхши тушунади, шунинг учун ҳам асарини маълум ҳақиқатлар ҳақидаги информация тарзida қурмайди, балки шу ҳақиқатни жонли характерлар орқали, уларнинг ўзаро муносабатлари, курашлари, тақдиди орқали кўз ўнглимизда шу қадар аниқ ва тўла намоён қиласади, бунинг оқибатида шу ўша иллатларнинг эгаларидан ижиргана бошлиймиз, кўнглимизда уларга қарши кучли нафрат тўлқинлари жўш уради. Шу маънода «Тобутдан товуш»нинг энг қимматли томони унда яратилган характерларда. Ёзувчи Сухсурор образида порахўрнинг мукаммал портретини берган. У аслида чаласавод, маданиятсиз, маънавиятдан маҳрум, виждонини жигилдонига алмаштирган разил бир кимса. У молу дунёга, пулга, майшатга муккасидан кетган, бу йўлда ҳар қандай олижаноб ва инсоний нарсалардан, ҳатто хотинининг иффатидан ҳам кечишга тайёр. Унинг хотини Нетайхон, қўшиси Қори ҳам Сухсурор тоифасидан — уларда биронта инсоний сифат йўқ; улар ҳар қандай маънавиятдан, эътиқоддан маҳрум. Улар фақат битта эҳтироснинг — молу дунё опттириш, маншат қилиш, еб-иниши эҳтиросининг курбони. Бундай кимсаларга социалистик жамиятда ўрин йўқ, шунинг учун ҳам улар юзларига ниқоб тутиб яшашали, қинғир ишларини, ҳаром-ҳарисхаларни тобутга солиб, гўристанга элтиянти, бироқ улар ўлик бўлсалар-да, тобутдан товушлари келиб туриди. Улар ҳаётларини хавотирлик ичиди ўтказишали, қўрқиб яшашади, нурга, ёруққа чиқишдан чўчишади. Жамият билан тўқнашув, ҳалол, пок, виждонли одамлар билан тўқнашув уларни ҳалокатга олиб келади. «Тобут-

дан товуш»да Обиджон ана шундай ҳалол, виждонли одам сифатида кўрсатилган. У ўруш иштирокчиси, ҳалол меҳнаткаш, порадан ҳазар қиласи, пораҳўри шахсий душмани деб билади. Шуннинг учун Сухсурвга яқин қариндош бўлса-да, уни фош қилишда сира иккиланмайди Асар охирида Сухсурв пора олаётганида кўлга тушади, шарманда бўлади. Бироқ, асарнинг аҳамияти салбий қаҳрамонларнинг чуви чиқиб фош бўлишидагина эмас, уларнинг чиркин ва разил қиёфаларнинг теран ҳаққонийлик билан очилганида, аёвсиз фош қилувчи кулгидан, заҳарханда қаҳқаҳадан маҳорат билан фойдаланилганида.

«Тобутдан товуш» ҳар қанча кескин бўлмасин, ундаги салбий типлар ҳар қанча қуюқ бўйекларда чиъзилгаҳ бўлмасин, томошабин томонидан жуда илни кутиб олинган эди. Бунга амин бўлиш учун, масалан, Узбекистон ССР ҳалқ артисти Қудрат Хўжаевнинг «Гўзаллик шайдоси» китобидаги «Қори билан Дарвеш образлари» деб аталган бобни ўқиш кифоя. Унда Ҳамза театрнинг Намангандаги областидаги гастроли вақтида томошабинларнинг комедияга муносабати яхши очилган. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки атоқли адид асарда ҳалқнинг дилидаги гапин топиб айтган эди.

«Тобутдан товуш» (*«Сўнгги нусхалар»*) жуда теран гражланлик пафоси билан сугорилган. Адид жамнитимиздаги энг разил иллатларни фош қилган экан, буни ҳаётимизни соғ ва гўзал кўриниш истаги билан, одамларимизни ҳалол ва пок кўрнш иштиёқи билан қилган эди. Асардаги шу оташин пафос уни бугун ҳам жозибадор қилишда давом этмоқда.

Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир драматик асари *«Аяжонларим»* бўлиб, у лирик комедия жанрида ёзилган. Унда ёшларнинг муҳаббати, ёшлар ва катталар, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу комедияда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг драматург сифатидаги янги қирралари очилган. Энг муҳими шундаки, асар жуда ҳаётпий материал асосига қурилган бўлиб, теран бир самимият билан сугорилган. Бу самимият асардаги юморнинг бойлиги туфайли, миллий колорит аниқ чизилгани туфайли янада чуқурлашган. Шуннинг учун ҳам *«Аяжонларим»* кўп йиллар давомида ўзбек театрлари репертуарларидан муқим ўриш өтальаб келди.

Абдулла Қаҳҳор ёзган драматик асарлар кўп эмас — аттиги тўртта. Бироқ улар оз бўлса-да, ўзбек адабиетининг ривожини салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасида ҳам ўзининг эстетик принципларига, гоявий эътиқодларига содик қолиб, ҳаётимизнинг муҳим муаммоларни акс эттириди, тиражиётимиз учун аҳамиятли масалаларни кўтариб чиқди ва шу иўл билан ўзининг гражданлиларни бурчини ўташга иштилди.

* * *

50 йилларнинг охирига келиб чамлакатнииз ўз ривожининг янни босқичига ўта бошлади. Кейинчалик бу босқич «ривожланган социализм босқичи» деган ном билан атала бошлади. Бу давр бошлинишида партиямизнинг XX съездин бўлиб ўтди. Жамият ҳаётнида ленинча нормаларни қайта тиклаган, демократик традицияларни янада ривожлантирган бу съезд бадний ижод соҳасида ҳам кўпгина сунъий тўсиқларни, турли-туман чеклашларни олиб ташлади.

Буларнинг барчаси кўпмиллатли совет адабиётида мислесиз кўтарилиши вужудга келтириди. Бундай кўтарилиш 50-йилларнинг охири ва 60-йиллар бошида ўзбек адабиётида ҳам содир бўлди. Кўплаб ажойиб романлар ва қиссалар, салмоқли достонлар ва лирик туркумлар, кескин драматик асарлар, теран фикрли, юксак профессионализм билан сугорилган таңқидий асарлар яратилди. Табиийки. Абдулла Қаҳҳор ҳам бундай кўтарилишдан четда қолган эмас. У қаламаш дўстлари билан бир сафда туриб, коммунистик партиявилик ва ғоявнилик принципларига қатъий амал қилиб, замонавий руҳ билан сугорилган ҳикоялар ва драматик асарлар, қиссалар ва мақолалар ёди. Унинг «Ўтмишдан эртаклар», «Мұхаббат» каби қиссалари, «Тобутдан товуш» ва «Аяжонларим» каби драмалари, «Маҳалла», «Лўйда аза», «Нурли чўққилар», «Минг бир жон» каби ҳикоялари адебининг бу даврда нечоглиқ илҳом билан баракали ижод қилганидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг бу даврдаги хусусиятларини ўзида мукаммал ифодалаган асар «Синчалак» қиссаси бўлди.

«Синчалак» 1959 йилнинг бошида аввал ўзбек тилида, орадан кўп ўтмай Константин Симонов таржимасида рус тилида босилиб чиқди. Шу йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадасида кўпгина йирик совет ёзувчилари «Синчалак»ни кўпмиллатли совет адабиётининг улкан ютуғи деб баҳолашди. Дарҳақиқат, қисса қисқа муддат ичида украин, белорус, қозоқ, тажик, қорақалпоқ, арман, латиш тилларида эълон қилинди. Кейин эса француз, немис, болгар тилларида эълон қилинди. Шу тарзда ҳажми унча катта бўлмаган бу қисса ўзбек адабиётининг халқаро шуҳратини янада бойитди. «Синчалак»нинг бундай муваффақияти бежиз эмас эди. Унда Совет Узбекистонининг социалистик тузум туфайли эришган оламшумул тарихий ютуқлари, коммунистик партия тарбиялаган янги ўзбекнинг характеристири ажиб бир маҳорат билан очилган.

«Синчалак»да 50-йилларнинг ўрталарида ўзбек қишлоғида юз берган жиҳдий ўзгаришлар, колхоз одамларининг ўйлари, орзу-умидлари, ташвиш ва қувончлари акс этган. Адиб қишлоғин кела-жакка бошләётган илғор кучларни тасвирилаш билан бирга, уларга халақиёт берәётган ижтимоий иллатларни фош этади, бундай иллатларнинг «чимдимлаб олниб ташлаш эмас, томири билан сугуриб ташлаш зарурлиги»ни уқдиради.

Қиссанинг бош қаҳрамонлари колхоз партия ташкилотининг секретари Саида Алиева ва шу колхоз раиси Арслонбек Қаландировдир. Адиб ўз қаҳрамонларининг меҳнат фаолиятини ҳам, жамоатчилик ишларини ҳам бутун тўлалиги билан кўрсатар экан, уларнинг инсоний жозибасини ифодалашни бир зум ҳам назардан қочирмайди. Бунинг натижасида улар ўртасидаги тўқнашувни бутун кескпилиги билан, бўймай, юмшатмай ҳаққоний тасвирилашга муваффақ бўлади.

Саида кўринишдан заифгина, мўртгина, оддийгина бир қиз. Унинг биографияси ҳам оддий — ўн йилликни битириб, комсомол ишида ишлаган, сўнграйком секретарининг бўрдамчиси бўлган. Бу биографияда бирон фавқулодда, кутилмаган нарса йўқ — бугун ўн минглаб, юз минглаб ўзбек қизларининг йўли шундай бошланади. Қиссада ёзувчи шу оддий қиз ҳаётидаги бурилиши нуқтасини, унинг ички кучларининг, маънавий қудратининг биринчи марта рўйи-рост намоён бўлиш жараёнини таҳлил қиласди.

Саида тұсатдан қаёт тұлқинларнинг ўртасында түшиб қолади. Энди у ихтиерини тұлқинларга беріб құймаслығы, тұлқин оқызған гомонга кетабермаслығы, уни үз ихтиерігі бүйсундіриб, мақсади һүлиға буриши керак. Бу — қиінин, жуда қиінин. Айниңа, увоққиңа, мұртгина, қали қаётта бирон жиддий тажриба орттірмаган Саида учун қиінин. Бироқ Саида шу қиінин ишни бажариш учун дадил курашга отланады на курашда енгіб, күз ўнгимизде яғи қиёфада намоён бұлады. Шунда құрамақи, Саида сира ҳам мұрт эмас экан, балки чиннакам коммунист каби алохіда маъдандан ясалған экан; унинг увоқлиғы ҳам бекор — Саиданинг кичкіна жусасыда тоғни урса талқон қыладиган маңынави құдрат бор экан, Саиданинг әнг ажойиб хислати шундаки, у иш одами, фаолият кишиси. У қаётдан инна исташини яхши билади, муайян мақсадға зара. Саида одамларнинг қаётини яхшилашга, гүзілроқ қилишга интилади. Унинг коммунистик бурчи ҳар қандай шаронитда ҳам халқ манфаати учун ишлашни, атроғидаги одамларға ұнрак бўлишини, кишиларни улуг ишларга отлантиришини тақозо этади. Саиданинг колхоз партия ташкилотининг раҳбары сифатидаги фаолиятта чуқур гуманизм билан сугорилган — унинг одамларга муносабатида ҳар бир конкрет инсонга әхтиром сезилиб туради. «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарслалаганда чўккаласа...», дейди Саида. Бу сўзларда унинг инсонпарварлыги яхши ифодаланган.

Саиданинг принципиал партияның фаолияти йиллар давомида бир қолпига түшиб қолған колхоз мұхитнің яғи мусаффо тұлқин олиб киради. Бу тұлқин қишлоқ қалқыннинг онгода, тушунчаларидан, үй ва түйғуларидан жиддий үйгонишни вужудга келтиради — муштдай-муштдай қызлардан тортиб хотин-халаж ва кекса колхозчиларга қадар ҳаммаси колхоз ишлари ҳақида ҳеч кимдан тортынмай, бемалол гапирадиган бўлиб қолади. Хуллас, партия ташкилотининг мустаҳкамланиши, унинг ишларини ленинча принциплар асосида қайта қуриш колхозчилар оммасыннинг сиёсий активликкін оширади ва халқ ташаббусига кенг йўл очади. Саида фаолиятининг әнг мұхим якунларндан бири ана шунда. Саиданинг барча ижтимои хусусиятлари Қаландаров билан тўқнашув давомида янада яхши очилади. Қаландаров ҳам Саида каби ёрқин адабий тип. Айтниш керакки, үша пайтда ҳамма млнлий адабиётларда Қаландаровга ўхшаган образлар кўп учаради. Улар миридан сиригача ҳаммага яхши маълум бўлиб қолган, аввал қолоқ бўлнб, хўжаликни ўтқазиб қўйган, кейин икки оғиз насиҳат билан хамирдан қил суғурғандай осон тузалиб кетаверадиган, тузалмаса, ишдан олинадиган сийқа образлар эди. Қаландаров бундай образлардан тубдан фарқ қиласди. У мураккаб образ, одатдаги «салбий» ёхуд «ижобий» деган сифатлар унга тўғри келмайди. Бу образ замирида ёзувланинг колхоз ҳаракати тарихида катта роль йўнагац, кўп ҳолларда колхозни опічлаб катта қилган, дәжқончилик илмини сувдай ичиб юборган, ишнинг кўзини биладиган тадбиркор раисларимизнинг халқ олдидаги тарихий хизматларига ҳурмат-әхтироми ётади. Айни чоқда, Қаландаров образида муайян даврда туғилиб, шаклланыб қолган, тараққиётта жиддий халал бераётган ижтимои иллатлар ҳам бадий гавдалантирилган. Бир томондан, биз Қаландаровнинг катта ташкилотчи эканини, колхоз хўжалигини, колхоз одамларини беш қўлдай яхши билишини қўрамиз ва бунга ишонамиз. Унинг колхози ҳар йили планни бажаради, колхозчилар дурустгина даромад олади. Қаландаров ҳам одамларни севади, уларга «одамнинг чиқити бўлмайди», «одамнинг ёмони бўлмайди»,

«бирор тош, бирор гул, үз жойида иккениң ҳам яхши» деган ақида асосида мұомала қиласы. У ұтто бирорни уришса, ҳамма шынг күндиңдан нарида — кабинетта олиб кириб, якка үзини уришади, бирор билан гаплашса, худди шундан бошқа зарур иши йүқдей, шошмай, жуда бериліб гаплашади. У жуда ҳалол, түғри одам, колхоз мұлкінни тишининг кавагида сақлады — «колхознинг пұлат сандигига құлф әмас, үзини осиб қўйган». Аммо, иккінчи томондан, Қаландаровда манманлық, ютуқлардан эсанкираш касали ҳам кучли. Үнда алланечук «беклик» иллати ҳам бор. У одамларнинг қарши-сида ҳұрмат ва қўрқув аралаш итоаткорона одоб сақлаб туринши яхши кўради; бирор шашшаклик қылса, бирор гапини қайтарса, бирордан таңқид еса жони ҳалқумига келиб, фигони фалакка чиқади, «кўкрагига тиззасини тираб, тишини суғуриб олишга» тайёр. Үзини якка ягона, алмаштириб бўлмайдиган одам деб билади. Үзи очиқ айтмаса-да, «мен осмоннинг устуниман, мен бўлмасам, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади» деган ишонч вужуд-вужудига сингиб кетган. Үннинг партия мажлисидаги қилигини эсланг: мажлис бошланиши билан сўроқсиз-жавобсиз, «сизлар гаплашиб ўтира туринг-лар-чи!» деб чиқиб кетади. Езувчи бу ўринда Қаландаровга хос жуда ҳарakterли, гоят ҳаёттй хусусиятни нфодалаган — ахир, колхозла «ўзи хон, кўланкаси майдон» бўлган одам учун оддий колхозчи каби, интизомга бўйсуниш айб бўлади-да! Ҳамма нарсанни ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмай ўзи ҳал қилишга қўниниб қолган одам партия мажлисини ёхуд колхознинг умумий мажлисини қуруқ расмиятчилик деб билади. Бу иллатлар колхоз ривожига жиддий тўсиқ бўлиб қолади — Қаландаров фақат ишлаб чиқаришни, планни, процент, тона, килограммларни ўйлайди-ю, одамни, уннинг ҳаётини ҳар томонлама яхшилашни ўйламай қўяди. Үннинг асосий мақсади нима қилиб бўлса-да, райондаги раҳбарларнинг назаридан тушиб қолмаслик бўлади, обрўсининг тўклиниб қолишидан қўрқади. Бу қўрқув уни қалбакилик, кўзбўямачилик йўлига, ҳамма нарсанни устини ялтиратиб, пардоз берниб, кўз-кўз қилиш йўлига бошлиайди: обрў учун муҳташам қабинетлар қурилади (аммо улар ҳамиша құлф туради), обрў учун рекордчи теримчилар топилади (аммо бу рекордлар қалбаки бўлади), обрў учун клуб қурилади (аммо унда донм қурт боқилади), обрў учун радиоприёмниклар ўрнатилади (аммо комиссия кетиши билан улар йигишириб олинади). Бундай кўзбўямачилик асосига қурилган процентлару планларнинг мустаҳкам бўлмаслиги табиий. Қаландаровдаги иллатларнинг ижтимоий зарари шундан!

Илмсизлик, умумий савиянинг саёзлиги, кенг маънодаги маданиятининг етишмаслиги колхоздайды катта хўжаликни бошқаришда Қаландаров олдида қийинчилклар түгдиради. колхоз ишлаб чиқаришини илмий асосга қуришга, уннинг истиқболига назар ташлашга, истиқболдан келиб чиқиб, шинни уюштиришга имкон бермайди, партияниявий-специал ишлар сояда қолиб кетади. Таңқиддан, партия интизомидан ташқарига чиқиб қолнш эса — Қаландаровни оммадан ажратиб қўяди, уннаги шухратпаратасликни авж олдиради, үзини «алоҳида одам», «алоҳида раҳбар» деб билиш касалига мубтало қолади. Бу бора-бора Қаландаровнинг одамларга муҳаббатини ҳам иотўғри йўлга бошлиайди — одамлар Қаландаров назаридан, планини бажарадиган (бинобарни, ранснинг юзини ёргу қиладиган) кучдан-гина иборат бўлиб қолади. Қаландаровда омманинг устидан «раҳбао» бўлиш касали кучаяди. Үннинг Сандага насиҳатини эсланг:

«Ай үзингизда, одамлар билан аймоқи бўлиб, катталарни беттагчопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!» Қаранг, «ҳар ким ўз иззатида турсин», «фуқаропарварлик қилинмасин». Қаландаровнинг бу гапларидан «раҳбар бошқа, халқ бошқа, раҳбар халқдан устуни турмоги керак» деган чиркин фалсафанинг ҳиди келиб турибди. Бу — Қаландаровнинг сўзигина эмас, эътиқоди. Унинг фаолияти шу фалсафа асосига қурилган. Илмисиз Қаландаров «раҳбарликка» ноқобил чиқиб қолишидан жуда кўрқади. Шунинг учун ҳам кимки унга «Бек ака!» деб турса, «сиздан донороқ раҳбар ҳали онадан туғилмаган» деб турса, жуда хуш ёқади. Бундан қиссадаги Эшон каби лаганбардорлар фойдаланиди-ю, соясида машшат қилиб, беташвиш умр суриш учун қаландаровларнинг шуҳратпастлик қўчатига сув қўйиб кўқартиришади. У Қаландаровнинг заиф томонларидан фойдаланади, шунинг учун уларни авж олдиришга уринади. Қаландаровлар мана шундай заминда кўкаради.

«Синчалак» қиссаси Қаландаров билан Саида ўртасидаги кураш тасвирига асосланган. Шу кураш жараёнида уларнинг иккови ҳам инсон сифатида тўла-тўқис очиб берилади. Езувчи бу курашни ғоят табиий кўрсатади. Ҳар ишда гапини ўтказиб ўргаиган Қаландаров Саида ўрнататётган партия интизомига бўйсунишни истамайди, Санданинг ҳам измидан чиқмаслигини, «гаҳ» деганда кўлга кўнишини истайди. Аммо Саида бундай йўлдан боролмайди. Шунинг учун ҳам Қаландаров Сандани камситиш, шахтини қайтариш учун ҳар қадамда ўтқир пичинглар, маънодор, тагли киноялар қиласди, аччиқ-тирсиқ гаплар айтади. Саида эса ҳар гал уларга янада ўтирироқ, янада таглироқ жавоб бериб боради.

Саида билан Қаландаровнинг ақл-фаросат бобидаги тўқнашуви бизга икки моҳир қиличбознинг жангини эслатади: Қаландаров эпчил ҳаракатлар қилиб, Саидага зарба беришга тиришади, Саида эса ҳар гал янада эпчилроқ ҳамла билан унинг зарбини қайтаради, ҳатто қўлидаги қиличини уриб туширниб, таслим бўлишга мажбур қиласди. Биргина мисол: Қаландаров Сандани зиддан ҳақоратлаш учун синчалак ҳақидаги гапини айтади: «Синчалак деган қушини биласизми, оёги ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан». Бундай аччиқ кинояга, жонжонидан ўтиб кетадиган кесатиққа нима деб жавоб бериш мумкин? Саида топади: «Дунёда бунақа жониворлар кўп. Арслонбек ака, хўроҳ ҳам, «мен чақирмасам, тонг отмайди», деб ўйлар экан...» Бу жавобни эшитгац, Сандадан кўзёши кутган Қаландаров «Нўқол!» деб қичқириб, аламини похол сляпадан олишдан бошқа илож тополмайди. Ана шу тарзда Қаландаров билан тортишувларда Саида ғолиб чиқади.

«Синчалак» қиссасининг энг қимматли томонларидан бирни яна шундаки, унда ёзувчи Саида образида бугунги илгор ўзбек қизларининг етакчи сифатларини ифодалаш билан чекланмаган, балки қаҳрамон тақдирин орқали ўзбек аёлинининг совет ҳокимиини тийлатаидаги тақдирини ҳам кўрсатган.

* * *

Абдулла Қаҳҳор оз умр кўрди — у 1968 йил 25 май куни Москвада 61 ёшга тўлмай вафот этди. Оз умр кўрди-ю, лекин

ғоят ибратлық, мазмундор умр кечирди. У ҳәётининг 40 йилдан ортиқорганин адабиётта, адабиёт орқали жонажон ҳалқига хизматга бағишилади. У ижод оламига қадам қўйган экан, бунда бирон марта енгил йўллар излагани йўқ, бирон марта манфаатини устун қўйгани йўқ, бирон марта ўткинчи, ҳавоий нарсаларга мослашгани йўқ. У олижаноб ияятлари йўлида курашиш лозим бўлса, ҳеч тап тортмай дадиллик билан курашга кирарди. У адабиётни муқаддас деб биларди ва бутун ижоди давомида унга ҳалоллик билан хизмат қилди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари адабиётимизнинг олтин фондига кирди ва ҳалқимиз қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Ноёб истеълод эгаси, коммунист санъаткор Абдулла Каҳҳор том маънода ҳалқ ёзувчиси эди ва ҳамиша шундай бўлиб қолади.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

С А Р О Б

Роман

БИРИНЧИ БҮЛЛІМ

I

Қызың әшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бирорвнинг қаттиқ итарған пайтига тұғри келди; әшик оғаннинг учига тегиб қопчигандан сүңг четланиб, ичкаридан чиққан йыгитта йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сўради.

Кийимидан йигит кўпроқ студентга ўхшар эди. У әшик ёнида паришон турган қызга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг тўрига томон юрди. Қызың қолган әшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин ўнғайсизланана-ўнғайсизланана унинг орқасидан кетди.

— Ўртоқ,— деди залнинг муюлишида унинг кетидан етиб бориб,— сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат кутгандай, қўлидаги қоғозларини толстовкасининг чўнтағига солиб:

— Мен...— деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими мўъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна ўзини паст олган товуш билан сўрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қызы, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли, яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сўради:

— Менинг қулогимга Сайдий бўлиб кирибди,— деди ва чўнтағига солган қоғозларини яна қўлига олди.

Бу қызы учун шу уйга кириб ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқинмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди, Сайдий афв сўрагандан кейингина кўзи очилди; шундан сўнг, худди бирор: «Э, ўл-а, шуна-

қа, чироили йигитни күрсанг юрагинг тутдай түкілади», деб таъна қилаётгандай қизарыб, орқасига қаради.

Сайдий ҳам бу уйдан иши ўнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига күзи етмагани иккаласини бир-бираидан ажратыб турған тагсиз өзінде мустақам күпприк бўлиб тушди. Қиз Сайдийдан ўз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамасди. Сайдий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Сайдий қизнинг ҳолатини дарҳол англаш, қабул комиссияси тўғрисида гап очди. Қиз унинг сўзинга ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турған қиз Сайдийнинг сўзини эшишиб, бутунлай кирмайдиган бўлди. Қейиндан Сайдий хотин-қызларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам қиз лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча минут илгари Сайдийнинг берадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзидиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Сайдийнинг ҳам қадр-қиммазти қолмади.

Сайдий ичкарига кирганида олдига қўйилган шартларни эшишиб, «бундай бўлса ўқимайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тоғди. Унинг эндиги фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди мўъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаёлга чақириб турған шу қизга ҳамдард бўйлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини ерга ташламай эшик томон йўналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Сайдийга қаради; чап қўлинин пўкиллаб турған юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кираими, а? Кетмай туриңг...

Қиз бу сўзни ўйламасдан айтди.

Сайдий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Сайдий қўлинин орқасига қилиб эшик олдида нарибери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқаши унинг кўз олдидан, майнин товуши қулоғидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсан», дер эди.

Эшик очилиб, Сайдийнинг хаёлц патдай тўзиidi.

— Вой ўлай... — деди қиз,— мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабаю ҳужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Қизининг иши ўнгмаган эди. Бу ўзидан ҳам кўра Сайдийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Сайдийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна миллион-миллион чақирик йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина бўлиб қолди.

Қизининг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соглом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз ўнгайсизланар, худди бирор кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарап, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Сайдийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Ўзи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ ҳалқ дейди, яна меҳнаткаш номеҳнаткаш деб ҳалқни ажратгани нимаси!.. Балога учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирқа-ячейкасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Ўзларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясизлар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ўхшар эди; тиқлинч, ғовур, дим. Терга пишган одамлар ташқарига — очиқ ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай бўлган эмас.

Қиз залнинг ичкарисига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунин ҳам масхара бўлди шекилли...

Сайдий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфакда йигирма тўқиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқинди. Эшик олдидағи цемент пилла-поянинг усти, анхор бўйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун бор турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Даражаларнинг шохида, ерда халта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда ўтирган. кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз. узилдими? — деди Сайдий паркдан ўтиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қыз унга күз қирини ташлаб.

— Мен албатта ўқийман, — деди Саидий ва жўрттага қизнинг қитигига тегди, — сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кўтарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшиштаман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи бўлиб унутгандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус кўздан йўқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус кўздан йўқолгандан сўнг дўпини кўтариб, қичишмаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.→

II

Саидий қайтиб келганда ҳамҳужраси Эҳсон тор ва дим уйда кўйлакчан, димиқиб ўтириб китоб ўқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг тўрига қўйилган кенг ёғоч каравотга ўзини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, ўрнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнакдан чой қўйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йўлдан чарчаб келгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда ўтирас эди.

— Саид баттоли ғози, — деди Эҳсон Саидийнинг елкасига шаппалаб, — нима бўлди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. Ў, худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб ўйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий ўзича «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради.

— Эсингида борми, бўйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кундаримиз?

Эҳсон устки лабини тишлаб, кўзни юқорига кўтарди. Саидий эслатмоқчи бўлган ўтмиш кўз олдидан ўтди; у билан бир партада ўтириб ўргангандар шарқийларни қулоғига эшитилиб кетди:

Туркистонини додлари вор,
На гўзалли, шимди оғлор...

У Саидий билан дўст эди, бу дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар кунн кечқурун кўчалардаги чироқларга ёғ қўйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасини кўриб ўтар, баъзан кечалари келиб дамини ҳам босар, мувофиқ иш тонилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси ма-

шина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи бўлиб, анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланнисдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ўшанда биз ёш эдик,— деди Саидий узоққа қарандай кўзларини қисиб,— аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунардик. Энди шундай эмас деб қўрқаман...

— Келинг, қўйинг, авал айтинг,— деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб,— нима бўлди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи бўлиб ишора қилди ва чўзилди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмай ўрнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул бўлди.

— Сизда яна бир одат бор,— деди Саидий гапи бир неча марта ба қайтаришган асабий касалдай афтини буруштириб,— сиз ўтган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт орттирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоний ва ўрта таҳсилни тамом қиласиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машғул бўлишим керак.. Йўқ, Саидий, тўғрисини айтинг, нима бўлди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор бўлганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ бўлишини ҳозир айтольмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, ўрта бўйли, хушқомат қизлар кўпроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам қачон бўлса-да, ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шуни билсан, балки дилимдагини англата ол-масликдан бунча қўрқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсан, «ҳамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатгина бўлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павел Шафриннинг товушни эшишилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Саидий, худди буюрган овқати ёқмаган касалдай, афтини буруштириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни уму-

ман ёмон кўрарди, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Сайдий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сўрашди-да, бурнини жийириб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бинжиб кетибди... Ҳеч кўчага чиқасанми ўзинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб, қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сеники бўлиши керак!..

Эҳсон эълонни кўздан кечирар экан, Шафрин Сайдийнинг ёнига бориб ишнинг оқибатини сўради. Сайдий эшишилар-эшишилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Сайдий бошини кўтариб Шарифга кўзи тушди ва гўё келганини билмагандай:

— Э, келинг...— деди ва кўзини ишқаб ўрнидан турди.

— Шартлари менга тўғри келади!— деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўғри келади.

— Биламан.

— Билсанг райкоммолдан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кўтариб, юргурганича чойга кетди. Сайдийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Сайдий уни кимдан сўрашини ва қаердан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча марта бу университетга борди.

Сайдий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу—ўзининг опаси эди. У Сайдийни четга тортди ва чимматининг бир ёгини кўтариб кўришди-да, кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа киммиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ўргилай...»

Сайдий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хо-

тиниға «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жашжалнинг боши Сайдийнинг ўқишга кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитигига тегадиган бўлди. Гап кўпая-кўпая охири Сайдийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан туғади.

Сайдий илгари музалимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Мұхаммадражаб уига кўтара мол оладиган харидорига қилгандай муомала қиласр эди: овқатнинг яхшиси Сайдийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унда ўқиш фикри қўзғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона машшатга туз тушди. Авваллари Мұхаммадражаб ўзи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди, Сайдийга кўп мол-дунё, яхши хотин, уй-рўзгор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Сайдийнинг ҳам шундай машшатга кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган машшатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Мұхаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Сайдий қўлтигига кирар эди, энди кирмагани учун ер билан яксон бўлаёди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Сайдийнинг қўйнига қўл солди, бўлмали, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дўконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, кўримсиз дўкон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасигина турар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учида тирикчилик қиладиган дўкондор гумон қиласр эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳарҳолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Мұхаммадражаб Сайдийни бебошлиқ, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг кўп ёр-дўстлари, таниш-билишлари орасида Сайдийнинг обрўйин кетди, илгари кўрганда таъзим қиласдиганлар энди ўзларини кўрмаганга солиб ўта бошлади.

Сайдийнинг таниш-билишлари, ёр-жўралари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бирмунча танишлар ортириди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада ўзини мусофиридай

сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сим билан боғлаётib, — ёшлик тошқин сув, сугорадиган экинингизни сугориб қолмасангиз ўтиб кетади. Қейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон кўрасиз, бу билан унинг ҳақинга жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университеттега олинмаганингизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфеъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдинга кетаётган ёш боладай югурап, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалга кўп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичida шуларнинг бирига айландй.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажralиб қочиш йўлини кўзлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун ҳужрага Шафрин келди. У ёлғиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб ўтиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан ўрнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат бўлиб қолмадингизми? — деди Шафрин. — Хусусан яқин ўртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидий ёмон кўришини Шафрин хаёлига ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг феъли шу», деб қўяқолар эди.

Саидий афтини буруштириб ўзини касалликка солди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссигингиз йўқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Саидий худди ҳозир санчгандай афтини буруштириб.

Шафрин доктор тўғрисида оғиз очган эди, Саидий шошиб:

— Қаратғанман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сүзини қисқа қилди.

Шундан сүнг жимлик чўкди. Саидий кўзини юмди ва ичида: «Шундай ҳам бетамиз одам бўладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёғининг учида юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Саидий ё зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи бўларди, ёки жим, индамасдан ўтиарди.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон туғдирган яқинлик иплари узила бошлади. Саидий буни билар ва шу ипларнинг мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келганда ҳам кўп ўтнрмайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн беш кун ўтгандан кейин Саидий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам бўлиши керак эди.

IV

Саидий университетга кириши билан белгисиз йўқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига ғов бўлганларга ғолиб ҳам келди. Унинг стипендияга ўтишида ҳам жанжал бўлди. Бу тўғрида ҳам марказдан қофоз олиб келишга тўғри келди.

Университетда кўп ишлар Саидийга маъқул бўлмади. У билан бир группада ўтирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назарида қўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Ўзларигина эмас, ўқишига юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатининг бекорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишида кучсилик қиласди. Партия, комсомол ячейкаси кучли студенгларни буларга биринтиради. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмасиз, — деди у,

Саидий «түнгак» деб ном қўйган бир йигитга,— бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Буни декрет билан соддалаштириб бўлмайди!

Эътиroz билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан ўчди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қилар эди. Саидийни рабфакда ўқийдиган қўпол, йўғон гавдали, новча бир шахтёрга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан ғижинар эди.

«Тўнгак» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетга довруқ бўлди. Бу — ўт теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сўнгандай кўздан йўқолар, аммо зўр бир портлаш бўлиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшилди. Бу вақтда жумҳuriят пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, наказлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очилди, сўнгра конференцияда гапирилди, бир неча газеталарда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кўтарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўғрисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамои ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида кўпинча иккаласи бир жойда ўтириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўиалмагунча, Саидий жойидан қимиirlамайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айтадиган бир гапини эсадан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилгандан қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди. Мунисхон пальтосининг ёқасини кўтарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тўхтади. Унинг юзи ташқарига ўгирилган бўл-

са ҳам, кўзининг қири билан қараб Мунисхоннинг узун, қора киприкларига зеҳи солар эди. Мунисхон бир нарса сўрамоқчи бўлгандаи, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кўзи кўзига тушди. У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутилгандаи, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Ҳайриятки, Мунисхон унинг сўзини давом эттирди:

— Ёмғир куни уйда чақчақлашиб ўтирсанг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойقا сув тошиб оқар эди. Мунисхон юз эҳтиёт билан қадам босиб кўприкдан ўтди, аммо йўлкага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмаганда майиб бўларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолишдан таомм умид узган Мунисхон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай бўлиб уни қутоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сўради.

Шу куни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни кўп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим бўлди. Секин-секин аудитория, кутубхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар кўпайган сайин Мунисхон ўзини кучсиз ҳис қилас ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан кўп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз, — дер эди Мунисхон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушунтиrolмайди...

Қишик имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёрлаш учун кечқурунлари факультетга келишга тўғри келди. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан қўрқади. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетгандга ҳам тарк қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чўзилиб, Саидий Мунисхонни уйига элтиб қўядиган бўлди. Қамқатнов — хилват кўчанинг йўлкасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида суяк ғажиб ётган катта бир ит ириллаб буларга қарши юрди. Мунисхон Саидийнинг билагидан маҳқам ушлаб, ўзини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Мунисхонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кўзидан йўқолди. Мунисхон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Йиқилганда унинг қучоғига тушган экан, тасодифда Саидийнинг қучоғи билан ер ёки ўша ерда турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозирчи! Ҳозир Мунисхон итдан қанча қўрқса ҳам Саидийнинг ўрнида бўлак киши бўлганда унинг билагидан бундай ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридаги эшнекка кириб кетди. Мунисхон кулиб юборди.

— Улгур ўзидан қўрқсан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий ҳушинга келди.

— Шу итнинг ақли бўлса ҳозир юзта ўзига ўхшаган итни эргаштириб чиқиб бизни ўраб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қўйинг... Мен итдан қўрқаман, — деди Мунисхон ва ўнг ёқдаги тор кўчага бурилиб, қўлинни кўтарди.

— Ҳу ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Емон экансиз-а... — деди Мунисхон кўрсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қорон-филликка кириб кўздан йўқолди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб ўтар эди. Мунисхон билан бирга дарс тайёрлаб ўтказилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қиши имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга ўз ихтиёри билан жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Мунисхон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кўзига кўринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчилик-

нинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг қулоғинг тинч бўлади», деган эди. Рост Сизнинг одатингиз ёмон — бирор нарса сўраса ўзингизни билмасликка солмайсиз. Энди ундан қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, бирор халал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой бўлса яхши бўлар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Қурниб кеткурлар бирам бевош-э...

Мунисхоннинг назарида, Сайдий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунади ва киши қандай кайфиятда бўлса шунга муносаб муномала қиласди. Шунинг учун Мунисхон унга бўлган муносабатини холис, бегараз, гарчи ўзи учун бир қадор эришроқ туялса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамманинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир қўзғалиб яна босилган «бошқа бирон мувофиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Мунисхон шу тўғрида гапирса Сайдийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди, Мунисхон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга борармиди», деган андишага бориб, таклиф қиломас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд бўлиб чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб қаёққа боришини билмай танг бўлинганда, Сайдий бенхтиёр ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон маъда ўрилган сочининг учини ўйнаб ўйланар экан, Сайдий шамнинг алансидай бўлиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳаракатидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у «йўқ», деб юборса, уни агадий сўндирап экан. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Сайдийнинг юзига қараб.

Сайдий ўзидаги ҳаяжонни товушидан билдириб қўймаслик учун бош чайқади. Мунисхон яна сочининг учини қўлига олди. Сайдий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Ҳужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон әртасига келганида.

— Бир ўртоғим бор эди, ўша кетгандан бери ҳужрага қарамайман.

Сайдий ўтиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қўйиш керакми, ё чой қўйсам буни ўзим билан тенглаштирган, кўкдаги фариштани ерга туширган бўламанми?» деган савол бошига худди бармоқ билан турткандаи туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қўйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Мунисхон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва ургуларини жойига қўйиб ўқий билгани учун, Сайдий ўқиши керак эди.

Мунисхон қозиққа пальто илаётган Сайдийнинг орқасидан қараб ўзида ҳеч қачон бўлмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кўкдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қўлидан келадиган, кучга тўлиб-тошган бу йигит унинг кўкига кўтарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Сайдий одатдагича Мунисхондан узоқ ўгириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун бўлгани учун Сайдий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур бўлар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унугилди. Иккинчи соатнинг сўнгти минутлари ўтаётганда Сайдий кўзи чарчаб, туртина бошлади, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Мунисхон китобни варақлаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориши учун ўрнидан турган Сайдий яна ўтириб китобни олганда, Мунисхон инсофга келди: ўзи ўқимоқчи бўлди. Мунисхон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Сайдийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Мунисхон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тўхтанг, тўхтанг, мана, — деди Сайдий унинг қўлинини маҳкам ушлаб.

Мунисхон қўлинини тортиб олмади, аммо Сайдийнинг юзига қаради. Сайдий буни сезиб ўзини жиддий ўйлаётганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам кўрмас эди.

— Бўлди, майли, — деди Мунисхон қўлинини тортиб олиб ва гўё бундан сўнг ҳеч қачон Сайдийнинг ёрдамига муҳтоҷ бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига ўтириб, ўзини диққат билан қулоқ берәётганга солди, аммо қулогига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихиннинг тараққиёт қонунини очди,— деб ўқиди Мунисхон охирги жумлани ва китобни нарига сурин, Саидийга қаради,— ўлай агар, шу охирги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадингиз!..

— Нега,— деди Саидий шошилиб,— жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охирги саҳифа жўнроқ ёзилган экан.

— Хўп, охирги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Мунисхон қўймади, ўқимасдан таҳминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтағидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан ўрнидан турди-да, нари-бери юрди. Мунисхон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчираётib пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиши кўзни тинди-пар экан-да! Эҳтиёт бўлинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тагин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, қўнғироқ соchlарини чангallлади.

Бир-биридан фарқсиз ўтган кунларнинг бу икки вужуд ҳаётида туғдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхоннинг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларнни Саидий изтиробда ўтказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб борай деса, уни ранжитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Каримийни учратди. Жамол йўғонлашган, семирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазинининг хўжайинидай мағрур қадам ташлаб айланниб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб,

Саидий яқининг боргани ийманди, кўриб қўл узатганин-
дагина сўраши.

— Ҳамм,— деди Жамол Қаримий қўлидаги кумуш-
дан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб,—
ўқиётибман денг. Қачон мулла бўласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган
сезди.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишида.

— Менинг муайян ўрним йўқ. Ўзингизга маълум,
одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб
қўйиншади. Газетада адабий бўлимни олиб бораман.
Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал
чиқсан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб ти-
қиб қўйишиди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож
йўқ. Ижод ишлари қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланниб
қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким ўз исмимни айтмайди, «Ул-
фат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини ўқиган, аммо «Ул-
фат» Жамол Қаримий ёки бошқа шунга ўхшаш киши,
деб ўйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйида маж-
лис бўлади,— деди Улфат хайрлашаётib,— келинг,
гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади.
Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилина-
ди. Сиз ҳам мактабда шундақа ишларга қизиқар эдин-
гиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар
ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган,
баъзиларини талабалар куйга солиб, адабиёт кечала-
рида айтган эди.

Уша куни Саидий ўзида бор журналларни титиб,
Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳи-
да диққат билан ўқиди; кўпчилиги ёқмади, аммо шун-
дай бўлса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилол-
мас эди. Шу кечаси у қандайлир хаёлга бориб иккита
шесър ёзди.

Саидий пайшанба кунин кечқурун маориф уйига
борганида зал ўқитувчилар, ўрта, ҳатто ибтидоний мак-
таб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди.
Жамол Қаримий олдинги қаторда ўтирас, нақшли
йўғон ҳассасини ўйнап ва ҳар замон бармоқларини уч,
иikki беш қилиб ёнидаги ўзидай серсавлат, ўрта ёш-

лардаги бир кишига ғап маъқуллар эди. Қорни чиққан йўғон газдали нотиқ — ўзининг ўрта мактабдаги мураббийиси Саидийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар ялангоч хотиннинг суратига қарап эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Ўзингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мағкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мағкуравий соғломми, бўлди!

У ўтиргандан кейин йўғон гавдали, кенг елкали, қораҷадан келган бир йигит сўз сўради. Зал ғовур бўлиб кетди. Қўпчилик унга сўз берилишини талаб қилас, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда ўтирганлардан бири туриб, масалани эътиrozга ўрин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали ўқинг, мулла бўлинг...

Зал ғовур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоги қирилди.

Саидий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина ўша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир иеча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом бўлиб, кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб, тарқала бошлади. Саидий ҳамон ўтирас эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кўзи билан салом бериб, ўтиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига ўтирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур бўлган бир неча киши ўраб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бирорнинг ош еганига қараб турган очлардай, мўлтиллашиб ўтиради. Қаердандир Жамол Каримий пайдо бўлиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гўё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арzonроқ нархда мол бера оладиган катта сав-

догар, унинг атрофини ўраш «ака-ака» деганлар эса эски, янги дўкондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишига, ундан арzonроқ мол олиб, кўпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса тўгри, бир гапни айтиб кулса, ёки бирон нарсанни мазах қилса, гапидэ ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишга тиришар эди. Сайдий бу ерга келганига пушашмон бўлиб чиқиб кетди.

VII

Сайдий эртасига пальто киймасдан костюмда қайнок сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кўтарган ва икки учини бир қўли билан ияги остидан ушлаган ҳолда бирорвни кутгандай турар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сўрашгани қўл узатиб,— шоирлик қуллуқ бўлсин, кеча мажлисга борган экансииз...

— Ҳа, бекорчилик... Зерниб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус бўлиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб ўйланиб турган эдим.

— Уйга кирайлик... Хатингизни ўзим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ бўлар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади, Сайдий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига ўтирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми? — деди.

Сайдийнинг қайси куни ёзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунисхон журналга қўл узатгана Сайдий «қўллэзмага қўл узатаётir», деб бир иргиб тушди; кейин қўллэзмаларини четга суриб, устига оғир книтоллар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай ўтказаётганлигини, қандай романлар ўқиганлигини сўзлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Сайдийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир

ўзи ёлғыз бўлса бошини деворга уриб, ёш боладай ҳўнграб йиглашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа,— деди Мунисхон, бундоқ одамлар писанд эмас, дегандай,— бизникига тез-тез келиб турди. Жуда хушчақчақ, мулойим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Узининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Мунисхон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Мунисхонни қандаи кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тоңг отгунча ўтириб қайси куни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб ўша журнал редакциясига юборди. Бу Мунисхоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидаи сўнг қалбида аланга олган раشك оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизникида тайёрласак... Акам командировкада... — деди Мунисхон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангидики, Мунисхоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизницида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тўғри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жўн бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишига тўғри келса, бу занжирнинг шиқирлаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирлашига ўхшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнинг кўрап эди. Ким билади бу туманликнинг ичидаги қандай сирлар бор. Мунисхон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кечқурун борганида эшик олдида Саидийни бирор қарши олиб, йўлакка киргизиб юборди. Йўлакдан ўтиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ гиштдан шарқ услубида солинган бир бино туарар эди. Ута кўрина-диган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, ўрта эшик очилди ва Мунисхоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз.

Мунисхон эрга ёқишида кундоши билан рақобат қилган келинчакдай абжирлик билан Саидийнинг қўлидан пальтосини олиб, қозиққа илди ва ўшандай ширин сўзлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан ўтиб, уйга кирди. Мунисхон енгил кийимда, узун ва йўғон-йўғон икки кокилини бошига ўраган, унинг устидан оқ тагдўзи дўппи кўриниб туради. У Саидийни духоба қолланган юмшоқ креслога ўтқизиб, ўзи ҳам ўшандай креслолардан бирига ўтирди-да, нафас ўтмай ўрнидан турди ва нопормон чироғин ўчириб рангсизини ёқди. Ўйнинг манзараси ўзгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо ўйнинг хилватлиги йўқолгандай бўлди. Ўй қоронгироқ вақтда Саидий Мунисхонни одатдагидан кўра ўзига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб ўртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интиҳосиз ўқиш бошлианди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қопчиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишдан кейин.

Саидий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суюнчиғига суяб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарар экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа кўп роҳат беради-да,— деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон, — роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқа бермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Ҳарбий машқ... Араблар Ундулисни олганда чалинган машқ. Кишини шундай гайратлантирадики, буни эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобнити¹ ўргатган эди. Кейин унинг суратини кўрсатаман. Узиям гайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан ўрмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

¹ Зобит — офицер.

Кейин Мунисхон жавонлардан бирини очиб, унинг юқоридаги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тўпича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Саидийга кўргани берар, баъзиларини эса айнимада суратдай яширас, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана,— деди Мунисхон бир суратни узатиб,— бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ўргатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Ўрта мактабда ўқиб юрганимда келиб-кетиб турар эди. Ажойиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Мунисхоннинг ранги ўчди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Мусиқа... Акам хушламади. Кейин қаёқса кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Мунисхон югурганича чиқиб, серсавлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Мунисхон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ,— деди.

Йигит маст кўринар эди. Мунисхон Саидий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Утирас эдим, аммо эшикда одам бор,— деди у эшикка томон бурилиб,— бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб киринг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Мунисхон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Маст экан, унча қистамадим. Ўзи яхши йигит. Сизни яқиндан таништирмоқчи эдим. Акамнинг жонажон ўртоқларидан биттаси.

Мунисхон унуган бир нарсасини хотирламоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам бўлади, деёлмай турибсиз-а?— деди Саидий кулиб.

— Йўйўқ... Вой, ғалатисиз-а...

Саидий ўрнидан турди.→

Қишиң қандай секин-секин, кишиларни аччиқ, бурунни ачиштириб, күздан ёш чиқарадиган изғириналари га күникитира-күникитира келган бўлса, шундай секинлик, ўшандай күникитириш билан чиқиб кетди. Дараҳтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чаңгни ўзига қўндиришни истамагандай, кучсизгина эсган шабадада етпинади. Мусичалар кукулайди, дараҳтларда, деворлар устида, бир-бирини қувлашади. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда сузиб юрган оқ булут парчалари гўё қишидан қолган хирили-ғуборни артиб юргандай.

Бу баҳор Мунисхонни ҳам ёзининг иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сўнгги чоқларда таҳлил қилишни истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига кўникитираси эди. Унинг ўйлагиси келмайди. Оқим ўзини қаёққа олиб кетаётгандиги тўғрисида ўзига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Саидийнинг ёнида юришга ўнгайсанланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм бўлмаган кийимни кийиб энг гавжум кўчада юришдай кўринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай бўлар эди. Сўнгги ойлар ичидаги гўё бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сўнг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У қишиңнинг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб енгил, этаги шабадасида пирпираб турадиган шоҳи кийимларга ўралганини қандай билмас, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз ўзигина эмас, бошқа студентлар ҳам кўнишишди. Мунисхонга шайдо бўлиб, шиша ичидаги гўшт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганди, ҳамма Мунисхоннинг Саидий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган бўлди.

Шундай қилниб булар жуда ипоқлашиб кетишди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган бўлди. Саидий Мунисхонни ўзининг кўзидаи эҳтиёт қилас, унга бор-йўғини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Мунисхон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз ўғира оламан», деб қарапди, лекин шундай бўлса ҳам Саидийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чехраси бузилар эди.

Имтиҳон айни қизиган кунлар эди. Иккови одатдагича шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг

богига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Мунисхон одамларининг гийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, — деди у катта сойнинг бўйидағи майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишин биз қилмоқчи бўлсак — гийбат, фитна... ҳақорат...

Сайдий китобни қўйиб ёнбошлади ва узоқ ўқишдан толган кўзларини етти-саккиз саржин пастда, қуёшнинг пурода ярқираб, тошларга урилиб, кўпикланиб оқаётган сувга, сўнгра кўм-кўк дараҳтлар ичига кўмилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоғ оралигига ташлади. Тез жавоб бўла бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу тўғрида яхши экан, бегазраз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай бай, бай... бирам кўнгли эгри-еъ-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида турли-турли фикрлар туғдиради. Ҳарҳолда биз эски турмушнинг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти ўйқ. Уйлашга, сўзлашга арзимайди. Буни қўй, соат бешгача ўқиб тамом қилишни айт. Соат беш бўлиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи ўқиши бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Сайдийнинг кўз олдидан ўта бошлади. Яна Мунисхон майса устига ёйилган оппоқ рўйжа устидаги ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Кўрган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шўх ўйлари чарпатан Мунисхоннинг хаёlinи ҳар томон сочар эди. Сайдийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни ўтмишга олиб кетди.

У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи; асалариларнинг ғўнгиллашиб, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, қушларнинг сайрашигина унинг сукунатини бузар эди. Боғнинг ўртаси — ҳовуз бўйига солинган шийлонпинг олдига боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди ўйқ, отаси шийлонда ётган ёки ўз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чўт уриб ўтирган бўларди.

Кечқурунлари силлиң салла ўраган, шапка киїған турли қиёфадаги мәҳмөнләрнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулоим, сермулозимат, сертаъзим, шириңсўз эди.

Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кетгани магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук таққан бармоғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ўшандай турмуш, ўшандай кишиларнинг йўқ бўлиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, кўп йиллар керак бўлар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йўқолди. Магазин кўйди. Отаси ўлди. Катта акаси домдараксиз йўқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган бўлса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши кўз олдига келиб, Мунисхоннинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

Мунисхон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Ўйилиб хас-хашати чиқсан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгри-буғри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли раңгдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтирилганлар, ўхшовсиз ўсган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солингган билолар, ёш шаҳар, ёш боф, ёш ҳаво, ёш дараҳтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунисхон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қўтирилганаси ортиқроқ, гўзалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кўзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез киприк қоқиб ёшини ютди-да, ихтиёрсиз хўрсиниб яшириқча уф тортди. Саидий ўқигандага Мунисхоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Саидийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Мунисхонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йўқ. Сўнгги икки жумлани эшиголмадим...

Юз ыил пиёда юриб, фил миниб, от ўйнатсам,
Ажал ўйинчи бўлиб бир куни қилур мени мот...

Саидий кулди.

— Табнат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Мунисхон. Сен олам борича яшайсан...

— Йўқ, ҳар бир бошланишининг охири бўлади. Туғилмасам ўлмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Мунисхон. Шунга иқрор бўлсанг бас, абадий яшайсан. Йисон ва бутун жониворлар шунга иқрор.

— Сен-чи?

— Ундан савол бериб бўлмайди. Якка иқрор бўлишнинг маъноси йўқ.

— Демак, менинг ҳам якка иқрор бўлишимнинг маъноси йўқ?

— Албатта!

— Икковимиз иқрор бўлайлик, бўлмаса...

Эндиғина эмас, Мунисхон ўзини соддалика солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез кўпиртириб туарар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очиқроқ бўлди. Шундай бўлдики, Мунисхон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Мунисхоннинг шундай шўхликларига яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича ўзини туттарди: «Сўзига яраша жавоб қилсам, балки мендан шунни кутмаган бўлар ва кўнгли қолар», деб ўйларди.

Мунисхон одатдагича гапни бошқа ёққа бурди: эркаланниб, ҳозир кўнгли гўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўрнидан туриб сой бўйига тушиб кетди ва ёш ўрикнинг шохини эгиб гўра тера бошлади. Мунисхон жар бўйида унга қараб туарар эди.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шекилли, қўлингга эҳтиёт бўл!.. Бўлди, иккита бўлса бас...

Мунисхон гуллар ёнидан ўтиб бориб жойига ёнбошлиди. Анчадан кейин Саидий ёнбағирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч гўра узатиб, — шуни зўрга топдим, сийрак...

Мунисхон севина-севина гўраларни олди-да, егани кўзи қиймай, биттасини лабига теккизди. Саидий ўрнига ўтираётib, китобнинг устида қизил гул ғунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сўлигандада кўкрагингдан олиб ташламасанг сенга,— деди Мунисхон, фўрани карсиллатиб чайнаб кулиб.

Саидий «Мунисхон иккинчи мартаба сўз ташлаётни, мендан сўзига яраша жавоб талаб қилаётми?» деб ўйлади-да, эҳтиёт бўлиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сўлади, секин-секин гўзаллигини йўқотади, кексара борадиган кўнгилга ҳеч қачон сўлган бўлиб кўринмайди. Гулда сира гўзаллик қолмаса, кўнгилда ҳам гўзалликка талаб йўқолган бўлади. Демак, гул билан кўнги. ўз умрини баравар тамом қилган бўлади.

Саидий яна сўзлашга тайёр эди. Мунисхон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу боғни менга берса,— деди атрофга қараб,— шу биноларнинг ҳаммасини ҳам. Бошлаб боғнинг атрофига баланд пахса девор урдирап эдим, кейин мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирап эдим...

Саидий Мунисхоннинг ҳалиги сўзига муваффақиятли жавоб қилганидан сўнг яна ўшандай сўзлатиб жавоб қилишни хоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганингда ҳам ўша шийпонда ўзинг пойгаҳда ўтириб, тўрда ёнбошлаб ётган амирингга чой қўйиб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Саидий «ие, ана гапирмоқчи» деб ўйлади.

— Борди-ю, арзимаса, тўрга сени ўтқизса-чи?

— Унинг гашти йўқ!

— Башарти?

— Сен шундай қилармидинг?

Саидий бир оғиз ҳам сўз айттолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турагар эди.

— Мен сенга тегмайман-да!

Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди. Фириллаб турган шабада очиқ қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қофоз парчаларини учирив кетди.

X

Езги таътилда Мунисхон акаси билан Қrimга кетиб, Саидий шаҳарда ёлғиз қолди. Унинг борадиган ери, сўзлашадиган кишиси йўқ; куни бўйи ҳужрасида ўтириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини ўқиш ва

ҳикоя ёзиш билан вақтини ўтказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини ўша журналга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч турга бўлиб, асарларини тақдим қиласади: талантли шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчилар. Саидий эса сўнггисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охирги саҳифада «босилмайди» сўзи билан зикр қилинарди. Саидий умидсизланмади, чунки ўзи ёлғиз эмас, «босилмайди» деган сўз бошқа яна йигирмалаб исмларга уланаради.

У ўзини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кўта-риш учун жуда кўп китоблар ўқиди, бир неча ой ичида икки юздан ортиқ бадий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга бўлди; булардан кўпини ўқиган, қолганларини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланар эди. Аммо Саидий ҳафта сайин журналинг охирги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безаги билан кўравергандан сўнг, ёзувчи бўлиш учун ўзининг тутган йўли тўғри эканига шубҳалана бошлади. Бир куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам, қалам ҳақи тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган ўйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гоно-рэрисз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижка чиқмади — ҳамон ўша, сира ўзгармайдиган қўйма жавоб чиқишида давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига кираман, деб ўзини қийнаб қўйди, ёз бўйи ҳеч қаерда ишламади, бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парқу ёстиққача бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасидан қўрқади, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини кўрсатмади; яқинда келдим, деёлмайди, чунки у вақтда ячейка қаерда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Мунисхондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озиб кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ўшанда ҳам кечаси ишлашга тўғри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Мунисхондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Саидийни энтиқтирас эди: «...Сен, бадий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Қrim манзарала-рини кўлиб эсимга шу сўзинг тушди...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгила-ди, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Му-нисхонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққапида почтахонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди ўзидан йигирма ёш кичик бола билан сў-рашгандай.

Саидий хатни топширгунича Улфат қараб, орқада гапнириб турди. Сўнгра, иккovi почтадан чиқиб эшик олди-да узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қаерга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар ёзмоқ-чи экани тўгрисида сўзлади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдиган, ҳужра-сига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров кўнди.

Саидийни ғам босди: буни нима билан меҳмон қила-ди? Ҳужрада қора нондан бўлак нарса йўқ. Пул эса ҳи-собли. Улфатнинг савлати, оғиздан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қил-ганида ҳам манзур қилолмасди. Аммо ҳужрага кирган-дан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади, Саидийнинг китобларини кўрди. Буларнинг номини ҳам тўғри ўқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... ўқигандирсиз? — деди Саидий тутлилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиққан ўз асаримни ҳам кўриб чиқолмай-ман...

Саидий «бўлмаса қандай қилиб шоир бўлдинг, қан-дай қилиб шеър ёзсан?» деб сўрагани уялди.

— Ҳужрангиз кўп дилкаш экану, битта этажерка би-лан битта яхши стол етишмайди. Шулар бўлса хўп иши-лашлик ҳужра бўлади. Этажерка менда бор. Берсам бў-лади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!» деди Саидий ичи-да ва кулиб қўйди.

— Давлат нашриётида икки юз етмиш бир сўм пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайди. Ваъдаси бўйича чоршанба куни қўлимга тегиши керак. Эртага чоршанба-ми? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампир-нинг уйида тураман шу кўп bemaza қилаётир-да. Ўттиз сўм қарзим бор. Ҳозирча ўн тўққиз сўмини ол, чоршанба куни қолганини бераман, десам унамайди-да!.. Ўзингда йўқ — оламда йўқ. Муҳаррирдан сўраган эдим, унда ҳам

Йўқ экан, бечора хижолат бўлди. Ҳар кимдан сўрайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йўқ, кампирга рўпара бўлгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Йў... йўқ..

— Йўқ, bemalol. Menda ўн уч сўм бор. Ikki сўмни менга етиб туради. Mайли...

Улфат чоршанба куни соат бирга етказиб беришини ваъда қилиб, Саидийнинг сўнгги пулидан ўн бир сўмини олди ва ярим чақаси бўлмаган бўш чўнтағига солиб ўрнидан турди.

Қолган иккни сўмни Саидий беш кунга еткизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг савлат ва обрўси олдида арзимаган ўн бир сўмни қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача каравотда чўзилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Нихоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ўшанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни кўриши билан сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гулоҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимла бадбахт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бўшаттириб қўйганман... Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўғри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ,— деди Улфат, ўз ўрнига ўтириб, — баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдими?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам бирор сўраганда бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Аттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бирорвга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн тўрт ёшда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам йиғласа! Сиз-

чи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас...
Вақтингиз бўлса кечқурун истироҳат боғига чиқайлик.
Жуда ўткир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб топол-
мади-да, гўё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир
фикрга келгандай қўлларини кўтарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга
борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда
берган жойга борсак. Албатта унинг ўзи ёлғиз бўлмай-
ди. Сизга ҳам бўлади.. Нима дедингиз? Унанг, хўп денг!
Мунисхонни танир экансиз?..

Сайдий хайрлашиб чиқди. У йўлда шаҳар кутубхона-
си эшиги олдида турган Шафринни узоқдан кўриб қол-
ди. Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўчанинг
нариги юзига ўтди. Шафрин уни кўриб қолди, чақирди
ва орқасидан югуриб борди. Сайдий унинг кўзига касал
кўринди, ҳужрага келгандан кейин зийраклик қилиб у
«касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб ҳарид
қилиб келди.

— Туринг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб. — Бир-
икки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Сайдий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси ке-
лар эди, холос.

Шафрин кечқурунгача ўтириб, Сайдийнинг университе-
тетда тўрт ойлик пули бор эканини билди; кечқурун қо-
ронғи тушгандан сўнг ҳужрани йиғиштириб, чироқни ёқ-
ди-да, хайрлашиди. Сайдий қорни тўйиб, оғирлашиди.

У бош томонида, дераза токчасида турган китобни
олди ва чалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди, китобни очиши
билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, —
қаҷон қўйган эканман?!» Китобнинг иккинчи варагидан
яна уч сўм тушди. Сайдий иргиб ўрнидан турди. «Шаф-
рин!» деди қичқириб ва ўзидан-ўзи хижолат бўлди, қи-
зарди; шу кунгача ўзининг Шафринга қилган муомала-
ларини эслаб, иккала қўли билан юзини фижимлади.

У серсавлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади.
Орадан тўрт кун ўтгандан кейин Шафрин яна келди. Бу
тўрт кун ичida Сайдий хийла жонланиб қолган эди. У
Шафрингиннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракаги
билан гўё афв сўрар эди. Шафрин ўзини гўлликка солди,
узоқ ўтирумай, Сайдийнинг олдига бир юз йигирма сўмни
санаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Стипендиянигиз, кеча факультетингизга борган
эдим...

Ер ёрилмадики, Сайдий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта ўтгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфаг буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз бўйи урниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари» ўраб олган. Булар бир-бирига киришган темир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қўлидан келмас, маҳсус йўл билан булардан биронтасини эртиб, қўлтиғи остида ўтиб кетиш мумкин эди.

XI

Қаламуш билан кўмир конида бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотирар эди.

Салимхон синглиси билан иотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, ўз тили билан айтганда «ахлоқиззикдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг ўзаро муомалаларини ўз кўзи билан бир кўришга жазм қилди, аммо ўзининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирамас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиласи ҳодиса эмас» деган маънони англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб ўтиришар эди. Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат боши билан кўкрагигина кўринар эди. Иккенима тўғридадир сўзлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қўлига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оёғининг учида юриб бориб бир неча минутни ташки эшикни гижирлатмасдан очишга сарф қилди, йўлакда

узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлага-
нига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салим-
хон яна ўшандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойла-
ди; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сўнг, эшнки
ошкора, одатдагича очиб йўлакка кирди ва ўрта эшикни
тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунис-
хон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқа-
сини бериб ўтирас эди, Мунисхон ўринидан туриши билан
у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо Салимхон етиб келиб қўли
билан «қўзғолманг» деб ишора қилди ва қўл бериб
самимий кўришиди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тара-
ган тарофини пулаб, — шунча кўриши орзу қиласан,
ҳеч тўғри келтириб бўлмайди. Жума кунлари келмайсиз
ҳам... Хайр, қалай, ўқишлардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош бар-
могининг тирноғига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасиратмас-
ликка, ўзи билан тенг кўриб муомала қилишга тиришар
ва ҳатто, ўзини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғи-
ни орттирас эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти,
Саидийнинг тутган йўли тўғриларида кўп сўроқлар бер-
ди. Салимхон ўзини паст олгандан сўнг Саидий тилга
кирди. Бир соат ўтар-ўтмас, икки орадаги бегоналик чи-
зиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақа-
дар эл бўлса ҳам обрўйи, улуғсифатлиги ҳарҳолда озми-
кўпми тортинишга мажбур қиласар эди.

Салимхон гап ковлаб, муносабат туғдириб, Саидий-
нинг бошланғич ва ўрта таҳсил олган ерлари, муаллим-
ларини сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда
яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирган-
да қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшлик
йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди.
Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини кўрсат-
ганини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя
қўрқсан эди, энди бу сир бўлмай қолди. Мунисхон усти-
дан оғир бир юқ тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ
бу гуноҳнинг бутун ғуборидан кўнглини поклашга шо-
шилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингиз-
да борми, ака? — деди ва акасининг кўзига қаради.

Салимхон талмовсиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам
сўнгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар
эдим... Аҳмоқ...

Сайдий бош иргитди ва унинг ўлими тўғрисида билганини сўзлаб берди.

Сайдий сўзлаётганда роялни секин-секин динғиллатиб ўтирган Мунисхон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сўнг аввал акаси, сўнгра Сайдий сўраган куйларни чалиб берди.

— Ўз жойингиз, — деди Салимхон Сайдий кетишига қўзғалганда, — мана энди, бир кўрган таниш, икки кўрган билиш... Биз бир кўришганда дўстлашдик... Мунисхон сиздан хурсанд. Сизлар ўқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасан олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бўшсиз, мен ҳам бўшман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, ўтиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Сайдий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни кўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чеҳраси очиқ эди. У икки қўлини қўймучига қўйиб, унинг ўртасида андек ўйланиб турди-да, сўнгра диванга ўтирди. Мунисхон китобларини йиғишириаётуб, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўғрисида сўз бўлди?

Мунисхон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўғирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди,— деди Мунисхон,— акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, бўлмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Сайдийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқадиган одамдай хотиржам ухлай олмади. Бу кеча унга одатдан узунроқ туюлди.

XII

Сўнгги ҳафталар давомида Салимхон Сайдийни шунча тез-тез сўрайдиган бўлдики, ҳатто, Мунисхоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Сўз ўрни келган-

да, у Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Мунисхон оқизмай-томизмай Саидийга еткизар эди.

Саидий келган кунлари Салимхон уйда бўлишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қиласр эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар билан келолмаслигини билдиради. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат ўтиришни мўлжаллаган одам кечаси соат ўн биргача ўтирди. Ў келганда Мунисхон йўқ эди. Қаёққа кетганинн сўрагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Мунисхон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Мунисхондан бошқа яна бир восита туғилди. Бу восита ўргимчакнинг тўрнайдай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси ҳужрасига бориб кўрпага кирганида-гина пайқагандай бўлди: Салимхон ўзининг обрўйи, улуг сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлинни чўзади; мадниятни севади, ўзбек халқидан доҳийлар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилияят, заковатин гўё ўта кўради. Хусусан шу сўнгиси ўша иннинг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сўнгги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Саидий ҳафталик ҳордигини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни бўйи ва кечалари билан бўлган суҳбатларда гап мавзудан мавзууга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олимни Рамзейнинг ер остидаги Кўмирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Тўқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилияят ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адсоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Тўқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой ўлганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни ўзининг дўсти — тараққийпарвар машҳур бой Ҳусайновнинг қисташи билан юборган. Ҳусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, ўзининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, ҳушёр, қўлидан ҳар иш келадиган ёш бир йигит эди. Салимхон кўп йилларни шу билан ҳамҳужра бўлиб ўтказди. Бу йигит ўша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда турли ислоҳотлар ўтказиши, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулманлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика-заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрининг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу ғоя байроби остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қўлидан чиққан шогирдларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир суҳбат ҳам қурайлик, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Сайдий келганда, стол устидаги икки шиша конъякни кўрсатниб.

— Конъякнинг кайфига тушуниб бўлармикин? Конъякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азamat шалоладай валиллаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кўчадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга урнларди.

Мунисхон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобинн келтириб ўртага қўйди-да, ўзи ҳам ўтириди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг ўзи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Сайдий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб кўз қири билан Мунисхонга қараб қўяр эди. Мунисхон ўзининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Сайдий ҳар

қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарап эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайн Сайдий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бўрондангина эмас, оламнинг ҳамма ғавфосидан ҳам сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қўли етмайди! Унинг кўнглидаги доимий ғашлик кўтарилди; ўзини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жўжадай хис қилди. Биринчи шиша тамом бўлгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдик, назарида, ҳар қандай эркалик қилса кўтарадиган, ҳатто Мунисхонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани ўрнидан туроётуб, узун сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чирийди...

Сайдий ўзининг муваффақиятсизликка учрагани, ўшандай чиришга маҳкум бўлган қобилиятлардан бири эканини Мунисхоннинг олдида айттолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, чарчагунча сўзлади.

Шундан сўнг Мунисхон рояль чалди. Сайдий ўтирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Мунисхон машқни тугатиб ўрнидан турмоқчи бўлганда, Сайдий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини сўради. Мунисхон чалар экан, Салимхон ка-чалкада тебраниб ўтириб, ашула айтар ва тез-тез пардан чиқиб Сайдийнинг ғасига тегар эди.

Қоронги тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Сайдий ўзини билар эди, кейин билмай қолди. Қимдир келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи бўлган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи бўлганида, стол устидаги бир парча қофозга ва учта беш сўмликка кўзи тушди. Хатни ўқиди:

«Дўстим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишига сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап бўлгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин

бўлса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўғрида ҳам ўйлаб ўтируманг. Тинч бўлинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. З февраль.»

Саидий сочини чанглаб юлиб олгундай бўлди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган бўлсан! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен йигладимми? Нега? Мунисхоннинг қўлини ўпдим... Йигладим. Мунисхон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда эди?..

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У ҳатто ортиқ ўйлай олмас эди. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга тасалли бермади. Нима ишлар бўлганини эртага Мунисхон кула-кула ёки ўпкалаб сўзлаб бериши керак эди.

XIII

Бир куни Саидий ўқишдан қайтиб, ҳужрасининг эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди. Конверт узунчоқ, юпқагина бўлиб, устида бир идоранинг штампи босилган эди. Поччаси билан бирга эканида Молња шульбасининг билдиришини, тергов идораларининг чақирув қоғозларини кўра-кўра юрак олдириб қолган Саидий қўрқиб кетди. Хира тушган штампни синчиклаб ўқишга сабри чидамай, конвертни йиртди. Унинг ичидағи икки букланган қоғознинг юқорисида Саидийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампи бўлиб, остига «Ўртоқ Саидий!» деб ёзилган эди. Саидий бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай кўздан кечирди:

«Ўртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳтиёт-сизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материаллар расига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шеърингиз, «Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам наъватга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқшишингиз сўралади.

Ўртоқлик саломи билан: Кенжা»

Саидийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ қўрқувданми, кутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас эди. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг, ўзини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида, бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай кўринар эди. Саидий хатарли довонга ёнишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Олам яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

■ У эшикни ёпиб печкага суюнди, сүнгра, пальтосини ечиб каравотга ирғитди-да, каравот ёнига борди, унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини ва-рақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги лите-граф бўёқларининг ҳиди, нечукдир, димоғига хуш ке-лар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Сайдий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йифиштириди, ки-тобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қофоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кўчи-риб қўйған дафтарини узоқ варақлаб ўтириди; бирон нар-са ёзишга уринган эди, сира бошлай отмади; бирон нар-са ўқишини эса сира хоҳламас эди.

Сайдий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтил-сада, ёзувчилик иши назарига бир тилснм бўлиб кўрини-гани учун бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Қим билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўладн!» деб кўпчилик ичида ўсал қилас. Бормай қўя қолса-чи?

Сайдий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон оғзида ай-ланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Сайдий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳ-лантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, рўёбга чиқиш умидида машқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришга бораётиссан, сўлиб қайтишини бир мартаба бўйнингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўрини-гани бошқарма биноси бўсағасидан ўтишда бўлди, йўлак-ка кирганидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки то-мондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улуғсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ўшандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда ўнг томонга қўйилган абжақ-қина стол ёнида бир йигит ўтирас эди. Уйнинг тўридаги, кўринишда каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол усти-да даста-даста қофоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб, Сайдийга бир қаради-да, яна ўз иши билан машғул бўлди. Сайдий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, бе-обрў қилинган йигит эди. Сайдий тўғри серсавлат стол

ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтириди ва қоззаларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини кўтариб қарамагандан сўнг, секин:

— Ўртоқ Кенжа сиз бўласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қўл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани ўтириинг!

Саидий ўтириди. Кенжа столнинг тортмасидан Саидийнинг қўллэзмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгарни ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-иккитасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бирмунча камчилликлар бор. Мен буларни айтай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри бўлса — ўзимиз ва бошқа ўртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оlamda кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишининг томонидан бўлган илтифотга етарминкин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик бўлса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичida ўйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилидан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулојимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотамом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичida, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталик билан кўрсатган бўлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, бўлажак аднблар, турмушнинг ботқоқ ер-

ларинигина эмас, ундан чиқиш йўлларими ҳам кўрсатишмиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб қўшдим. Уқиб бераман, рози бўлсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжা ака,— деди Саидий,— шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд бўлишимни кўз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ сезиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фаяқат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришга арзиман, демак, одамлар асаримни кўриб «орзуга айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон кўнгил», деб кулмайди.

Кенжা кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дўстона кўмагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжা қўллэзмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжা тўхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ўхшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсиб қилиб шундай шеър ёзган... Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал дечқонлар, ерсиз батраклар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзумиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфеъл, хушмуомала, оқкўнгил одамга одамларча муомала қиладиган киши ер ислоҳоти мавзуди яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Камчилиги бўлса ўзи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани ўрнидан қўзғалаётib, миннатдорчилик билдириди.

— Қымматли вақтингизни берганингиз ва кўрсатган дўстона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билсам илгарири шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилар ва бу кўрсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганингиз? Бизга келмаган,— деди Қенжана ва нариги столда ўтирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Еқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Еқубжон негадир зардобга тўлиб ўтирган экан, дўнғиллаб жавоб берди:

— Билмайман, кўрганим йўқ!

— Шундайдир, ўртоқ Саидий, юборган бўлсангиз ҳам бизга келмаган бўлиши мумкин, бундай ҳодиса бўлиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди... — деди Саидий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Қенжана ва чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қўл теккизмай «ўтган ишга салавот» демоқчи бўлди. Қенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзин бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сўзи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Еқубжон, шу нарсаларни мен ҳам кўрганимиканман?

Еқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшилмаганга солди.

— А, Еқубжон?

Саидий ўнғайсизланар ва Қенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишиндан кўрқар эди.

Қенжана саволини яна бир тақрорлагандан кейин Еқубжон, юзида асабий табассум билан жавоб берди:

— Сизнинг кўрган-кўрмаганлигингиzinи мен қаёқдан биламан? Кеча қайси пивохонада учиб қолганингиzinи ҳам мендан сўрайсизми?

Қенжанинг ранги оқарди.

— Еқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираётирман?

Қенжана бутун журналларни қўлтиқлаб Саидийни

етаклади, уни муҳаррирнинг олдига олиб Қирди ва вөреани бошдан-оёқ баён қилди. Муҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни кўриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хўш, ким кўрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким кўрмасданоқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиласиз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз маслаҳат ололмайди.

Муҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни кўрмаган бўлсангиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Ўртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Саидий «йўқ» дегани тортиндиди. Кенжада жавоб берди:

— Энг охирги асарларини ҳам мен корзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақиринг!

Кенжада чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хўш. Ёқубжон,— деди муҳаррир,— бу «босилмайди»ни кўпайтириб юборибсизми? Ёш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес хотүғри бўлади.

— Мана бу кишининг ўзи келибди, агар кўрсатган адреси чатоқ бўлиб, хат қайтган бўлса, ҳозир ўзига беринг.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасангиз унинг юборилгани ва қайтганини қандай биламиш? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиласиз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойига минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиласиз. Берилган маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинган нул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шўро ҳукуматининг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақиринг.

Ёқубжон ўрнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжада чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни икки марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Муҳаррирнинг авзойини кўрнб Илҳомнинг ҳам ранги учди.

— Хўш, ўртоқ Илҳом, деди муҳаррир,— ёш қалам-

ларингизнинг аҳволидан хабардормисиз, ё маслаҳат бериш ишини ҳам тұхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хўш, гапни қисқа қиласайлик-да, эртадан кейин соат ўн бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тўпланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон?— Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарк қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! — деди муҳаррир.

КенжА қўзғолгандан кейин Саидий ҳам ўрнидан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий кўп хижолат тортар эди. КенжА билан хайрлашганида афв сўради.

XIV

Мунисхон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий ўзи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўйди. Бироқ, Мунисхон хатни кўрди-ю, совуққонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўғрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Мунисхон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да, юқорига кўтарар эди. Мунисхон хатга эътибор қилмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кўтарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай бўлиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади.

Бироқ Саидий чўқмади, чунки яқин кунларда боси-либ чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётисб, йўлда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бугун ҳам чиқмаганлигнга ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктиарди, ҳатто Мунисхон билан ўтказган кун ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йўл устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордифини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исмини ўртада кўрди. У маст кишидай тенти-рар ва назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшар-гандай эди. Шунча узоқ йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси кўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қўлидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял ўтмай ўқиб чиқди. Кенжа орттирган боб ҳикоя қўлёзма эканида билиниб турган-дай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна ўқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп ўқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам ўтмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмасдан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортмасида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кўчага чиқса худди бирор муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртаси-га факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай бўлар, «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг икки йил ичиди бўшаёзган иликлари тўлди, анчайин оғирлик-дан синиш даражасида эгиладиган суюклари қотди, пўлатта айланди, йўл устида очилган лола сингари нур-сизланган юзига қон югуриб тиниқлаши.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиғи ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда муҳтож бўлгани маслаҳатлар тўғрисида журнал идорасига хат ёэди. Хатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ўн кун ўтди ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун ўзи боришни истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикояснини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газеталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

ўтказилган мажлисларнинг руҳи, камбағал деҳқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатга берилиши тўгриларида берган сўроқлари, ер ислоҳотини амалга оширишни тезлатиш тўғрисидаги та-лаблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланган ишда кўрсатаётган фаолиятларини ўз ичига олган очерк бў-либ, Кенж буни Фарғона водийсининг Ганжиравон қиши-логидан ёзган эди.

XV

Еш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Саидийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳарҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозарага сабаб бўлди. Буни Саидийга Мунисхон етказиб турарди. Мунисхон, албатта бу гапларни маҳсус Саидийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапнрар эди.

Бу куни Салимхон Саидийни соғиниб Мунисхондан айттириб юборди. Саидий шунни кутиб юргаш эди.

Саидий келадиган куни одатда Салимхон ўзи ёлғиз бўлар ва Саидий бор вақтда бирор эшикни қоқса, уйда эканини билдирамасдан қайтартиради. Саидий одатдагича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлиниг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширақайф кўриниар эди.

— Одам борми? — деди Саидий тисарилиб.

— Иўқ... ҳеч ким... ўзимизники, — деди Салимхон ва Саидийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди. — Бу кун шундай бир тасодиф... Ўзингиз билган Аббосхон...

Үй тамаки тутунига тўлган. Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бирин бўшаган, яна бири ярим бўлган икки шиша турага ва бир четдаги қулдондан паппрос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилилар эди. Диванда ёнбошлиб ётган Аббосхон Саидийниг ҳурматнига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини? — деди Салимхон. — Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адаби.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Кўп ийллар бўлади, кўрганим йўқ эди.

Саидийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Саидийниг олдига сурниб, бостириб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкаларни

қийинчилик билан олиб, осонгина бўшатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг ўша вақтдаги адабиётга бўлган ҳаваси тўғрисида сўзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдишлар!..

Саидий сўз Кенжа устида кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжа орасидаги келишмовчилкни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки орадаги, тўғрироғи, икки тўп орасидаги душманлик ўша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сўнгги вақтда матбуотда бўлган чиқишлар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сири танқид, тақриз сўзлари билан ёпилар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, ўз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обрўйини арзиган-арзимаган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга бўлган тарадду», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати бўйича, Аббосхон ҳеч кимга сўз навбати бермади. Ўнинг кўп сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтириди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қўшганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, ўрта эшикни очди ва кутуб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!..— деди ва четланиб йўл берди.

Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Ўнинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшуғидай ялтиради. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади, ҳурматига ўрнидан туриб девор остида қисниб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сўрашди. То бу одам курсига секин, эҳтиёт билан ўтиргмагунча ҳеч ким ўтиргади. Салимхон шишанинг остида қолган конъякни рюмкага

бўшатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Бўлдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани кўрсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр бўлади...

Аббосхон билан домла нима тўғрисидадир сўзлашар, бу сўзлар бош-кетсиз бўлганидан, Сандин ҳеч нарса англамади. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сўнг сўз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чеҳраси андак очилди.

Домла Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисем зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қааради. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари ўзини «қишил» кўрсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сўкишарди. Домла ёса бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиласди.

У эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барғи билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши кўрса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзиқайнар, электр ўрнига симчироқ, деб сўз тўқнб юарди.

У соф тил ўргангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хўжаликни бошқариш йўлларини ўрганарди.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ичгунча ҳам табнати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг орага бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Қенжанинг таас-суроти тўғрисида сўзлаганда домла яна асабийлашди.

— Бу ислоҳоти билан шўро ҳукумати ўзбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи! — деди у қичқириб, худди бунга шу ерда ўтирганлар айблидай.— Тегирмончи шоирларинг таъсирланган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто, норозилик кайфиятлари йўқ эмас,— деди Аббосхон узоқ жимликтан сўнг,— Кенжага ўхшаган кишилардан ҳам ўнкалаб бўлмайди, чунки унинг иши ном чиқариш...

Сандийнинг шу кунги сухбатдан олган таассуроти шу бўлди: санъат мустаҳкам қўрғон, уни эгаллаш ҳар кимнииг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қўйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бирорвнинг камолотини кўролмайдиган киши эмас. У қобиљият тўғрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга, ўз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шонрларнинг мумтозлиқ сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжага — шоир эмас. Унда қобиљият ҳам йўқ. Ундан кейин чиққан ёш шонрлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжага кўролмайди, шунинг учун шоир бўлишга ҳаваси бўлиб, тўғри йўлга тушган ёшларга ўзини хайриҳоҳ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адашиш, ер ислоҳоти ўзбек қишлоқларини хароб қилади.

Сандий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай бўлиб юрди, то кўнглини ундан ҳам баттар гаш қиладиган янги ташвиши ортгунча шундай бўлиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишнинг бошлангани, унинг бориши тўғриларида хабарлар босар ва уларнинг ичида ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам кўринар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини ўтказишда қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг ихтиёрига юборди. Кенжага ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни ўзига ягона хайриҳоҳ деб билган Сандий учун бу — вужуди билан нафратланадиган иш, зўр ташвиш бўлди. Ячейка котиби сўз орасида «боришидан бош тортганларга писбатап ташкилий чора кўра-

миз», дегандан сүнг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни кўриб, худди кўриниш беришдан қўрқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дўстларча кўришиди.

— Хўш, ўртоқ Саидий,— деди Шариф,— Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унутиб юборди, шекилли.

— Анча бўлади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адресини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишид:

— Хайрнят, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоққа ўзингиз ҳам чиқасизми?— деди Саидий гапни ҷалғитиши учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йўқ.

Саидий, «узримиз йўқ» дегандан «сенинг узринг бўлса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсан бу йил курсда қоламан,— деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётирсизми?

— Мен шеф сўраганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиз шарт эканми?

Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг ўзи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзойидан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган кўринар эди.

— Шошманг, шошманг,— деди Саидий қутни ўчиб,— бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узрингизни ячейкага айтганидингиз?

— Йўқ, ўзингизга айтиб қўя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йўқ.

У нақадар расмиятга кўчса ҳам, Саидий ҳарҳолда бу ёлғон важини ўринлатиш мидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима бўлди, комсомол олдида шундай катта вазифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб ўтиrsa! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзиб турсангиз яхши бўлар эди, деб ўйлаган эдим. Хайр, бундай бўлса ячейкага доктордан қофоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Саидий ўзига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

Саидий хайрлашиб чиқди, қишлоққа боришни бўйнига олиб қўйди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кўтарилиган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштиради. Қишлоқнинг бу куни қиши кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ офтобшувоқ кунида қурт-қумурскаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кўчасида ҳаракат, қичқириқ. Боласининг тўнчасини ёпинган хотинлар, оёқлари зағча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кўкарган болаларини койиди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида иргишлиб юради. Ёш қизчалар укаларини кўтариб, худди ҳозир ватватлаб ўтадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда мюолишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан буғдан оқарган мўйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ўшандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мула акалар, чучунтирғани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми. ахир?

— Ўзим бир батракман...— деди йигит сўраган кишиндан кўзини олмай,— куч кўп... хотин, бола-чақа йўқ.

Союзқұшчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йўқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мыйсафид бир нима деб йигитнинг биқининг туртди, сўнгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангга ер битган бўлса оласаи...— деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими,вой...— деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда,— пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни ўчириб йигирма танобги на ер битса ҳам бўлади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омоч берса... эллик пайса уруғликтан ўнта туга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбобоев мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни билади. Лекин иш бошига камбағал ўтиурсин, дегани — мияси путун одам ўтиурсин, дегани экан-да! Ё гапим беандозами?..

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасинни синдириб, фижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиқсан оппоқ буғ, худди пуфлангандай юқорига урад, тиниқ кўк осмонга кўтарилиб, тарқаб кетарди. Қаердандир пайдо бўлган бир киши комсомолларни бошлиб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам кўп. Самоварчи шошибланган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоги чиқирлади. Чилим қуриллади. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, тўрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулгү андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар куни сон-саноқсиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қофоз. Стол ёнида комиссия аъзолари қўшчи-батрак фаоллари ўтиарди. Ер, асбоб ва ғайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинар экан.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб, комиссия раисига нимадир деди. Раис бош иргатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршиисида ўрта ёшлардаги, боши кўкчага ўхшаган узунчоқ, ўзи ориқ, аммо вужуди пай бир киши ўтириб жавоб берар эди.

— Узимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим ўттиз олтн яшар. Бир

суюм ҳам ерим йўқ. Қўриқ берсаларинг ҳам майли, ўзим очиб оламан.

— Хўжайнингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Ўзимдан сўранглар...— деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилож давом этди.— Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йўқ. Ўзим олмадим. Аяхти тўртта қиласмиш деб...

Раис кулди.

— Хўжайнингиз хотин олиб бераман, деганиди?

— Ҳа-да...

— Ҳўш, майли, ерини айтишгчи!

— Энди... бир жойда.. Гадой Топпосда икки юз етти таноб, Қўргончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йўқ.

— Шундан қанчасини ўз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йўқ...

— Хўжайнингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дўсмат ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тағии нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қўл қўйишини таклиф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармоғига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қўя қолай... Ота-бувамиз ҳам муҳр босган. Бироннинг эшигида юрган одаммиз. Қўл қўйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармоғига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб ўрнидан тургандан сўнг, бошқа киши ўтириди ва саволжавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қўйдай бегонасираб, бурчакда ўтирар эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат ўтгандан сўнг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ноилож ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз дехқонларнинг ислоҳотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноқсиз чоракорлар, батраклар ичida Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чой-ракорчиликни ўчиритириб, йигирма танобгина ер биттираман», деган йигит — Йўлчибой бўлди. Йўлчибой

очиқ, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; галга ҳам уста, ҳар бир ибораси Саидйин завқ қилдиради.

Йўлчибой кўпинча кечқурунлари Саидйининг олдига — ётоқقا келади, Саидий билан узоқ сўзлашиб ўтиради. У нима тўғрида гап бошласа охирини шу ер ислоҳотига боғлайди-да, Саидий учун қанча саволлар чиқаради. Саидий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп,— деди Саидий бир кечаси Йўлчибойга,— ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни ўчирднингиз, бордии-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Иўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман.

— Барни бир-да... Оқ пошшо бўлмаса кўк пошшо бўлар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз «қани, Йўлчиной», деса «лаббай», деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраклар куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ўхшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар сўроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзиб турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар сўроқ берганда ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун икки кишининг сўроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бирни ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Ўрта деҳқон эшикдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Уттиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортигини оламиз, деб битилган... Меникини ҳам оларминшисизлар, деб эшитдим. Агар оладиган бўлсаларинг жавур, укалар... Ҳукумат камбағалпарвар бўлса мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдиради. У тўлдирилган анкетага бармоғини босганидан сўнг, ўрнидан тураётуб орқа томонида турган қўшчи-батракларга қаради.

— Мана, ҳой Қўчқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшитдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эштиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди бирор «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтири, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён бўлди. Қофозларни дасталаб турган Сайдийнинг ёнида ўтирган Йўлчинбой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамманинг диққати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кутарди.

— Отингиз нима?— деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дўсмат ўғли...

Йўлчибой, таранг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг...— деди ва енги билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлшибойга, сўнгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йўлчибой ва унинг кетида турган батраклар тиширчинди. Ғовур кўтарилди.

— Жим, ўртоқлар,— деди раис ва давом этди:— Ўзингиз экасизми?

— Экамиз... чойракор ҳам бор..

— Қаролингиз ҳам борми?

— Ўзимизга қарашлнк... қарол эмас.. Қариндоши миз...

— Хўп, ўша қариндошингизнинг оти нима?

— Ёдимдан кўтарилиди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар баравар:

— Раҳматулла ўғли Урайим!— дейишиди.

Ниёзмат Ҳожи қизарди, асабийлашди ва ҳамманинг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деёлмай, Йўлшибойга ёпишди:

— Одам деган бунақа ғаламис бўлмайди, Нима чиқади шу ғаламисликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!...

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Сандий дасталаётган қоғозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўғлиниг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўғли... Ниёзмат Ҳожи Дўсмат ўғли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда иккюз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб,— деди Йўлчибой тескари қараб.

Кулги товуши шағал тўкилгандай бутун бинони кўтариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолғомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичидаги унинг товуши аранг эши билар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир!— деди Йўлчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кўтарилди, аммо Йўлчибойнинг ўзи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Сандийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар бўлмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида газеталарда босилган хабарлар остида кўриниб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада иккюз кун ўтгандан сўнг Сандий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшилди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик туғдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд эмас эди.

Сандий бир куни ишдан анча эрта — қоронғи тушар-тушмас қайтиб келди. Ётоқда ҳеч ким йўқ. Тинч. Уйнинг сукунатини печкага ёқилган ҳўл ўтиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни бирор худди мушук таталагандай тиқирлатди. Сандий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча,— деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасса кирди. Сандий дарҳол четланиб йўл берди.

Эркак савзига ўхшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секки ўтириди-да, ёнидан бир қоғозни чиқарив, Сандийга узатди. Сандий чироқни ёқиб, хатни кўз-

дан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ер ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуогўйин ҳукумат... Ҳукумат аз рўйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтоҷларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз... зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаини эҳсон худои таоло йўлига бўлиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қўлим қўйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди ўғли-дурман».

— Кўп яхши,— деди Саидий хатни буқлаб,— мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қўлинни кўкрагига қўйиб, хириллаб,— газетага берсалар... мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У хириллаб, хайр-саховат, камбағалларга муруват дин нуқтаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпасда қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича тўғри хатми-қуръонга борди ва у ерда кўрининг мўъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кўзини бақрайтириб ёлғон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жонз, деб фатво ёздирди», деди.

XVIII

Саидий, ўша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга ўрганолмай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноқсиз тайёр, фақат қофозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир илга тизилиб роман бўлишни ваъда қиласарди.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечқурун ётоқхонага кетаётib, йўлда Муродхўжа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кўзига ишонмади. Йўқ, Муродхўжа домла! Домла ўша кўк мовут аврали пўстинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётir. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сўрашиш керакми, ё бўлмаса сўрашиш улуғ кишини йўлдан

қўйиб оғринтириш бўладими, шуни тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла етиб келиб қўл узатди. Домланинг чеҳраси очиқ, ўзи мулоим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди, Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ўҳшайди-да», деб ўйлади ва ўзини анча одамшавандা, салмоғи ортган сезди. Домла сўрашганича унинг қўлинини қўйиб юбормай, тор кўча томонга етаклади. Саидий қаёққа, деб сўрашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кўчанинг охиридаги кўримсизгина эшик олдида турган норғул бир йигнта олдинда бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл берди; Саидий билан ҳам ўшандай таъзим қилиб сўрашди. Саидий қоронғи йўлакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами. от кишнади, кимдир: «Ҳўш!» деди. Бу ертўладан чиқсан товушдай бўғиқ эшитилар эди. Яна қаердадир бирор жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, поями қирқар эди. Саидий қоронғида домланинг кетидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётуб йўлакнинг охирига борганида оғилнинг очиқ турган эшигидан ичкаринга қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчироқ ушлаб қўйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димогига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг тўридаги сариқ бўёққа бўялган деразадан пастланган осма чироқ кўриниб туарар эди. Домла эшикка етганда четланиб Саидийга йўл берди. Даҳлизда кавуш, калиш кўп, ичкаридан ғовур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда ғовур бирдан босилиб, ўрга эшик очилди. Ўрта ёшлардаги, жаги кенг, пешонаси дўнг, маймун қиёфатидаги бир киши кўринди. У Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкаринга таклиф қилди. Ичкарида пойгаҳда тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди. То домла кириб ўтиргунча бу одамлар ўтиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат иккى кишини таниди: бирин қайси куни «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб ўтириди. Ҳожи эса пойгаҳда озроқ ўтириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Қимнингдир чўнтағида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олнб кирди. Маймунга ўҳшаган киши токчадан қора бир қўзачани олиб, мусаллас қуиди.

Ошдан кейинн Саидий кетишга рухсат сўради. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми?— деди домла ва ўрнидан турди,— мен сизнинг келганингизни эшишиб келган эдим. Ўч-тўрт кун хурсандчилик қиласиз, деб... Ишлайверсангиз бўлмайдими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Маймунга ўҳшаган одам уни кўчагача кузатиб қўйди-да, хайрлашаётуб:

— Ўйингизгача элтиб қўяр эдим, аммо ўзингиздан ўтар гап йўқ... Қишлоқ жойда ғаламис одамлар кўп бўлади,— деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йўлга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Ётоқ қоронги, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ. У қоронгига ечиниб муздек кўрпага кирдида, тиззасини қучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз,— деди Саидий январь кунларининг бирида кечқурун университет биносининг зинасидан тушаётуб.— Шаҳарнинг ҳамма зиёлнлари тўпланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қилади... эшитамиз.

Лайлакқор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан бўйини ўраб, тийғанчиқ ердан ўтишга ёрдам қўлинни чўзиб турган Саидийга қўл бермоқчи эди, бу гапни эшишиб узатаётган қўлинни тортиб олди ва ўпкалаб, орқага қайтмоқчи бўлгандай, зинанинг охирги пиллапоясида тўхтаб қолди.

— О, Раҳимжон,— деди,— ўзингга муносиб гапни гапирсанг-чи!... Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кўзинни чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёrimиз билан ҳам борайликми?..

— Мажлисда менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам тўғрисида гап бўлса эҳтимол,— деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўғрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб,

вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тордаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган хуроса чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Кенжা уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилиңқилобчи, деб сўкар ва ер ислоҳотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қиласар эди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини муҳаррирга кўрсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдиридида, ер ислоҳоти тўғрисида хабарлар ёзиш ҳақида мухбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қўл қўйдириб, тездан юборди. Шу куни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақиртириди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан боҳабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб тураман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида яхши ишламагани тўғрисида алоҳида қарор қабул қилди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам», деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилар эди. Шундан сўнг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шуни Саидийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиганми эканини сўради. Саидий ўқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кўнди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётгани Аббосхонга узатди. Аббосхон кўриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони ўчириб, Саидийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оқقا кўчириб, муҳаррирнинг ўз қўлига топширишни таъкидлади. Икки кун

ўтмасдан бу мақола газетанинг охириги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бугун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди. Домла ўртадаги қаторда ўтирас, ҳозир ҳаммомдан чиққандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан эди. Минибарда сўзлаётган Кенж, нутқини шу сўзлар билан тугатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарпии жиноят.

Бирдан кўтарилиган қаттиқ қарсак зални ларзага келтириди. Муродхўжа домла бир неча мартаба ўрнидан туриб ўтириди, ҳар турганда худди сувга фарқ бўлаётган кишидай талпинар ва ғовур ичидаги бўғиқ товуши аранг эшитилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон қўнғироқ чалиб қарсакни босолмаганидан сўнг, столнинг олдига чиқиб икки қўлинни кўтарди. Қарсак босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақириди:

— Мен инқилобчи... менга сўз беринглар...

Яна қарсак, ғовур кўтарилиди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талаб қиласиди.

Охири қаторда ўтирган ўрта бўйли, чўққи соқол, гуппитеттанинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар!— деди узун енгини тирсагига суреб.— Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, ўз йўлида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимиизда уч фоизни ташкил қилган бой хўжаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Тўқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қўлида эса, ё арзимаган бир парча ер бор, ё бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхўжа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кўтарилишини ким билмайди? Шуни била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Ўртоқ Кенж айтгандай, биз зиёлилар, иштирокион фирқасининг бошлаган бу ишини олқишилаб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишки таътил кунларида ўн беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр экан

нимни, ҳар қандай вазифа юклатылса қўлимдан келга-
нича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кўтаргундай бўлди. Раис сўз сў-
раб кўтаришган қўлларга илтифот қилмай, боши билан
«сўз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбар-
га чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босил-
мади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган
одам бўлса майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам
бўлмаса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди.
Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига ўлароқ бирмунча
сўзлар бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар ай-
тилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар
ўз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб
бўлди!— «Ёмон!» яъни Муродхўжа домла, Муродхўжа
домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб
фалсафа сотиб ўтиришга ўрин йўқ...

— Бу фалсафа эмас!— деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсан,
яъни Саидийни шахсан танисам, балки мен ҳам шун-
дай фарққа борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, дом-
ланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан
ўзининг иккита кўланкаси билан ажралади. Унинг бит-
таси — шу хатодир. Киши бор ерда хато бор. Гап учи
ўз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхў-
жа домла ўз хатосини бўйнига олиб, бизнинг сафимиз-
да, қизил зиёлилар сафида ижтимоий жамият учун
курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир
асрдай туюлган бир неча секунддан кейин ўрнидан
турди.

— Мен биламан,— деди у,— хато қилдим, аммо мен
ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсан
далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин экан-
лиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан
зиёлилар кўмак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим
ва ислоҳот бўлгани яхши, деб «Қўшчи» аъзоларига ту-
шунтиридим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий қўрқ-
қанидан одамларнинг орқасига ўтиб турди. Домла да-
вом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бў-
лади. Шунда, албатта фирқа кўрсатган йўлдан бора-
миз. Умр довонининг энг юқори нуқтаси қирқ ёш,
ундан ўтгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли

болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта..

Гапнинг охирини ҳеч ким эшифтади. Шу билан бу тўғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маъруза-чи томонидан эслатилмаган масалалар тўғрисида сўзлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пўстинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қиласдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни кўриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суюниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қўли билан Саидийнинг қўлинни ушлади. Сўзга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарага чиқмайсиз?— деди домла секин.

— Нима дейман?— деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда, ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Қенжани? Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага ўтиб бир минутдан кейин Саидийнинг қўлига қофоз қистирди. Қофозда шулар ёзилган эди:

«1. Бирор ўз ерини ўзи хоҳлаб бирорга берса бўладими?

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий ўқиб кўриб, домланинг қулоғига секингина пичирлади:

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб ўрнига ўтиrdi. Саидий секин Мунисхонни туртиб, кўзи билан эшикни кўрсатди. Мунисхонга бу жуда маъқул бўлди ва кўчага чиқиб, ёруғ электр чироғи ёниб турган симёғоч остида Саидийн кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йўлкалардаги қорларни тўзитиб деворларга, деразаларга урар эди.

Саидий Мунисхонни қўлтиқлаб олди. Анча ергача жим боришли.

— Биласанми,— деди Мунисхон бирдан,— шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кўнглингга ғашлик тушмасин, деб сенга

айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнгиллаб юрган комсомол-ларинг бор...

— Қенжа бу мақола Муродхўжа домлага гўё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қиласди дедику! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Мунисхон ўз маҳалласи — қоронғи кўчага бурила-ётганда тўхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, ўзинг биласан-ку, маҳаллада бирор кўрса...

Сайдий зорланди:

— Ҳамма вақт шунаقا қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайн...

Мунисхон йигирма қадамни санаб тўхтади...

XX

Сайдий эртасига Мунисхон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рўпарада оёғини чалмаштириб ўтирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан ўтиб келиб, сўрашди ва ичкарига тортди. Сайдий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига ўтирди. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қўли билан қоплаб ўтирган ёшгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудири унинг саломига боши билан жавоб берди. Диванда ўтирганлардан бири — вилоят ижрокомининг секретари, бири — вилоят сув ҳўжалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Сайдий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зўр мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай ўйланиб ўтирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомининг секретари папиросининг кули шимига тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жўнат» демоқчи бўлди. Буни Сайдий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тугатган папиросининг ўтидан иккинчисини тутатиб, Сайдийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Ҳўш, ўртоқ Сайдий, роман ёзаётирсиз, деб эшитдим, қачон битади?..

Сайдий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаётур,— деди Салимхон анчадан кейин Сайдий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қиласлар эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроқом секретаринг гап маъқуллашда давом этди.

— Узим текширдим. Шу ҳикояда кўрсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зўрлаб эрга бераётганидан боҳабар эдим. Ёзувчи нинг қўрқоқлиги аввали шуки, ўша одамга, қизга ва бўлажак куёвга бошқа исм қўйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар суст бўлиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йўқ,— дейди,— мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя». Ана, буни кўринг! Ахир бўлмади. Нима қилай, ишни тўхтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқоғи ёзувчилар экан, деб қўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги паришонликдан эди. Сайдий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йўқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб бўлса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик бўлибди-да», деб кулди. Терговчи унинг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса, ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хўжалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозара га тушиб кетди. Терговчи Сайдийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам ўша ёзувчи тўғри айтибди,— деди Сайдий,— фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқёсда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик ё ёмонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бўлади. Агар салбий типларнинг қилган гуноҳларига кўра жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди:

— Ахир, ёзганда бўлган ишни ёзиладими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Бўлган иш эмас, бўлган ишлар, бўлаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозараага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У бу тўғрида Саидийнинг сўзини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди», дер эди. Терговчи, бўлаётган сўзларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўринидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз,— деди секретарь, мунозарадан толиқкан товуш билан,— роман ёзаётган экансиз. Шунда ер ислоҳотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч далилсиз, исбот бўлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илтари мен ҳам ислоҳотни «эўраки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Ўз кўзим билан кўрдим... Ислоҳотдан манфаатдор бўлганлар учун бу — яхши, ери кетадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бўсағада кўк мовугт аврали пўстинга ўралиб Муродхўжа домла турар эди. У ичкаридагиларни кўриб тараддууда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери кўришмагандай сўрашди. Ўтирганларнинг ҳаммаси деярли «Бу одам бу ерда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим,— деди домла, бир неча минут ҳукм сурган ўнғайсиз жимликдан кейин.— Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини бирор менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қўлга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносиб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кўраман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бевақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чеҳраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишигга ҳам Салимхоннинг кўзи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиrolмади.

Озгина вақт ўтмай, Мунисхон келганда, Сайдий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Мунисхон эшикка чиқиб келиб, домланикидан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Сайдийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Сайдий тажанг бўлиб, орада ўтган гапларни айтди. Мунисхон эшикни зичлаб, Сайдийнинг қаршисинга ўтириди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози бўлиб вилоят фирмә комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача ўтириди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирмадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзиниг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ», деди. Ўзи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекилли-да... Акам ҳозир ўзини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршими? — деди Сайдий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еримиз йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирма аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирмә комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудири индамайди! Бу Сайдийнинг миясидаги энди увиб келаётган фикрларни бўтаб юборди. Шу дамда ўзининг бошлаган романидан шунча совидики, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кўзи етмас эди. Бу бўталган фикрлар устида сувнинг бетидаги пўйак сингарн бўлиб Муродхўжа домланинг «Ислоҳот ўзбек қишлоқларини хароб қиласди», деган фикри юзига юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди, нима тўғриладир бирорвга шикоят қилиб, юрагини бўшатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Сайдий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партиянинг бирлигини талаб қиласди. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларининг ишдан бўшатилишларини талаб қилиб берган аризалари, пар-

тияниң қаттиқ синфи үйүндан ҳеч асоссиз қўрқиши бўлиб, унинг бирлигини, тутган йўлинни бузишга қараштилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Менгнаткаш оммани қолоқ хўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқори, қўядиганларга ўрин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлиари тўғрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Қейинги кунларда бу товуш аста-секири пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарили: «Ер ислоҳоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Хормангиз, ер ислоҳотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Саидий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг боришини истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришига ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Саидий баҳоргача кўп янги улфатлар орттириди. Буларнинг ичидаги масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оlamning ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушиб мас ва баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг», дер эди.

Жума кунлари шундай тўпланиш бўлганда, албатта озми-кўпми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси сухбатни қизитади, иккинчиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртинчиси эса бироннинг қўлини бошқа бироннинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Саидий кўпинча ўзининг ёшлигидаги муалими Маҳмуджон афандининг ёнига ўтириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи ғижимланган қозоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдаи қылған талабининг бир жузъини-гина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиласдики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳора-ба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиласман. Маркс бирорининг жаҳашнам азоби иккинчи бирорининг учмох роҳатини вужудга келтиради, дейди. Пўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — ба-лиф кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақти ке-либ инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-авторлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айниш осойишталикни бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негадир ҳеч ким, ҳатто ўзини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини уволги-на одам, деб кўпинча ранжитмасди; баъзан бенхтиёр қар-ши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап бўлар,— дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осо-йишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси ўзининг босмахонаси, бир неча мусофири-хоналари ва бошқа кўп бойлниклари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидағи ҳукуматлар-нинг ҳеч қайсисига ўхшамаган бир ҳукумат барпо бўл-ган, ўришган эди. У эшитган «Шўроий ислом»дан фақат ҳалқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушнинглар» демай қози Камол ўлсин,
Ҳаммани йўлдин оздирган ўшал фосидхаёл ўлсин,
Бўлиб «Шўро»га аъзо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашид ул ҳангги хардек оқсоқол ўлсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шўроий ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бир-га кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йўл бўлиб, бу йўлдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чи-киш умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толик-

тиради. Бундай одамлар ё нчади, ё намозхон бўлниб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида бўлган каттагина ўтиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон сұхбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ бўлганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаштириш» бўлди. Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар ўзининг май наъватини унга тутди. Шундан сўнг иккovi шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталиқ сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжা ўлгудай догоули одам. Ҳамма ишни ўзи қилиб, ўша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнкади. «Қаландар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга кўрсатиб суратлар буюрганимда Кенжা олиб кетди, сўрасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжা индаёлмай қолди. Тайёр бўлган суратларни қасдан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқеани Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг ўзида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади. Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни хайриҳоҳ, деб ишонди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қўшилгандан буён рўёбга чиқа бошлиди. Унинг асалари ҳаммавақт бўлмаса ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафтаридан бир шеърни Илҳом ўз қўли билан кўчириб олиб, журналда бостириди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кўмаклашишга тайёр эканини билдирип эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирап эди. Кенжা йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёғи остидан чиқди. Аммо энди душман бўлиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайриҳоҳлардан мамнун, ўзин ҳам булатнинг ҳар биринга хайриҳоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қилар эди.

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир куни университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сўрашгани қўл узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммактаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рўзада саҳарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудири турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулоғига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфакда ўқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида ўзини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшнк олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотаи йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошقا гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда кўрса ҳам, ўзини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг ҳужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб ўтирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий ўзича «билимга чаңқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир куни ёзмоқчи бўлган бир мақоласи тўғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслариш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят, Саидийнинг аччиғи келди:

— Хўп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи бўлар эдим. Илҳом домланинг бу фикрлари нотўғри! Комсомоллар ячейкасига масала қўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам қўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун ўтар-ўтмас, Илҳом турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза

берди ва муаллимликдан бўшаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайриҳоҳлик кўрсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга йыгаригидан ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб ўтириб, — эридан учта гўдак билан қолган хотин. Қиши, уйидаги бутун рўзгорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб кўчага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишининг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдиринг, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсан.

— Сунъни чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзара нинг қандай таъсирили чиқишини айтаман. Жуда бадий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беванинг турмуши, қиши совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сиёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзуни маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз, танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўқилсангиз ҳам майли, ўқувчингиз кўпаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кўргани берган эди, иккни кундан сўнг уни Аббосхоннинг қўлида таҳрир қилинган ҳолда кўрди. Ҳикоянинг ярмини деярли ташкил қиласиган охирги боби батамом ўчирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топишиди ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон буни журнالнинг навбатдаги сонида бостиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар бўлибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшишиб, Кенжага бўлгаи адовати яна ортди.

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни ўйласа кўнглига ғашлик тушаднган бўлди, хусусан, рабфак залидан ўтиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай бўлар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақаерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай бўлар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умриши беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қўйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсда қолоқлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сўрарди. У Саидийга шунча ғамхўрлик қилардики, Мунисхоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал бўлиш сабабини ўрганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир куни Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай алоқаси бўлмаганлигини айтди. Шундан сўнг у кам сўрайдиган бўлди.

Саидий эса, ҳар замон Мунисхон келиб факультетда бўлган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кўнглим ғаш, худди бирон кор-ҳол бўладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошка катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Бўлмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтиҳонга тайёлар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди сўз орасида «Хайр, ҳечқиси йўқ», деган эди, Муродхўжа домла уришиб берди. Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликини

маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон бўлади. Аммо комсомолда маҳкам бўлинг. Фирқага ўтишингиз жўн бўлади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта мих — Мунисхон. Факультет — Мунисхон билан икковининг орасидаги тагсиз ҷоҳга тушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон бўлса ундан кўра яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир кўприк барпо бўлади. Саидий Мунисхоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шуҳрат, обрӯ, пул кўпргидан ўтади. Бу кўприкдан ўтганида Мунисхон таъзим қилиб қарши олиши муқаррар. У илгари Мунисхонга бўлган муносабатини ишқа доир, дегани қўрқар эди, чунки бояги муваққат кўприк бузилса, иккови иккни оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жинси битар эди. Бу янги кўприк эса то Саидий ёки Мунисхон ўлмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Мунисхон орасида муҳаббат риштлари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гўзалдан учинчи гўзал... о, наслимиз гўзаллашсин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадинган иш фақат ўзининг қўлида эканини Саидийга имоишора билан билдирап эди. Саидий буни пайқар ва ҳарсафар Аббосхон шундай ишоралар қилганда ўзини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда ўқимаса ҳам, ундаги ишлар билан кўнглини ғаш қилмаса ҳам оламшумул адид бўла олади. Энди бундан кейин Мунисхон билан кўришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини қўл ушлаштириб чимилдиққа киргизиб юборади...

Аббосхон бу тўғрида нима қиласётганини Саидий билмайди, аммо бир иш қиласётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиламан деган ишини албатта қиласди. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаётир, Саидий кўп катта кишилар билан танишди, суҳбатда бўлди, ҳатто ичди; бир вақтлар ўзларининг мумтозлик спрлари билан гаранг қилган кишилар билан энди улфатчилик қиласди. Шундай бўлгандан кейин нега у Мунисхон тўғрисида тек турсин? Балки Салимхонга айтиб, ишни пиштиб ҳам қўйгандир...

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сўнг Саидий ўзининг иш столи ёнида ўқишига эриниб, китсб варақлаб ўтирас эди. Кимдир ҳансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тўхтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий иргиб турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан кўриб қолди ва шу ондаёқ бу одам — унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммаёғи увудиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан ўтишдан ҳам малоллироқ бўлди. Ҳаял ўтмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучогидан қўйинб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганинга бениҳоя шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сўзлашгани сўзи йўқ! Эҳсон бирпас гапдан тўхтаса «тағин гап бошласа гўрга эди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сўрағанда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қиз яшнаб турган чўғ,— деди Саидий ётар маҳалида,— мен унга яқиндан тутилган дока: ёпиб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат сарғаяман. Сарғая-сарғая ахiri ёнмасдан тамом бўламан. У мени ёмон кўради... Аммо сўнгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишонолмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг қўлинни олиб ўзининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сўрашга улгуролмади, Саидий боғнинг ўртасидаги буфетга кириб кетаётган тўртта қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан берин кўрмаган эдим,— деди Саидий.— Мен ҳаммавақт шундай бўламан... Хусусан

бекосдан товушини эшитсам, ўзимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичib ўтиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга ўтирди. Сайдий пайт пойлаб туриб Мунисхонга кўзи билан салом берди. Мунисхон ҳам шундай жавоб берди. Сайдий озгина туриб Эҳсонга Мунисхонни кўрсатди.

— Мен буни кўрганман, аммо гаплашмаганман,— деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин.— Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунуқликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиладиган бўлади. Аммо бу ўша вақтда ҳам ҳар қандай етилган қиздан чироили эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чироили қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни етаклаб юради. Тушунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади-да!

— Сиз қаерда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қrimга борганида Москвага тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Узбекистондан борган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали ҳужрага борганимизда айтиб бераман.

Сайдий Эҳсон билан Салимхон ўртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, ҳужрага келганда чироқни ёқаётебоқ шундан гап очди ва ўзини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни,— деди Эҳсон ечинаётиб,— Салимхон ўзбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмононисида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиришиб ўтирдик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна ўзини ўзбек халқининг ягона ғамхўри қилиб кўрсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, ғарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳлашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшитгандирсиз. Буу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гўё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон буни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тўғри-да,— деди Сайдий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг

шарққа назари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронғиликда тутиш учун чиқарған фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тұхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меңнат билан күн күрадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меңнат билан күн күрадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланима балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими? — Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ. Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф ўзининг ҳокимлигини фаний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳшни капитализм туғади, аммо буржуазия олимлари фоҳишаликни «наслдан наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлайди. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб, Ўролгача олади.

— Хўш, ахири нима бўлди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғалганимда тўрт киши баравар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кўтарадиган сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, мулла-баччалар, студентлар бор жойда мунозара бўлмасдан қолмайди», деб узатиб қўйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дағал гаплар бўйлиб ўтгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган бўлса ҳам ўзини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда ҳам ширин уйқуда ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қининлик билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг Москва ва Ленинграддаги ўртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидагина сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатларп тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб бўлмайдиган жўралари бор эканидан ҳам бехабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эртадан кейин Боғдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёрдустларни кўришим керак. Шариф билан кўришиб тура-сизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

— Ҳаммаси билан кўришиб тураман. Шафрин йўқ бўлиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ёр ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган бўлди, қандай сабаб билан бўлса бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шарифнинг қўлида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўзлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир хулосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўрида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — райкоммолнинг орготи бўлиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ орбот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тўлаётир.

Саидий хижолат бўлиб ерга қаради ва секин:

— Бўлса бўлгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз, ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда бўлган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда бўладими? Наҳот, бир йилдан бери район қўмистасининг секретари ким эканини билмасангиз?

Саидий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Саидий ўз уйига ўзи бегона бўлди — худди таниш бўлмаган кишининг уйига ўртоғи билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кўчага чиқиб кетди.

— Мен Саидийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим, — деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кеснилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Комсомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Саидий комсомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул бехабарсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган бўлса керак-да! Сен раҳбарлик қиласидиган ячейкалар ўз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Саидий чой кўтариб кирди. Чой вақтида ва ундан

кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг сұхбатига Сайдий қўшилолмади. У четга чиқиб мудраб ўтирап экан, бу гапларнинг тугашни ва Шарифнинг кетишинн тилар эди. Шариф ярнамекчагача ўтириди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йўқ бўлиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Сайдий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмайман, — деди Эҳсон эшикдан кириши билан, — Шариф шунча ўтириди, у шунча сизга ўзини яқин олди, ўртоқларча сўзлашиб ўтирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хўш, энди сиз менга ҳисоб бернинг. Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Сайдий туриб ёстиққа суюнди ва «нимадейман» дегандай бошини қийшайтириди. У гапни нимадан бошланини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Сайдий ёзувчилик тўғрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўғрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига қўйди. Эҳсон ҳаммасини варақлади, Сайдийга берилган совуқ жавобларни кўрди, босилиб чиқкан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — кўпроқ меҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шаронтда кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фоалиятни сиз Шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзумим», деб бошланг...

— Талантни поймол қиласиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни кўрдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганилигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шуҳратпараст шоир...

— Қайси Кенжа? — деди Эҳсон ҳайрон бўлиб, — шоир Кенжа Узбекистонда иккита эмасдир. Битта бўлса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганман. Кенжа бундай йигит эмас эди-ку!

Сайдий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшитганларни айтди. Эҳсон ўйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасиға Кенжанинг қидириб топди ва Саидий түғрисида узоқ сўзлашди. Кенжанинг айтишига кўра, Саидий «бир гурӯҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан бўлган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига ғашлик чўқди. Эҳсон кўнглидаги бу ғашликни ёзиш учун Саидий билан очиқроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган бўлганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг ўзини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун бўларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи бўлиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини йўқотди. Энди куни-туни китоб ўқиши, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Уз ўрнида бўшатилган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлади. Бир ўтиришда Аббосхон унга «сен» леб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси ўтириш бўлади. Ҳар ўтиришда Саидий бир неча киши билан танишади, ё бўлмаса бир-икки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, суҳбатдан четланиб, ўзидай кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб ўтиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлгундай суюқ бўлади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рўпара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сўрадиларким: «Биродаринг ҳаётми?» Дедиларким: «Ўлди». Сўрадиларким: «Ўлимининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини ту-

шунтираман деб соатлаб гапиради. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб мастилик қилаётган одамларни кўрсатади ва мийигида кулиб қўяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина кўрсатади, демак, бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обрўйи зўр бўлган кишилар учуб қолганда ёки алжиллаб ўтирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушёр бўлса ёмонми! Бошқалар бунга эришиш учун сариёф ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадаҳни кўтарганида жўрттага закуска қилмай, оғзини қўлининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин доира кенгая борди, бу доирада кутилмаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси ўзининг ўшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайси бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўл ташлаб «оғайним» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг уйида кўришгандага Саидийни назар-писанд қилмаган терловчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрнина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арш-аълога кўтарган Жамол Қаримиш — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўрап эди. Кўнглини бўлиб турган факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбуряти уни ўз орзуси йўлида қанча илгарни силжитган бўлса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қўшди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширидики, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қўйди.

Улфатлар ичидага Саидий сингари кўп ичиб маст бўлмасликини, ичувчилик белгиларини ўзларига мумкин қадар кўпроқ кўрсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга ўз фазилатларини кўрсатгани йўл қўявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда ўзаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларига иғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хўжалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланниб, ошхона, майхона эгалари билан

тамом бўлар эди. Саидий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирас эди. Бу дўкондорлар билан бўлган ўтириш кўпинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан бўлгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб турарди. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки ўтиришдан сўнг эса, сухбатда ўрни йўқланадиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичиди Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўтиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги ўрта бўйли, озғин, қораҷадан келган бир киши бўлиб, кийган кийимни уни яна ҳам кўримсиз қилас эди. Ўнинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирлиқда дўппидан қолишмайдиган румча камзул, белбоғини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг погона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ерадигилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўладиган ва худди шуни кутиб ўтиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиқсан дўпнисини тож ўрнида кўрар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун ўтгандан сўнг Мирза Муҳиддинга. — Даствлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, кўп фазилатлари бор кўринади.

— Инқилобдан бурун ўзининг босмахонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Ўзингиз биласиз, фитна одамлар кўп, шуларнинг гапини кўтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зўр. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ўн тўрт минг солиқ чиқибди. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йўли билан озроқ ерини олиб қолинган эди, яна фитна-фасод қўзғалиб, ислоҳот қайтадан ўtkазилди. Кўп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча ғаламис

«бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна күтариши-ди. Мен уйига бир боргаман. Жуда ажойиб китоблари бор, худди бир уй келади. Уша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Сайдий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма ўзининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қилганда Сайдийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга маҳсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сўрар эди.

Сайдий адабий фаолиятидаги силжишни кўпинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди зал-нинг бир бурчидаги ёки охирги қаторнинг бир четида етимчадай бўлиб ўтирамайди. У олдинги сафда энг ўртадаги ўринни банд қилиб, катта шоирлар, адаб, талант-шунос танқидчилар орасида, улар билан сўзлашиб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб ўтиради. Унинг ҳозирги обрўйи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди.

XXVI

Бир куни Муродхўжа домла қишлоқдан атиргулнинг барги билан солинган мусаллас олдирганини айтиб, Сайдийни уйига таклиф қилди.

Сайдий келганда Муродхўжа домла тўрттагина си-гирни соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан койиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товуқларни гўнг титгани қўймаган қаролини уришмоқда эди. Домла дарвозадан кириб келаётган Сайдийни кўриб, қаролининг нима де-ганини ҳам эшитмади, Сайдий билан сўрашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очиқ қолдириб киринглар!» деган ёзув қоқиб қўйилган. Бу — домланинг иш бўлмаси. Сайдий ёзувни кўриб кулган эди, домла бу ёзув маҳсус Ҳайдар Ҳожи учун бўлиб, ўтган йил қишида келганида осилганилигини айтди ва икки орада ўтган ҳазиллар, қизиқликларни сўзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Сайдийни кулдириб ўтирди.

Домланинг иш бўлмасида ортиқча жиҳоз йўқ. Сариқ парда тутилган катта деразанинг олдида оёқлари йўғон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қўйилган, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Ленин-

нинг кичкина ҳайкали, остиң қаватида эса эски вақтда чиққан турли журнallлар. Деразанинг қаршисидаги де-ворга Бедил, Наримоновнинг суратлари қоқилган. Бу-ларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобаси, Қўқон урушидан сўнг олинган бир неча фотосурат. Дом-ла ўзи жуда кам сурат олдирган, ўн тўртинчи йилда Уфада олдирган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия султонлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сўнг домла Саидийни нариги уйга—ўзи айтмоқчи, «маи-шат бўлмаси»га олиб кирди. Бу бўлма яхши, қиммат-баҳо гиламлар, турли манзараларни тасвирловчи сурат-лар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта конъяк қуяр экан:

— Мен,— деди,— ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсан-да, буюк бир киши бўлиб етишсангиз... Бу-рун, Уфада ўқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар әдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилдирап экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдорида мақола ёзишга бурчли бў-либ, бунинг бараварига ҳар йили ўн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъод шундай. Бир вақт келиб шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен чақириб бор-сам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қил-сангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди.

— Адиблик менинг касбим бўлишига ишонаман, дом-ла,— деди Саидий домланинг сўзидан мамнун бўлиб,— Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кўтараман», деган. Мен ҳам ерни кўтараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит.

Домла севинганидан қичқириб юбораёзди ва олдида-ги қадаҳни тўкиб юборди, бундай шароитни туғдириш ўзидан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам бўлиши учун умрини бағишлиаш-га тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст бўлиш пайшанбалари» бўлмаган вақтларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олди-га келадиган бўлди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрталаб ўрнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёр-лик кўради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан ўйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши май-лардан топади; майшат анжомлари тахт бўлгандан ке-

йин ичкари уйдаги иш бўлмасини ўз қўли билан йифиштиради, патгилам устига солингган кўрпача ва қўйилган ёстиқларни, ўртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги майшат анжомларини бир-бир кўздан кечира-ди-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар кўп бўлди ва ҳар сафар сухбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи бўлар эди. Домланинг Саидийга бўлган хайриҳоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг ўзи ҳам шуни кўрсатар эди. Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса кўринади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам кўрмас эди.

Эз ойлари шундай ўтди. Сентябрнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва ўқиши ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг бир киши келиб, бутун бир соат бўйн унинг факультетни ташлаш сабабларини сўраб зериктириди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига ўрин олганлигини айтиб, зўрға қутулди.

XXVII

Муродхўжа домла йўғон, барваста одам, шундай бўлишига қарамасдан, қизининг озғин эканига ўзи ҳам таажжубланар эди. Сораҳон отасига нисбатан ориқ бўлса-ку, расмана қизлардай бўлар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди иккичу еридан букильб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кўк қарғашоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан савачўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингари қўнгироқ сочлари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сораҳонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сораҳоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга ўхшаган эмас, Сораҳон қорачадан келган, кулганда отаси

сингари оғзинни катта очиб әмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини күтарибороқ турган ўғри тишини күрсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг ўстирган фарзанди шу. Сораҳоннинг ака ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Сораҳонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсонларини фазилат ҳисоблайди. Сораҳонга қаттиқ гапиришга, иш буюришга онлада ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Үн икки ёшга тўлган кундан бошлаб, ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир неча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдэн бош тортди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкуёв қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри туғилди.

Муродхўжа домлага шундай киши учрадики, унга ўқиш учун әмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун ўсади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла ўзининг куёви билан мақтанади ва яна «мен етиштиридим», деб керилади. Бироқ бундай куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қиласади.

Агар Саидийни ичкуёв қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан ибораг бўлса, домла буни айтганидан эзиёдароқ қиласади. Ҳамма қийинчилик уни Мунисхондан қайтариш, бундан ҳам кўра унга Сораҳонни ёпиширишда эди. Домла шуни ўйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаба ўз қизининг хунуклигига иқрор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Мунисхондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир иргиб тушди. Домла гўё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Мунисхоннинг Илҳом тўғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон ўртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ ғамхўрим, катта киши бўлишимга сабабчи бўладиган киши», деб домлага ихлос қўйған Саидий, унинг Мунисхон тўғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан

қололмас, шу билан бирга Мунисхонни ҳам күнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршиликни бир-бири билан учраштирасликка тириди.

XXVIII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб ўтирган бўлим мудирлариға қаради.

— «Электрик тезлигига бажарилсин», деб сарлавҳа қўйдим,— деди керилиб,— журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетасининг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал килади...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни ўрганингиз,— деди Муродхўжа домла.— Ҳеч ким сиздай икки йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мен биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кўтарилиган қаттиқ кулги товушни муҳаррирнинг ғашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради. Секретарь нариги уйга чиқмоқчи бўлиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқи бир йигит кирди. Йигит уйнинг ўртасида тўхтаб атрофда, столларда ўтирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетани муҳрдори ким?— деб сўради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим,— деди йигит, домлага қараб,— ўн икки ойдан тўрт ой-у бир ҳафта ўтди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет ўқимайман... Газетага берадиган гапим ҳам йўқ.

— Ҳа-а-а-а...— деди домла,— газетага ёзиған эдингиз, тўрт ой газет олдингиз, энди олмайсанз, ўқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йўқ, ўқитиб эшитар эдим. Қишлоққа мухбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб ўқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қаршимисиз?— деди домла кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қўшчи-батраклар бойларнинг оғилхонасида моллар билан ётмасин, ерлик, қўш-ҳўқизлик бўлсин, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматнинг газети бўлса, ҳукуматнинг ўзига қарши?

— Ҳўш, нимаси қарши?— деди муҳаррир ингичка, узун бўйини чўйиб.

Ийгит яктагининг чўнтағидан буқланиб, ғижимланиб йиртилган бир нусха газетани олиб, муҳаррирнинг олдиға қўйди.

— Мана, буни кўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йўлига тўғри келадими?

Муҳаррирнинг қути ўчиб, газетани қўлига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди և пичирлади:

Теракининг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хонумоним.

У атрофда ўтирган бўлим мудирлариға, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қўли билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб,— деди оммавий бўлимнинг мудири Кенжадунфиллаб.

Агар бутун қийинчиллик ёлғиз шу дўнфиллашни ҳазм қилишдан иборат бўлса, Муродхўжа домла «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ домла унинг дўнфиллашнигина эмас, ўзини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қиҷитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари бўртди, сўнгра, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб дeng!— деди зўрга.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қўйди-чиқдигача боришига кўзи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганинн айтиб чиқариб юборди-да, кўтарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковлади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам ҳали бўқчасини ташламаган чумчуқ боласиз,— деди у не машаққатлар билан илжайиб,— мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онагиз бўғоз бўлишни ҳавас қилиб, қорнига ёстиқ боғлаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенжадунфиллаб муродхўжанинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлар экан, интиёсриз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сўмга кафандик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ўл!— деди домла титраб-қақшаб,— қавм-қариндошнинг, маҳалла-кўйинг ўлсин! Үлган авлод-ажоддинг гўридан тўғифиз қўпсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди. Муҳаррир ҳаддан ташқари газабланди. У ярим соат бўйи янги кадрлар йўқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдири.

— Бас! — деди столга муштлаб.— Шўро матбуоти шўро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод бўлмайди. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан бўшатиш тўғрисида бўйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин бўлган вилоят партия комитетининг ижроия бюросига муҳаррир қилган ишлари тўғрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўғрисида лойиха билан борди. Ижроия бюро муҳаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Муҳаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукр қилиб, дарҳол бошқармага янги кишинлар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Саидий эди. У — ўсиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини муҳаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишиди.

Саидий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон аллақачон муҳаррирнинг ёнидаги серсавлат бир столда қофозлар ичига кўмилиб ўтирас эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, муҳаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қофоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун муҳаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бирордан бериб юборар эди. Саидий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнгги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтаб, мақтаганларида муҳаррир керилар эди.

Секретарь Саидий тез кунда техника муҳаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Муҳаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Саидийнинг салмоғини жуда ошириб юборди. Газета ишида муҳаррирнинг роли сусайиб, Саидийники кўтарила бошлади. Буни муҳаррирнинг ўзидан тортиб, контора хизматчиларигача билишар эди. Саидийнинг эътибори

қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхұ-
жа домла бир күн унга насиҳат қилди:

— Мениңг отам сиздай йигитлигіда хошинг катта
бір амалдори бұлған экан, бобом унга насиҳат қылар
екан: «Ҳай, болам, давлат орттири, ерни күпайти, иморат
сол, тилла йиғ...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлаг
камми, қачон ҳоҳласам давлат орттиравераман-да», деб
парво қылмас экан. Лоп этиб ўрис келади-ю, отам амал-
дан тушади, давлатини чүтлаб қараса, бобомдан қолған
давлатта ҳеч нарса құшмабди... Мана шундай, Раҳимжон,
йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат
қувлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳамма-
вақт топавераман», деб ўйлайди. Мен биламан... тажрин-
бали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади... Хотин
оласиз. Ўй-жой... Нарса орттиришнинг пайидан бўлинг.
Ҳафтадами, ойдами беш-үн сўмдан ташлаб қўя берсангиз,
бир вақти келиб осмондан тушгандай бўлади. Агар ҳоҳла-
сангиз ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...—деди домла қўл силтаб,—марг унинг
саккиз-тўққиз фоизига!

Муродхұјка домла Саидийнинг ҳазиначиси бўлгуси
келар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтоҗ эди, шу муҳтоҷлик
ботқоғидан чиқди, муҳтоҗликни пастда қолдириб, юқо-
рилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг
юқори чўққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам
баландроқ чўққи кўринди. Саидий ўзини энди яна ҳам
муҳтожроқ сезар, қўлидаги ортиқча ётган минглар кўзи-
га кўринмасди. Нега бу мингларни ўн минг, эллик минг,
юз минг қылмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхұ-
ја домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлан-
тириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да, шу билан ўзи-
нинг хайриҳоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда ўтар эди.

Саидийга сўнгги вақтда ҳалокат ҳоҳи кўриниб қолған
факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу ҳоҳга итарған
комсомол орқада, унутарли даражада узоқда қолди. Фа-
культет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточка-
сини куйдирив ташлаш билан шу тўғрида бўлған кўнгли-
даги ғашлик тамоман кўтарилди. Бу ғашлик кўтарилди-ю,
унинг ўринини бошқа бир ғашлик эгаллади. Бу — Кенжака-
ва унинг атрофидағи одамлар туғдирадиган ғашлик эди.

— Үртоқ Саидий,—деди бир куни Кенжака ишдан ке-
йин,—мухбирларимиздан кўп шикоят хатлари келаётир.

Инсоф юзасидан айтганда... текшириб кўрдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тўлиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрин берилади.

— Кенжака,— деди Сайдий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилиётгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёза-версангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамида юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Сайдий қандай қилиб етти имзо билан ёzáди? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёzáди? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари ўюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг...— деди Сайдий портфелини олаётгип ва чиқиб кетди.

Эртасига бўлим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишиндан шикоят қилишибди. Бу гаплар катта жанжалга айланиб, муҳаррирнинг қулогига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона суҳбат тарзида қўзғаб, ниҳоятига етказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак,— деди узун сўзидан хулоса чиқариб,— ишимиз нима?— Сут. Иш шаклимииз нима?— Қўшқулоқ. Иш шароитимиз?— Арава. Қаерга борамиз?— Социализмга. Жанжал нима?— Йўлдаги ўйдим-чуқур. Демак, ўйдим-чуқур қанча кўп бўлсга аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади. Иттифоқ бўлиб, муроса билан ишлаш керак. Муроса нима?— Арқон: у билан сигирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима?— Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушиви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Сайдий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддият кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Хеч қачон илжаймайдыган, ҳафталаб бир оғиз сүз айтмайдыган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий ўз столига ўтирганда кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қоңсиз совуқ бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртди.

- Сизни мана шу ерингиздан отади...
- Қим? Нимага?— деди Саидий, унинг муздек бармоғини олиб ташлаб.
- Менга шундан иқтисодий манфаат бор...
- Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини күтариб, бошини ичкари тортди-да, «хө» деб кулди ва оёқ учида юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёндирилганини кўрсатар эди. У печканинг эшигини ўшандай оҳисталик билан ёпиб, ўз столининг тортмасидан бир панка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига қўйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсинг...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга бўлиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб, печкани кўрсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини кўйдириш билан Саидийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдыган бўлди, аммо шундай қисмини кўйдирап эдики, орада бир ой ўтмасдан Кенжа яна норозилик билдири:

— Бу кетишда газетамиз бебурд бўлади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тўлиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларининг обрўйи тўкилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўклимаган идора қолмас. Нуқул камчиликни кўрсатамиз, ахир биронта яхши иш ҳам борми?..

Муҳаррир қошини кериб, остки лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дўнгиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пең дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир бўладиган экан-сиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзини оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш аксилиниқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам кўрсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима?— Мухбирлар бўлимнинг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди?— Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам?— Чунки биз маданиятга энди қадам босаётимиз. Нега энди қадам босамиз?— Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир ўлка эди.

Агар Кенжашу тўғрида ўз таклифини айтиб, сўзини кесмаса, муҳаррир бунн ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг таклифига муҳаррир рози бўлди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газетачилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф рўй бермаганда, Саиднинг поччаси Муҳаммадражаб ер билан яксон бўлар эди.

Унинг бир оёғи ери, иккинчи оёғи дўкони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дўкони ёнидан ўтадиган ҳар бир шабадага, шамнинг алансидай тебранадиган бўлиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўқиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман ўйқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг мұҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум бўлган тешикларга пул тиқишидан иборат бўларди. Шаҳарнинг кўп хуфия ва ошкора савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кўзини билади. Кўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг ўзи восита бўлиб, кишиларнинг ҳожатини чиқарар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида бўладиган анчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак бўлган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит туғдиради. Сўнгиси кам учрайди, аввалгиси рўй берганда унинг кўп пули ва талай вақти кетарди. Тўқиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шун-

дай пайтга түғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Мұҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита бұладиган танишлари ҳам гаранг эди. Мұҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастдан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сиғмас эди.

Шундай бўлса ҳам Мұҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингни яримга келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм сўради ва Мұҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтадан сўнг келиб, шини жойлаганини айтиб, яна юз сўм олди. Орада ўн кун ўтгандан сўнг эса Мұҳаммадражаб унинг қамалганини эшитди.

Мұҳаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши инспекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганигини айтди. Уч-тўрт кундан сўнг инспекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичida акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиши йўлини кўрсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сўм беринг».

Мұҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан ўйлаб чиқди ва эртасига эрталаб ўзи юз сўм элтиб берди.

Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошналар йўқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назаридан тамом ўзгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп баҳмал ва етти яшик фамил чой қўлга тушди. Мұҳаммадражаб шу қадар танг бўлдики, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сўрашига тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичida қавм-қариннодош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дўконини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи кўп ҳамкасабалари ундан юз ўғирди, баъзилари замон нотинч бўлиб турганда бирорнинг касофатига бирор қолиши жуда осон эканини очиқ айтиб, унга рўйхуш бермасди.

Мұхаммадражаб көбінги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сўраш билан ўтказди. У куни бўйи юриб ҷарчайди, ҳолдан тояди ва назариди, бир неклик бордай бўлади, аммо кечқурун уйига келиб ўзига ҳисоб берганида натижага пуч чиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб ўзингиизда Раҳимжон бўлганда мана ҳозир қўлтигингизга кирап эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишини кўраверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қиласр эди? — деди Мұхаммадражаб, сипогарчиликни қўлдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирана ён беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, ўлгудай урди ва диққат бўлиб, кўчага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўрганин йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аравлаш ёғарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтири кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Тор кўчалар тиззагача ботқоқ. Десворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, ҳашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғонидагина тўхтарди. Қоронги тушгандан кейин тор кўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришиди.

Мұхаммадражаб қоронғида эҳтнёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кўчанинг нариги юзида деворни ушлаб зўрга келаётган бир мастни кўрди. Мұхаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча мартаба тойилди, бир мартаба тизланди. Мұхаммадражаб тўхтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қарали-да, мастни таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан ўтирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Мұҳиддин эканини айтишган эди. Мұхаммадражаб яна гугурт чақиб. «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўқинди, сўнгра тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Мұхаммадражаб, ёниб қўлига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш бўлди: Мирза Мұҳиддинин йўлнинг ўртасидаги тиззадан келадиган

ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойиннинг устида юпқагина қор оқарига турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шўйғиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўйғиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қўйтиди. Агар шунда боши унинг қўлига кирмаса, Мирза Муҳиддининг тақдирни ҳал бўлар эди. Муҳаммадражаб чақонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кўтариб эмас, судраб чиқиш ҳам кўп ма-шаққат эди. У Мирза Муҳиддининг устки кийимларини ечиб ташлади-да, кўтариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоги қуруқшаган, тили шишгандай, оғзига сифмас, юрагининг турсиллаб уриши ўзига эшитилиб туради. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳўллаб, юшратиб қонаатмасдан ажратишга уринганда, лабларини иўрсилдоқ боғлаганини сезди, қўлинни тегизган эди, нимадир кўчди; яна озгина кўчириб, уқалаб кўрган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билди, нима қилганини, қаерга борганини эслашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдириди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми яллага қўшилди; хотин икки мартаба ўз навбатини сўна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима бўлиб сачраганига ҳайрон бўлди. Пешонасини ушлаб иссиғини билмоқчи бўлган эди, қўли қотиб кетган сочинга тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кўзи очилиб кетди. Қўллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддининг аччиғи келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидағи кўйлак, лозими ўзиники эмас. Кўрпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Бирор кирди.

— Эй, афандим, ишингиз тушсан...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?
Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шонириб

совутар экан, ўзини танитди, сўнгра, бўлган воқеани айтиб берди.

— Мана буни кўринг, — деди у, кумуш тамакидонни кўрсатиб, — шу желеткангизнинг ички чўнтағида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлак, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда қўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтағида...

— Яроғингиз бор экан, олиб қўйдим, хотиржам бўлсинлар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ, — деди Муҳаммадражаб,— йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен ҳам билмас эдим. Ўзингизни жуда дадил тутар экансиз. Ўртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кўчага чиқарди экан? Уларнинг ҳам кайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кетмоқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч биронникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш бўлади-да. Аччиқ мастава қилдираётубман, бир кося исчангиз кўрмагандай бўласиз. Е бош оғригини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиги доғланган ёғдай томогини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиролмади. У шу куни кечгача сандалда ётди, кечга яқин, бўғинларининг оғриги бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганилиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хиралик қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-ҳол қилолмади. Қоронғи тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчнинг уйига юбориб айттириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай тинч кетганинни айтгандан сўнггина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг, — деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички кўйлакларингизни ювдириб, дазмоллатиб қўйганман. Костюмингиз билан пальтон-гизни ўзим элтиб бераман... Қолишига унамаётибсиз. Элтиб қўяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, ғаламис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кўтариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чоғ вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қиласр эди. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жўнатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сўзлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошка ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап ўтган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан ўтган эди... У ҳам ёшлиқ қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун ўтказиб туриб, костюм кўтариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий тўғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кўтариб келганида ҳам шундай қилди; сўнгги дафъа пальто кўтариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сўзлашиб ўтириди.

— Бундай бўлмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб, — ярашинглар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам ўтмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бўлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Муҳаммадражаб, — узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай бўлсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Карими ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориш Мирза Муҳиддиннингни қўлидан келмас эди. Саидий ўйлаб қараса, Жамол Карими тўғри

айтади: аввало Мұҳаммадражабнинг ўзи бўйин эгди, сўнгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Мұҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто ўзини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай бўлишини, Мұҳаммадражаб қандай қилиб узр сўрашини сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли ўйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Мұхиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Мұҳаммадражаб буларни кўчанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, ўнғайсизланмасдан Саидий билан қучоқлашиб кўришиди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, ўнғайсизликларга ўрин бўлмади. У эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиғлади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемеҳр бўларсан, деб ўйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саиднийнинг кўзига ёш келди.

— Нимага йиғлайсан?— деди у ўзини аранг тутиб.— Мана энди... келдим-ку...

— Бу яшшамай ўлгирнинг ўзи ёмон, — деди опаси, муштини ерга қадаб,— сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжонингни кўрсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам ўтиргани жой тополмай юрдики... Ўл-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжонинг Салимхоннинг синглиснини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени ўша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиксам учта гўдак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қўл-оёғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-еий!.. Мана энди, чиқсан солиқ фойда туғиб ўн ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак экан-ку! Ўл-а, худой таола... Ҳар ким ўз феълидан кўрсин... Қайси куни ана у терговчи ўртоғинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг ўртоғи, деб... Эҳа айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб ўтирибди. Шуни олиб бераман, йўлини топдим деди...

Опаси билан қилган озгина суҳбати, Саидийни бегоналашиб кетгани бу оиласа яқин келтирди. Бу сўз-

ларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Мұхаммадражабнинг узр сўраши шундай жүн бўлдики, буни Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Мұхаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Қаримий Мирза Мұхиддиннинг елкасига қўлини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қилас, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг ўзидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Мұхаммадражаб солиқ тўғрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сўнг Мұхаммадражаб Раҳимжоннинг ёлгиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Мұхаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўғрисида сўзлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай кўрсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳукумат савдо ишида сиёsatни қаттиқ тутаёттири... — деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи... — деди Мұхаммадражаб, рюмка бўшатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб. — Қаттиқ, омон бўлсин, ҳи... Ерни ҳам олиб қўйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсан ҳам бўлади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат кўришади...

— Қанча солиқ чиқди? — деди Саидий ўсмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... Үн ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр бўлади, демас экан...

— Тўлай оласизми?

— Энди... ҳи... тўлайману, тўлагандан кейин «тўлашни билар экан», деб тағин чиқаради-да. Шуни тўламасдан дўконни йиғиштириб қўя қолсан... Ҳукумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳукумат бунга нега кўнсин? Тўлайсиз-да. Майли, тўланг, бир йўлини қилармиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап бўлар...

— Ҳе... Ўзингиз... Йўғ-э... Сизга пул кўп керак бўлади. Унгача топсан ҳам... Мунисхон энди банди жудо бўлиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёққа бурди, аммо Мұхаммадражабнинг яна шу тўғрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги ўртоғиңиз, Мирза Мұхиддинни отла-
ри? — деди Мұхаммадражаб, гүё Раҳимжонни хижо-
латдан чиқариш учун жүрттага гапни бошқа ёқа
бургандай. — Шу киши бирон йўл-йўриқ кўрсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Мұхаммадражаб гүё Саидийдан катта бир янгилик
эшнгандай ҳайрон бўлиб, анграйиб қолди, кейин худди
тамоман янги гап бошлаган бўлиб ҳукумат — дарахт,
унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи ўзи келади, демок-
чи бўлди.

Саидий «маст бўлиш пайшанбалари»нинг бирида
ҳушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб
Мирза Мұхиддин келди.

— Энди ичмайман, — деди Саидий Мирза Мұхид-
динга қонли тупуригини кўрсатиб, — буни кўринг. Ич-
ган куним эртасига бутун милкларим безиллади. Ти-
лим билан қаттиқроқ боссам қонаиди. Ичсам битта-
яримта ичаман...

Мирза Мұхиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам
баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттиридингиз.
Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жўнатмас?
Ҳа, дарвоҷе, поччангиз билан яраштирганимни Аббос-
хонга айтдим. «Саидийнинг ундан узоқроқ юргани
яхшироқ эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда
қуиб бердими?

— Э, қуиб бериш қаёқда дейсиз, сўлогои ўйнаб
ётибди-ю!..

— Нега?

Саидий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам
тушмади, анчага чўзилган жимлиқдан сўнг солиқнинг
дарагини айтган эди, Мирза Мұхиддин ўйланиб туриб
тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси бўлмаган гап гапир-
ди. Шу билан Саидийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч
гапирмасликка қарор берган эди, шу куни кечқурун
Мирза Мұхиддиннинг ўзи гап бошлади-ю, илож қилиш
тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Буни Саидий Мұ-
ҳаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Мұхам-
мадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айтол-
магандай қўринар эди. Саидий «ё қарз сўрамоқчи, ё
бошқа бирон тадбирни айтмоқчи»дир, деб ўйлади, ле-
кин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Мұхаммад-
ражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақыртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб ўйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чақчақлашиб ўтирик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга ўштайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, ўзлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмай Саидий ўйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсан, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсан, ўшанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб икки кун ичидаги қолган-кутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шуъбасига топшириди. Мирза Муҳиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовлисини бундан икки йил бурун хотинига ўтказганилиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қўшиб, хотинига топшириди-да, шипшийдам бўлиб ўйиннинг давомини кутди...

Мирза Муҳиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Муҳаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Муҳиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Муҳаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкини мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд бўладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порахўрликда айبلاغан бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Муҳиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоққа олди.

XXXI

Муродхўжа домла ўз меҳмонхонаси Саидийнинг кўчиб келишга розилигини олгунча юрак-бағри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшитиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Муҳаммадражабни бу

ердан жүнатиш ҳақидағи Аббосхоннинг таклифини әшитиб, шунча севиндики, одатдаги «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «дохи, Аббосхон дохи», деб қичқирди.

Апрелиинг бошида Мұхаммадражаб, майнинг охирларыда унинг онласи кетди. Буннинг устига домла күпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни үндан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхұжа домланинг жузъий айбларини күрсатиш билан бирга, тил соҳасида қылған хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизғаниш ҳисси үйғотар әди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сүнг Кенжә бу мақолаға қарши узун бир мақола ёзіб берганида Саидий ўқиб күлди ва шуни Кенжә имзоси билан босилишидан босилмаслығы яхшироқ, деб маслағат берди. Мақолани Кенжә муҳаррирга берган әди, муҳаррир ғалвага тоби йўқ эканини, бир газетада күтарилган масала ўша газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидои қоидалари тўғрисида бутун бир соат сўзлади; сўнгра, мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига маҳсус хат билан юборишини сўради. Саидий Кенжанинг кўз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва ўқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу куни кечқурун Муродхұжа домланинг қўлида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхұжа домланинг меҳмонхонасиға кўчib келди.

Неча минг сўм ҳаржланиб ясатилған уй Саидийники эди. У истаса — қора бархит билан қопланган диванга белигача ботиб ўтириб, деворга осилган шарқ ва ғарб адиларининг олтин рангли ҳал билан бўялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвиirlайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қиласи; истаса, чиройли жавонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиқлар орасига кўмилиб ўқииди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қофозлари, қўлига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган патгилам оёқ

товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кноккани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб, хизматга тайёр бўлади. Буларнинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан қўрқади, унинг олдига кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат ўтиради ва киргани учун афв сўрайди, аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат ўтириб чиқишга бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бирни Сораҳонни юз кўришириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлакда. — Уз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сораҳонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сўраш, ўрисча, знаком бўлинглар...

Сораҳон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти теккандада Саидийнинг қулогига «чиپ» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уялман, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сораҳон иккала қўли билан юзини қоплаб, оёқларини кериб ўтирас эди.

Сораҳон қочмайдиган, уялмайдиган бўлгандан кепин домланинг онласида Саидийнинг илтимоси фармон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кўчиб келганидан кейин Мунисхон уни кўрганида мудом ўзини кулгидан аранг тутиб гаплашадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сўраган эди, Мунисхон, жавоб бериш ўрнига, Сораҳоннинг ундан қочиши қочмаслигини сўради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сораҳонга ўзининг қарашини қандай қилиб айтишни билмас, нима деса сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сораҳондан жирканишини Мунисхонга қачон бўлса ҳам кўрсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхўжа домланинг олдига келиб, қайтишда Саидийнинг ҳужрасига кирди ва узоқ ўтирди. У нега матбуотда ҳеч нарсаси кўринмаслигини сўраб, Саидийни койиди. Саидий биратўла каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майда» билан ўқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу кўп,— деди у,— хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ,— деди Саидий,— мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақирибдилар! Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг иффатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш — бузуқ хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзудаги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тушиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқшининг чапанилари бир ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларнинг қамалишига, пичоқланишига сабаб бўлиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни ўйлаб чиқарни учун фантазияга эга бўлиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилганинг кўчиришдангина иборат эди. Ушандай хунук, ўшандай хулқларга эга бўлган хотин — Сораҳон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журналига юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмикин? Яна ўзига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ўта берсин! Шу билан Сораҳонга қандай қарашимни Мунисхонга кўрсатган бўламан-ку!»

Уз боласини қўнғиз «оппозим», кирпи «юмшофим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ўхшашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сораҳонга ўқиб берди. Сораҳон аввал бу хотиннинг қаерда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий ўйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сораҳон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча ўртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гўзал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Қенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий ўлимга тайёр бўлиб, кафанга қараб қолган бўлса, Қенжа ўз терисидан кафан бичиб, суюгидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Ҳозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзууда маъруза қилиши керак бўлиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маърузачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис бўладиган куни эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,— отимдан ҳазар қилсалар, гапимдан ҳазар қилсинлар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келганини жўрттага ҳеч кимга, ҳатто Саидийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Қенжа бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдириди. У аввало, қўйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сўнгра, модомики бу кераксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Кўпчилик унинг таклифини маъқуллади. Аббосхон бу йиғилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Саидийнинг қишлоқ хўжалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Саидий, қути ўчиб Аббосхонга қаради. Аббосхон ўз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қилманг», дегандай ишора қилиб кўз қисди. Аммо Қенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Саидийга тасалли бермай қўйди. Ҳусусан, Қенжа Саидийнинг «Ошиқлар»и очиқдан-очиқ шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тўғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гуруҳларни тер-

пор йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлнггини, бунинг қишлоқ хўжалиги журналида боси-луви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтоҷ бўлиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охиригى сўзни сўзлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Сайдий Аббосхонга, йўлда кетаётуб.— Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа бўлдингиз, чоғи?— деди Аббосхон, Сайдийнинг елкасига қўлини ташлаб.— Бундай бўлишини мен сизга шу мавзуни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, кўп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид бўлишини хоҳлайман...

— Нима, биратўла ер билан яксон бўлишимни хоҳлайсизми?— деди Сайдий.

— Асан қанча кўп ва қаттиқ танқид қилинса, ўқувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқииди!

Сайдий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

XXXIII

Оlamдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Мунисхон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан ўтиб боради. Мунисхон саф олдидан ўтиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан ўтиб кетганида қайрилиб қарашта мажбур қиласидиган эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршиисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Узининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Мунисхон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукаммали бўлади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Мунисхон онасидан хунук бир гап эшилди: акаси

уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Мунисхон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар ўтиришлар бўлар, қачон бирон сабаб билан Мунисхон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қўйиш эҳтимоли Мунисхонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит! — деди Салимхон. — Мулойим, шириңсўз, қиздай йигит!..

Мунисхон бу «қиздай йигит»нинг мулоимлиги, ширинсўзлигидан кўра йигитдай йигит қисганда қўлиниг оғришини афзалроқ кўрар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кулимирааб.

— Иўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Иўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, иўқми, бундан қатъи назар, мен сени баҳтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Биламан, нима демоқчисан, — деди Салимхон, давом этиб, — сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тўғрисида ўйлайсан ва «мажбурият»дан кўра «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ кўрасан. Ўйлаб қарасанг, иккови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга кўникунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўнишини бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини кўрсатади. Унинг қора, чинрик томонларини никоҳдан кейин кўрасан ва шунга кўнишишга мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Мунисхоннинг кўз олдига Сайдий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима?— Фақат она... Она... бўлниш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмас-дир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қиласди?— деди Мунисхон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йўқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Мұҳаббат тўғрисига келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тўғри. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қиласай: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, бари бир — битта туғади, балки туғмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола туғилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғламоқчи бўлганини унуди, яна бошидан тушмоқчи бўлган эди, Мунисхон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладингизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим ўйқ.

Шу кечаси Мунисхон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшишиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мармар ҳовузда олтин балиқлар сузиб юради. Шабада эсганда дараҳтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йўқ,— деди Мунисхон сесканиб,— худо кўрсатмасин!»

Мунисхон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам

юмалоқ әмас, қора билаги унча ҳам ингичка күринмайды; озгина семирса ўртача одам бўлар...

Яна бир куни Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътиrozга ўрин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен ўйлайман, сенга ҳеч ўйлаш керак әмас», деди. Мунисхон бу сўзни эшиганидан сўнг Мухторхондан яна «ўртача одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, аммо хилватга кириб йиғлар эди. У ўзини турмага олиб кетиляётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсам гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера бўлмасин, ҳозирдан кўникишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиласиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат бўлиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантирас эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада кўриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йўқми? — деди унинг кўзига тикилиб.

Мунисхон ерга қаради.

— Йўқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган әмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Мунисхон сингари, шу қийин ишни қилар — Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Мунисхон ўзини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йиғларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Мунисхон ўзини хурсанд кўрсатишга тиришиб.

Мунисхон шу билан, бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини баҳтиёр ҳисоблашини билдиromoқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Мунисхоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда...— деб гап бошлаган эди, Мунисхон ёзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин ўртоқ эдик, аммо инма бўлиб ўшандайлар... бўлганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIV

Мунисхоннинг тўйи шу йилнинг кузида бўладиган эди. Саидий сўнгги ойлар ичнада Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон ясашдан чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иш топди, қачон шу тўғрида ўйласа дарҳол ўзига-ўзи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ», дейдиган ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст бўлиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар сухбати, домла билан бўлган ўтиришлар — ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сораҳон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоч хотин эмас, Сораҳон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сўраб қўяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз кўришди. Пакана, ориқ, юзи кўкимтири — заҳил бу хотин Саидий билан биринчи кўришганида «ўзимнинг ўғлим бўласиз», деди, иккинчи кўришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоч билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, кўз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайди?» деган сўроғига жавоб деб ўйлади.

Сораҳон бир кирганда Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сораҳон? — деган эди, Сораҳон қўл силтаб:

— Онамнинг ўзлари ҳам уришқоқлар,— деди.

Сораҳоннинг онаси ҳар кирганида уйда кўнгилсиз бир воқеа ёки жанжал бўлиб ўтгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сораҳон ҳеч кутилмаган бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кўра ҳушёроқ келдида, яна кўчага чиқиши нияти бўлганлиги сабабли ечин-

май, каравотга чўзилди. У хаёл сурнб ётганида секин эшик очилиб, Сораҳон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқуга солиб ётаверди. Сораҳон қўлидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидний уйғонмади. Сораҳон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпншни ҳар ким ҳам билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қўли етадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сораҳон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ ўйланиб ётди. Уннинг кўз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ўта бошлади. Буларнинг ичида Сораҳон қўлидаги чойнаги билан ажралиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба уннинг афт-бошига тузкроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сораҳонга миннатдорчиллик билдиримоқчи бўлган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сораҳон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учинчи кун кечқурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У духоба паранжи ёпнинган, қўлида чиммат, кўчанинг нариги юзидағи бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сўрашмоқчи бўлиб Мирза Муҳиддиндан кейин қолди. Сораҳон юзини чиммат билан тўсиб, Мирза Муҳиддинни ўтказиб юборди-да, ўзига одат бўлмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга тўқнаш келди. Саидий сўрашгани қўл узатди.

— Нима бўлди, Сораҳон, чиқмайдиган бўлиб кетдингиз? — деди кайфдан ҳисилиб милтиллаб турган кўзларини уннинг кўзига тикиб.

Сораҳон бу қарашга бардош беролмай, уннинг кўкрагига қараб туриб:

— Қовун сайлинига чиқсан эдик... — деди ва Саидийнинг оқ шоҳи кўйлагига қаерданdir илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қизлардан ажратган бўлса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгини яқинроқ келтирди. Оқ кўйлакка қизил ипнинг ёпишиб түриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бўлмаган киши тез пайқайди.

Демак, Сорахон Саидийнинг нуқсонли бўлишидан ман-фаатдор эмас!

Саидий Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу кўришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кўзи қора, киприклари бу кунгача кўргани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади.. Ахири бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янгн бир фикр қўшди: «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам истараси совуқ бўлади, ҳуснда истаранинг аҳамияти зўр».

— Муҳаббат нима? — деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бўшатган рюмкасини столга қаттиқ қўйиб.— Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч ўзи эмас, ҳисдани гуллар ясад безалгани. Бу гуллар қурниб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишида маъно йўқ.

Бу тўғрида шунча кўп гапирдики, Жамол Каримий «Мени яхши кўрган қизимдан айшитмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигими, бундан қатъи назар, мен ўша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди

Бир куни Саидий газетага шошилинч равишида тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сўнгги бир соат истироҳатини ҳисобга олмаганда, бу куни эртадан кечгacha ишлади. Унинг кўзлари шунча толдикн, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кўзи қоронfilaшди, боши айланниб, қулоғига фувиллаган товушлар эшитилди, секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган ўткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилиган чангни босган. Ҳаво соф. Дараҳтларнинг барги тиниқ кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизғинш нурида жилваланар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқаси-

га қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққаиндан бошлаб қайтиб киргуннича хаёлдан бўшамади; шунча хаёл сурар эдики, ҳатто оёгини артмасдан кириб кетганини столнинг олдига борганида орқасига қарабгина билди. Бўялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кўчган бир парча лой ҳам ётар эди. Сайдий оёғини артиб кирди-да, яна ишга ўтириди, қоронғи тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сораҳон кириб қолди.

— Вой ўлай, Раҳимжон ака,— деди Сайдийнинг қўлини супурги кўриб.— Сиз ишлаб ўтирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон бўлади...

— Озгина...— деди Сайдий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сораҳон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сораҳон эшик олдиаги латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сораҳон то бу ишларни қилгунча Сайдий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин Сораҳон жувон бўлгандан қандай хотин бўлишини кўз олдига келтириб кўрди: жувон бўлганида тўлишар, тўлишганда ёмон бўлмас...

— Ишингиз бўлаёздими?— деди Сораҳон дераза ёнидаги креслога ўтираётуб.— Овқат яқин...

Унинг шоҳи кўйлакни кўтариб турган кўкрагига қўзи тушган Сайдийнинг қулоғига бу товуш жуда майнин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йиғиштирилса бўлаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин бўлса...

У сўзини тамом қилмасдан Сайдийнинг столи ёлига келди. Сайдий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмагандан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сораҳонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ўхшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди Сораҳоннинг қўлинни ушлаб.

Сораҳоннинг қўлига Сайдийнинг эмас, йигитнинг қўли тегди. Сораҳон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдириди. Сайдий бунн фаҳмлаб дарҳол қўлинни олди-да,

шу дамни совутмай ўз билагининг терисиниң чўзиб кўрсатди.

— Кўрдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сораҳон ўз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай бегараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб кўрсатмоқчи бўлди. Сораҳон қўлинни олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сораҳонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни ўпай, қандоқ бўлганини кейин суриштираман», деди.

XXXV

Сораҳон питиллаб қўймадими, ё бирор кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сораҳонни ўша куни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ ўпа олмади.

Икки кун йўқ бўлиб кетган Сораҳон учинчи куни кечаси кулимсираб, зада бўлган отдай ҳурка-ҳурка кирганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо негадир бу сафар ҳам муддаосидагича ўпа олмади. Тузукроқ ўпиши учун, назарида нимадир кам эди. Сораҳон деярли ҳар куни киради. Саидий ҳар сафар кеча мўлжаллаб қўйганича амал қиласди, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай бўлиши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта ўтгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир куни ўзидағи бу туйғуни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларининг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни ўпиш бошқа ҳақиқий ўпишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш бўлса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунуги яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хоҳишининг ўзингина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳарҳолда, Мунисхон Мунисхонлигига қолди. Мунисхон билан биринчи мартаба учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Қаримиининг миясини қоқиб қўлига бсрувн керак бўлар эди.

Саидий нима учун университетга киргани ҳанчалар машақат тортди? Университет уни Мунисхоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега мартаба, бойлик орттириш учун бунчалик жонини жабборга бераётир? Мартаба, бойлик—уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Мунисхоннинг диққатини жалб қиладиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинасидан кўтарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон ўзининг аллақандай фазилати билан Мунисхонни ўзига қаратиб олди.

Аммо Саидий ўзини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини мартаба поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қилас ва сўнгги қадамни ташлаш, назаридан, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кўтарилиши билан бўлиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кўтармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлавҳа қилимайди? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродхўжа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилди. Маҳмуджон афанди ўзининг Туркияда кўрган адилларига таққослаб, «бошқа қобиляят эгаларининг бир йилда босадиган йўлини Рахимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгги зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёғини кўтаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина ёэди, холос. У ўз доирасидаги танқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан атоқли ёзувчиларнинг атоқли бўлувлари сирини очмоқчи бўлиб, бундан илгарироқ «коламнинг бузуқ эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап бўлган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуқлиги ҳақида кетганда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап бўлар эди. Унинг адабий фаолияти «коламнинг бузуқ» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш бўлиб қолди. У сўзлайди, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенж, Теша сингари кишларнинг эса мия механизмидан бир винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикр-

ни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «снёсат ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга кўз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ бўлиб шунча завқ қилдики, ичнда «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Сайдий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен ўйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёқубжон, бир куни босмахонада Сайдийнинг биқинига туртиб,— йўқ, агар мохов бўлсак уни айтинг...

— Хўш?— деди Сайдий, қўлидаги оттискларни ўлчайтиб.

Ёқубжон жавоб бермай, қўлидаги ўзи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, аммо метранпаж руҳсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом бўлгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора бўлди. Метранпажнинг бу гапи Сайдийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қилар эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз,— деди Сайдий кўчага чиқишиганда.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нега емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Сайдий, жўралар тушунадиган одамлар бўлса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртасига жўраларни ном-баном айтди. Булар орасида Сайдийга унча синашта бўлмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудири Зокирхон ҳам бор эди.

Сайдий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қўрқоқлигидан шикоят қилган куни кўрган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти ўтказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст уни булардан бир неча киши партиядан ўчирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида кўрсатди. Зокирхон эса ёлғондакам тавба қилди, орада бир неча ой ўтказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Урганганд қиморбоз турли йўллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор ортиради-да, бу эътибор

бир гурухбозлик чиқиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп тақрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гурухбоз» деб қўлини бигиз қилас эди. Зокирхон қўлига кичкина чамадонини олиб, кўчага чиқсан куни ҳамма билар эдикни, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қўлини чўзса, унинг башара-сига қарамасдан қўл узатадиган бўлди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлиси-даёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта бўлган жўралар сони ойнинг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтариға ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суюк кемираётниб.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура сурнштиринг!.. Зиёлилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Саидийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузук, оёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қилас эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искарддан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кўрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёлилар қурултойида мени сўқдилар. Сўксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У ўз навбатида Саидийга қаради. Саидий ерга қаради.

— Нима қилиш керак?— деди муаллим давом этиб.— Қани?

— Ташкил қилиш керак...— деди Зокирхон кулимсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гўшт ўғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИҚКИНЧИ БҮЛИМ

I

Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай, бет суюклари чиққан. Қулоқларн елпифничдай. Яна сочсоқолига оқ тушган. Наҳот Мунисхон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллиминн Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандигагча ҳамма иззат қиласди. Маҳмуджон афанди у билан сўрашганда энгашиб, қўлини ўпгудай бўлади. Саидий унинг Муродхўжа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб ўтирганини кўргандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсизмнинг калити бунинг қўлида бўлса керак», деган фикрга келди.

У бир вақтлар Мунисхоннинг турар жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳам шундай ўйга борди. Унинг қархисида ўтирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоҷе, поччангиздан салом. Ҳаёлимдан кўтарилибди...— деди Мухторхон Мирза Муҳиддин билан шахмат ўйнаб ўтириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир деб сира ўйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Кўпдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди, Мухторхон ўйланиб қолди. У шоҳни қайси катакка қўйса фойдалироқ бўлишини ўйлаб:

— Ҳимм... Кўп хат ёзишмаслик керак..— деганини ўзи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон бўлди ва бу сўздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди...— деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд бўлиб, нима де-

ганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда.. Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йўқ, йўқ, очмас... Ўз... гантда... — Ўзгантда нима қиласи?— деди Сайдий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Сайдийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон ўрнидан туриб, Сайдийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қўлини ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қиласи у, Ўзгантда?— деди Сайдий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Сайдийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах... шах... Биз ҳамманни таниймиз... Биз ҳамманни... гарди... Сиз бизни танимайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танимайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Сайдийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётсиб.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Сайдийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Сайдийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушинадиган одам кўринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ер юзида мия механизми бутун одам битта бўлса, ўша — Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қўлидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо биламан.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадими?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунисхонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунисхоннинг шу бедавога нега кўнгил берганлиги, бу одамда қандайдир сир борлиги, бу нимжон одамнинг қўлида

қандай тилсимиңнинг калити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронғилигича қояди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кўтарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайнин ўзида ичишга каттароқ хоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай ўтганини эртасига Сораҳон сўзлаб берди: Мунисхон йиғлабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик бўлибди.

II

— Сиз Мунисхон ўртоғимни яхши кўрар экансиз, эшитдим...— деди Сораҳон бир кечаси Саидийнинг ҳужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарнинг қирралари ёруғ чироф шульласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир иргиб тушди ва олаётган китобини ярим суғурилган ҳолича қолдириб, Сораҳонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган бўлаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бе, худо... беғараз эмиш! Йигит билан қиз бирга юрар эмиш-да, беғараз бўлар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Упишганларимиз, қучоқлашганларимиз фаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унуди, келиб жойига ўтиrdи. У ўзининг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб танишитирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб ейдиган бўлиб, оиласда домланинг ўнг қўли ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхўрлик қилиб ўтириб, «Раҳимжон, Сораҳон билан шўхлик қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рўзани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сораҳонга «Мен сен билан беғараз гапиришаман», деб ўтиrsa, тағин ҳам Сораҳон йиғлаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантиқсиз эканига иқрор бўлиб, кейиндан Сораҳоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба ўзига ўзи ҳисоб берди, оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганинги фаҳм-

лаб, күзини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади.

Шундан кейин у Сорахонга эр бўлишга кўнига бошлиди ва авваллари ҳуши келганда, кейин-кейин доимий равишда оилада ўзини куёвдай тутадиган бўлди.

Сорахон билан Сайдий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кируви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача мълум бўлиб, Сорахоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкуёв орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Сайдийнинг олдига бир хайриҳо бўлибгина эмас, қайната бўлиб ки-рар эди.

Сайдий Сорахонга эр бўлишга кўнига бошлади, энди «бўлажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини қўлимга топширади», деб билуви керак эди. Сайдийни шундай ўйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳўқизни юбориш керак эканлиги сингари масала-ларда Сайдийга маслаҳат солар экан, Сайдий ўзни бутун мулк-амлокка шерикдай сезар эди. Кейинги вақт-ларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сў-раш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Сайдий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Сайдий ўзининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Дом-ла шу тўғрида гапирганда, Сайдийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қўшиб бўлганидан сўнг кўп турмай ўладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тўлди-ришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзи-нинг «Боғи эрами» билан Сайдийники. Оёқ остидаги со-мон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Сайдийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пўст-логига етган заардан тортиб, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Сайдийнинг диққатини жалб қилар ва кўнглига ғашлик солар эди.

Сайдий баъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш кў-ради. У оламшумул ёзувчи: америкалик машҳур муҳар-рир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу серғавро, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучогига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хоти-

и Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оқсан қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидағи ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Сайдий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дараҳтлари ўстиради...

Сайдий шу қадар кўп хаёл сурар ва бу манзарани тасаввур қиласр эдикни, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турар эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш ўша водий, ўша қаср, ўша Ариадна, ўша фурраклар фуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт бўлган маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси кўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчаси билан қолган хотиннинг назарида бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ўтиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта ўтар-ўтмас, рўзгорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзфорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр бўйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, бўлганда ҳам паранжи билан столда ўтириб бўлмайди. Столда ўтириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, бўш қўл керак.

Саккиз ой ўтгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзиб уни кафилга сўрашди. Терговчи Мирза Муҳиддин порахўр Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдириди.

Гуноҳи порахўрлик, аммо вақт ўтган сайнин унинг устига янгидан-янги мағзавалар тўкилар эдн: у — порахўр, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини

ўғли билан ўлдириб, сиғирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ор юзидағи ёмонларнинг рўйхатини тұзса, бириңчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жинаят қонунлари мажмуасынинг ҳамма моддаси билан айбланаарди. Терговчи Мирза Мұхиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўққа чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қўлига оиласынг аҳволини тасвирловчи ариза ёзиб берниб, терговчи Мирза Мұхиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, ~~сиз~~ изини билмай туриб дарёning ўртасига ўзини ташлашдай эдн: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қилсан, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, ўзи кўриб юрган одамлар. Бутун суд унинг кўзига стол ва қофоздан иборат бўлиб кўринди. Мирза Мұхиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, вастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Мұхиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошлигини чимирди-да, бир қўлини галифе шимининг чўнтағига солиб, иккинчи қўли билан аризани стол устига қўйди; сўнgra ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тўхтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини дарғазаб кўрсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йиги аралаш жавоб берди:

— Эрим бўлади...

Мирза Мұхиддиннинг икки кўзи титраб турган оппоқ қўлда эди.

— Порахўрни шўро қонуни сира аямайди. Порахўр шўролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шўролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йиги аралаш эътирози билан унинг сўзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Үзи шувоқчи бир камбағал. Ҳукуматга сирайм қарши әмас. Ҳаммага тушунтириб юрар әди.

— Қаршилиги кўриниб турнибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега бўлмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилик әмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитганмидингиз?

Хотин қўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо ўнғайсизланар әди.

— Ё фақат шу ерга ёпиниб келдингизми?— деди Мирза Мұхиддин унинг ўнғайсизланганини сезиб.

— Үзим... Уялиб...— деди хотин ва чимматини юзидан туширди.

Давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб, Мирза Мұхиддиннинг кўзлари ўйнаб кетди, аммо сирни бой бермасдан қовоғини солиб, аризани яна кўздан кечирган бўлди.

— Хўп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбағалми?

— Үзимиз кўчманчи... Ҳеч нарсамиз йўқ...

— Хўп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол бирон ой қолиб кетсан. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг, аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Мұхиддин адрес берди.

— Хўп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Мұхиддин керишди ва телефонга қўл узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўғри ўша адрес бўйича эртароқ бориб, кўчанинг бошида ўтиреди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош кўчанинг бошида тўхтаб, ундан Мирза Мұхиддин тушди ва ҳеч ёққа қарамай муюлишдаги ҳовлига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси ўтказиб турниб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қўлига олиб эшикдан кирганида, Мирза Мұхиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар әди. Хотин бўсағадан ўтиб, бир-икки қадам босар-босмас, ўтироқчи бўлган әди, Мирза Мұхиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим әди. Хотин паранжи-чиммати-

ни дөраза олдида турган стол остига тиқди-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, құрқиб, қалтираб, күрпачага ўтири. Давомли ғам-койишдан оқарышган юз ҳозирги құрқұвдан бұз бўлиб кетди. Жимлик чўқди. Қаердадир ўргимчак уяга илинган пашша ғин-ғиллар эди.

— Ёзилиброқ ўтирсангиз-чи! — деди Мирза Мұхиддин қисильтан күзларини хотинга тикиб. — Ёзилиб ўтираверинг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши ўтирибман...

Мирза Мұхиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқоририқ ўтиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни кўриб чиқдим... — деди Мирза Мұхиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб. — Иш зўр...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиқ-қа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб ўзини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Мұхиддин қўлини унинг елкасидан ошириб ўзига торти. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билнишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган ба-шараага туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қиласман, деб қўрқитиши, тўртнинчиси — дод дейиш ва энг охирғиси — юзини икки қўлни билан беркитиб куюниб йиглаш. Ягона йўл — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг, — деди Мирза Мұхиддин, сўнг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди. — Тергов аллақачон тамом бўлар эди, бироқ янгидан-янги жиноятлар очилаётиди... Бир иложини қиласми...

Йигит рюмкаларга вино қуйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин кўз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит қанча уриниб олдиролмаганидан кейин рюмкани Мирза Мұхиддин олиб, хотиннинг қаршисига чўккалади ва ишни бетўхтов судга чиқаришни ваъда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун ўтмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сўнг, икки сутка унинг устида бош қотириб мағзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил бўлиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшлитиб, Мирза Мұхиддинни чақирди ва:

— Бу ишининг ҳар бир варагидан шахсий ғараз ҳиди келади-ку! — деди.

Мирза Мұхиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни құлига олди, варақлади-да, эслаганинга ишора қилиб қосшыни керди.

— Хүш, қандоқ шахсий ғараз экан?

— Порахұр дейилади, порахұрлыгига далил йүк. Хотин-қызлар озодлигига қарши дейилади, унинг қаршилиги нимадан иборат экани түғрисида бирон қылмиши ишда күрінмайды. Хотинни зёрлаган, одам ўлдирған дейилади, даъвогар йүк. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айлов фикрини, бундай пулаб шиширилган ишни күрганим йүк.

Мирза Мұхиддин ўйланиб қолди ва зёр беріб пешонасини үқалади, қоғоз устига тушган юмалоқ-юмалоқ кирларни пулаб ташлади-да, ишни варақлаб, газетадан қириқиб олинган хабарни күрсатди:

— Гап мана бунда... фирмә матбуоти бұлған газетанинг обрүйини сақлашда... Газета уни порахұрликда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир бўлуви мумкин эканига далолат қиласынан ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилгандан унинг порахұрлыгини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, билъакс, бу фирмә матбуотининг обрүйини тўқади.

Мирза Мұхиддиннинг аччиғи келди:

— Порахұрлыги рост, мен буни шахсан биламан!

— Ишда бунга асос бўларни ҳужжат йүк.

— Ишда бор!

— Бўлса кўрсатинг... — деди судья қизиши.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг ўзи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурӯшлик қилиб қўлга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирма матбуотининг обрүйини тўқадиган одамга тушиб қолган масъулият бўлмаса керак.

Мирза Мұхиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни енгиллаштириб судга чиқарганимда, ҳалқ суди Иброҳимов ишни яна оғирлаштириди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган ҳалқ суди орасида қандай адоварат бўлуви мумкин эканини ўйламади, чунки иккى яшар

гўдак билан тул қолиш ваҳимасида гангид қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Халқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиглаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қўйган Сайдий буни кутиб ўтирар эди.

Орада икки кун ўтмасдан Мавлонқуловни порахўрликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельетон босилиб чиқди. Бунда халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зўрламоқчи бўлгани, йиртилган кўйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қўлида қолдириб, хотин қандай қочиб чиқсанлиги худди кўргандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд бўлиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайларашди.

Хотини уни йиглаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиласман...

— Ёлғон, ҳаммаси ёлғон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, бўлар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тўлганини хотинига билдири-маслик учун энгасиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Биз бу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг бўлармикан...

— Мен ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

— Шундай қил. Ўлмасак кўришамиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияяга чиқинглар.

Унинг кўзи жиққа ёшга тўлди, ўғлини қўлига олиб яна ўпди ва соқчи кўришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчаси қичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!... Да-да!

Мирза Мұхиддиннинг Мұҳаммадражабга қилган бу жонкуярлекларни — қиличининг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга күпдан-күп миннатдорчилек билдириди. Аммо бу миннатдорчилекнинг тұлароқ бўлиши учун Мұҳаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Мұҳаммадражаб келганды унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Мұхиддинни хурсанд қилишни мұлжаллаб қўйған эди. Мұҳаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодликдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Мұҳаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан боҳабар экан. У, «Мирза Мұхиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтиши ни лозим кўрмәётир» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Мұҳаммадражаб тўлишган, юз ва бўйинлари ёғдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Мұҳаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Мұҳаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Мұҳаммадражаб жим, Мирза Мұхиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида куни бўйи уйда ўтиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий Мирза Мұхиддинга нисбатан Мұҳаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ични «юэсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман? — деди Саидий, бир кечаси, Мұҳаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу сўроқни кўпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтаётисизми? Иўқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши бўлак.

Саидий, гарчи бу сўроқни шунчаки берган бўлса ҳам, Мұҳаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади.

Мұҳаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жағоблар берар эди. Саидий шу қоққача ицида «нега бу ёзилиброқ гапиришмайды?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очиқ ўпкалади:

- Жуда қўрқиб қолганга ўхшайсизми?
- Нега бундай дейсиз?
- Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсиз. Мен келганда кетиб қоласиз...
- Йўқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим бўладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган ерларга учрашаман... Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган ўйга ҳам бораман-да...
- Бу важ эмас! Тўғриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу қоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Саидий ростдан ўпкалади. Мұҳаммадражаб ваъдасининг устидан чиқмаган машиначидай, ширин сўз бўлиб сайраб кетди ва бирпасда Саидийнинг кўнглини олиб, орадаги тундликни кўтарди.

— Ўзингиз биласиз, Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Эңди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Ё молни у топадими?

— Йўқ, дастмоя ўртада. Мол топиш ҳам жўн. Кооперативдан мижозлар кўп. Гап бунида эмас. Ўзингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоги чиқади. Бу чатоқликларга мен рўпара бўлсан бир кунда илинаман. Ҳожи бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бўлмагандага яримга келтиради ё буткул йўқ қиласди. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялғи тилладан бўлгандир, порани иликдай ютади. Ҳар боргандага Ҳожини кўрмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилас» деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам, бадавлат одамлар экан, пул билан ўлнимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиқкан эмиш, деб эшитаман. Асли терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Муҳиддин ўша томонларга бориб турадими? — деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа бўлса, унинг Ҳайдар

Хожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Хожини билмайдиган одам йўқ экан. Унинг олдига бу ёғи Қашқардан, бу ёғи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Муҳаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сўзлашни хоҳламас эди. Саидий яна ўпкалади, аммо бу сафар ўпкалаганини сўз билан эмас, ҳаракат билан билдириди.

— Утган йили Ҳожи мени Узгантга юборди,— деди Муҳаммадражаб давом этишга мажбур бўлиб,— тўртта от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйига тушдик. Қечқурун Мухторхон пайдо бўлиб қолди, кейин билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганда ранги ўчган, худди рўзгори опись бўлган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сўрашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Узингиз биласиз, мезбон ташвишманд бўлгандан кейин меҳмон ўтиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон бўлмасдан, «ложас бўлиб кетаётибман» деб, жой солдириб ётдим. Мезбон кўчага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен ўзимни маст уйқуга солиб ётавердим. Иккови узоқ пичирлашиб ўтириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан?— деди Саидий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб юрсам, бир ўрис башара киши келди. Мезбон у билан иккى-уч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир ўтдики, турган ерида тахта бўлиб қолди. Мен ўзимни гўлликка солиб зеҳи қўйиб турибман. Отилишга ҳукм бўлиб ўз оёғи билан ўлимга кетаётган одамни кўрганман, аммо унинг ранги бу мезбоннича эмас эди. Ахири оёғидан дармон кетиб тиззалири букилди — чўккалади. Ўрис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Худо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қўркса қизиқ бўлар экан: бир тўғрам нонни оғзига солиб чайнай-чайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сўрамадингизми?

— Ўзи сирни бой бермасликка уриниб турибди, айтиб бўлмайдиган сир бўлса, «билган экан» деб ўсал

бўлмасин, дедим-да, сўрамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин «Самандар қўрбоши ўлдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу қўрбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига икки кунгина бўлган экан. Кейин билсам, агар шу қўрбоши ўлдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Самандар қўрбошига яроғ-аслача етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир нши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Саидий Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига қизиққан эди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг фалвасини эшитиб кўнглим ғаш бўлди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхонга тайинладим, хотиржам бўлнинг» деди. Кейин билсам, Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилган бўлса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка яхшилик қайтади-да...

Саидий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари кимнинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза Муҳиддинга бўлган меҳри заррача қайтмади.

Саидий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноқсиз сўроқлар берди. Бу сўроқларга берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учни топиб берар эди.

Соққа ўйнаб чўнтагини ёнгоққа тўлғазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар қайсиси ўзича мамнун, ўзича бахтиёр, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва бахтиёрлигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб бўлмас эди.

Асаларининг ғинғиллаши, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гўдакнинг дастлабки айтган сўzlари — ҳаммаси қулоққа ёқади, аммо Муҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Муҳаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сўзлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Саидий билган ҳодиса ва воқеалар орасига тушиб, уларни бир-бирига боғлар эди.

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сүнг ҳам ҳикматли сүз бўлиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Уйда сукут қилиб ўтирган эшон қор ёғаётгани тўғрисида каромат қиласи. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнукдан қарashi бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари кўп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноқсиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-хуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган Ёқубжон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши ўзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга ўқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўкламда ўша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ўхшаган сон-саноқсиз ҳодисалар бўлди, бўлаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тўғрисида Саидий фақат Муҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина ўйлай бошлади. Унинг фикри уйғонди, шундай уйғонники, ҳатто аллақачонлар ўтиб кетган ҳодисаларни ҳам ўйлаб кўра бошлади. Нега Аббосхон Муҳаммадражабни Ҳожига қўшиб қўйди? Нега Мунисхон — табиат ҳайкалтарошлиқ ҳунарини бошлага нидан бери мислини яратмаган бир мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кўзига ўхшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва шундай деб эшитган эди, кейиндан маълум бўлди, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сўнгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, ўша механизмни ҳаракат-

да кўриш керак. Саидий ўзини бу механизминг бир винти бўлиб чиқишига ишонар ва қаеридағи, қай дара жада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қинғир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат бўла бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам бўлар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичида хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қирғич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан ясашга унинг шахсий ҳаёти кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кўзи билан қарап, ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилик унинг жонига қасд қиласларли даражага етди. Бундай қарама-қаршилик кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб ўйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизминг қаеридағи ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қиласлар, баъзилар елласини учирив, гапни бошқа ёққа бурав эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ўшандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириктириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган» одамларни кўзда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлар ҳисобига ўстириш тўғрисида шама қилишар эди.

Саидий кўнди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдан эди.

Мунажжимлар қуёш тутилишини қандай қарши олса, Саидий «ташкил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди: «Ташкил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йўлга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу жўраларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дўстлар, бадҳоҳ хайриҳоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқидига ўхшар эди.

Ҳали балофатдан икки қадам берида турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхшисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу топда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшифтуси келади, агар шунгача қизлар билан иши бўлмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида кўпичиб, маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшифтуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайриҳоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди, жўралардан бир нечасини «қуён юраклар, қуёнлар: шитир этган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичидаги яширин варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад

ҳам қилмади ва одатдагида эртароқ тарқалди. Қим қандай кайфиятда кетган бўлса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса ўзини доҳий ҳис қилас эди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг бир куни кечаси Муродхўжа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга ўтираётib гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор,— деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У ўтган кечаси Сораҳон чиққаида, ҳол-жонига қўймай, ярим кечагача олиб ўтирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдинни олишга шошилди:

— Ўтган кечаси...— деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қиласди!

— Иўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножӯя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз,— деди домла давом этиб.— Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен ўйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай бўлиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб бўлмайди. Мен биламан... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ бўлиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаётир, буни мен вужудга келтираётирман, деб ўйлайсиз шекили... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Иўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қаёқдан биласиз шундай марказнинг йўқлигини?

— Бўлса бизни танинг, бизга раҳбарлик қилинг.

Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган бўлса-чи?

Саидий шунча кўп сўроқлар бердики, Муродхўжа домла мўлжалидан ортиқроқ сирни айтиб қўйди.

Саидий ўзининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик туғ-

дирган кечаси, Ёқубжон тўғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла кўп масалани ўзича ҳал қиласидиган ва шунга ҳақли бўлса ҳам, буни якка ўзи ечолмай, навбатдан ташқари мажлис чақирди. Домланинг ўз фикри — Саидий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қондадан Саидийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, ўзини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Саидийни қисман хабардор қилиш керак, У вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигини билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини биринкириш»га шошилмайди ва устида жиддий бир масъулнят сезиб тийилади.

Муродхўжа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қўйди. У Саидийнинг кўнглига қараб ўтираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачилликни сақлаб қолишга бўлган тараддунига оид бирмунча фактларни, бошқа жумҳурят билан бўлган алоқа сингарни яна кўп сирларни ҳам айтар эди, Саидийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётниб, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва жўралардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиги чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қиласар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичидаги ўтқир хотиқ, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачиллик ташкил қиласар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воситаси билан куйдирувчи нур ихтиро қиласар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирап, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, ўзи якка зиҳрли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўҳшаган интиҳосиз хаёллар ичидаги ўзининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхўжа домла ҳам талаӣ вақтгача ухлай олмади. У қўмита аъзолари билдиришни лозим кўрмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўйди. Шу дуруст бўлдими,

нодурустми? Домла ўйлай-ўйлай ахир, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган на-тижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қўмита аъзоларидан баъзилари «Сайдийни умумий қоидадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Сайдий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Сайдий — бўлажак куёв! Сайдийнинг оғзи бўшлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган бўлса, қўмита аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият дис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Сайдий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кўра ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масхара қилишни, обрўйини тўкишни, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришини фойдалироқ кўрар эди.

Домла унинг олдиға тез-тез кириб турар, ҳар кирганида Сайдий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ бўлар эди. Икки орада ўтадиган гапнинг мавзуи нима бўлмасин — ой куйишими, сигирнинг камсутлигими, оқсоқ хотиннинг ёмонлигими, фанний ихтироотми — барнибир унинг охири ташкилотга келиб тиralар эди.

Кўп вақт ўтмай Сайдий Муродхўжа домла вилоят қўмитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ бўлган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз ўрнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума куни Сайдий Муродхўжа домла билан улфатчилик қилиб ўтирганда Ёқубжон келди. У ўтираётib, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Сайдийга «сиз товуқсиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайн ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кечиктиради. Буни ҳамма, жумладан Сайдий ҳам билар эди.

— Домла сиз айтганимисиз бу кишига? — деди Ёқубжон, Сайдий узатган пиёлани олаётib.

— Йўқ, айтганим йўқ. Ўзларинг ўзаро гаплаша беринглар. Мени ё бошқани аралаштирманглар. Қоидани бузманглар.

Сайдий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сўнгра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Сўз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бўлди.

Товуқ жўжа очганидан кейин, то жўжалар ўз донини ўзи топиб ейдиган, хавф-хатардан қочиб қутула ола-

диган бўлгунча парвариш қилади. Жўжалар шу дара-
жага етгандан сўнг товуқ «бор энди, ўз донингни ўзинг
топ. Сен ҳам она бўл» дейди, яъни, «етим қилади». Ёқуб-
жон ва унга ўхшаган дунё кўрган «она»ларнинг вази-
фаси — тухум босиб, жўжа чиқариш — гап ташкил қи-
лиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «етим қилиш»—
«бор энди», сен ҳам мендек тухум босиб, жўжа чиқар»
дениш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буни
икки-уч оғиз сўз билан айтгандан сўнг, домла унинг
берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англатишга
мажбур бўлди: навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон
гап доирасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва
Сайдий, рози бўлиш билан бирга, бу ишни қандай ба-
жариш ҳақида гўё ўз фикрини айтуви керак эди.

Сайдий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ бе-
рар экан, ўйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш»
тўғрисида ўйлаганида, назаридаги, сон-саноқсиз кишилар
бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, бўй-
нига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай
одамларни хаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас
эди. Бундан бир-икки соат бурун қулоғига эшитилиб
турган дод овозлари қўшиққа айланди: Маҳмуджон афанди-
лар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди.
Булар орасида Сайдий юргани йўл эмас, қочиб беркин-
гани тешик ҳам тополмас эди. У хаёлида газета бош-
қармасини излади. Йўқ, «тушунадиган одам» йўқ. Уни-
верситетдаги танишларини хаёлдан кечирди. Булар-
нинг ичидаги танишларини ўйлаганида юрагини ваҳм
босар эди.

Ҳарҳолда Сайдий бу вазифани қабул қилди ва нав-
батдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда,
Ёқубжон ва Муродхўжа домла ўргатган сўзларни май-
надай такрорлади.

VI

Агар қароқчи, Муродхўжа домланинг йўлини тўсиб,
«жонми, ҳамёнми?» деса, домла «ҳамён» деганини ўзи
ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳамёнми, Сайдийми» де-
са-чи?— Ҳеч шубҳасиз «Сайдий» дейди, чунки келажак-
да катта ҳамён эгаси бўлиш умидини йўқотишдан кўра,
ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айрилиш ях-
широқ.

Сайдийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг
андак кўнгилсизланиши жуда қимматга тушуви мумкин
эканини домла билар эди, шунинг учун Сайдий оз вақт

ишида ундан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ ўрнига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ бўладики, уннинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Саидийнинг отасидай ўзини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чўрилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин бўлади.

Саидий иш бошлади. Уннинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари ўйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, ўзини тамоман ожиз сезади. Саидий босмахона комсомол ячейкасининг секретари Пўлатовнинг олдига боришга бел бофлаганида ҳам шундай бўлди.

Пўлатов босмахонага янги келган, илгари бошқа босмахонада ишлар эди. Саидий Ёқубжон сингари ҳарф теришни ўрганмоқчи бўлиб, босмахонада юрганида уни кўрар эди. Саидий бир куни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун кўп қийин иш эди. Шунда Пўлатов келиб, сочилган ҳарфларни йиғиштири ва жой-жойига қўйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пўлатов сўнгги вақтларда Саидийнинг комсомол эканини эштиб, бир неча марта «бизнинг ячейка учётига келинг» деб мурожаат қилди. Саидий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирамасдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пўлатов Саидийни газетанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ёзувчи деб ҳурмат қиласди. Саидий бир неча марта уннинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхўжа домланинг тили билан айтганда, уннинг «қўйнига қўл солиб кўргани» йўқ эди.

Саидий кечқурун уннинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмаганин бир тасодиф устидан чиқди. Уннинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кўргани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни ўчиртириб, йигирма танобигина ер питдириб оламан» деган батрак — Йўлчибой ўтиради. Уннинг устида яхши беқасам тўн, бошида чуст нусха дўппи, белида шоҳи қиёниқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши кўргани пошинаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо ўзининг кўзига ишонмас эди.

Йўлчибой дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб кўришди. Йўлчибайдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги бир йигитча ҳам сўрашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пўлатов Йўлчибояга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, ўртоқ Саидий-еи... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшишиб, босмахоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хўш, тинчмисиз, димогингиз чоғми?

Йўлчибой Пўлатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пўлатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмахонада ҳарф терувчи эди. Йўлчибой дарсдан бўшагандан кейин Пўлатов ҳужрасига келар, ўзининг хушчақчақлиги, очиқлиги билан унинг ҳордифини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушунмаган нарсаларини сўрар эди. Пўлатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йўлчибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ўргатишдан эринмас эди. Пўлатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг Йўлчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йўлчибой билан бирга ўтирап эди. Бир куни Йўлчибой қаердандир «ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни тогиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунаقا китоб чиқаринглар», деди. Пўлатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан сўнг Йўлчибой ҳарф терувчилардан кўп ўртоқлар ортириди. Йўлчибой шу кунлардан бери Пўлатов билан иноқ. Пўлатов бу ерга келганидан сўнг Йўлчибой шаҳарга ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йўлчибой ўзининг қандай ўқигани ва ҳозир қишлоқ шўёросида секретарь бўлиб ишлаётгани тўғрисидаги ҳикоясини тугатгандан сўнг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз ўқийсизми? — деб сўради.

Бу йигит эшифтади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йўлчибой дарҳол Саидийни огоҳлантириди:

— Чап қулоги кар, сира эшийтмайди...

Йўлчибой, «Сенга айтаётир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга ўнг қулогини тутди.

— Чап қулоғингизга нима қилган? — деди Саидий.
Иигитдан илгари Йўлчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик! — деди Саидий Пўлатовга қараб, — нима гуноҳ қилган эдингиз?

Иигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан қўриқда мол ўтлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Кимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Иигит Кимсанни бир-икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «ўғлингиз қўрбошиларга ён босди» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ, десанг-ку тўғри келиб иккови ҳам қўлга тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратармикан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулоғим... Бир ойгача дўхтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик тўғрисида кетди-ю, Саидий ўзини овсарликка солиб ўртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йўлга кирган энг яхши йигитлар»га ачиниш руҳи бор эди. Пўлатов бир нима демоқчи бўлган эди, Йўлчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайнин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайнин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайнин пичоқ суфуради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайнини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраклар, камбағаллар ҳар ерда хўжайнинга гап қайтаради, илгари гидай шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бўлганидан кейин ҳамма хўжайнилар ҳам пичоқ суфуриб, болта кўтаради... Босмачилик ўша хўжайнилар кўтарган болта...

Йўлчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзуни давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб ўрнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу сұхбатда ҳеч қандай тортишув бўлгани йўқ, лекин Саидий ўзини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз қўнғизсиз,— деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди.
Ёқубжон қофоз титкилаб ўтириб, яна дўнгиллади:

— Қандақа қўнғиз денг!

— Ҳайр, қандақа қўнғиз?— деди Саидий.

Ёқубжон маҳфий бир гап айтмоқчи бўлгандай, у ёқ-
бу ёққа қаради-да, сўнгра пичирлади:

— Отнинг тезагини яхши кўрадиган қўнғиз... Отнинг
тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қиласди,
аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сигмайдиган тезакка
ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини
тезак билан беркитиб қўйиб, ўзини-ўзи қамайди.

Саидий ўйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сураётисизми?— деди Ёқуб-
жон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бўлсам, аввал сизни
юмалатар эдим,— деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига ту-
шунган бўлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат
тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга кўп уринди, бир
неча ёшларнинг қўйиниларига қўл солиб кўрди, аммо
ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар
бир хавф туғдириб, бундан сўнгги фаолиятиннинг йўлини
беркитар эди; оқибат шундай бўлдики, бироннинг олдига
боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон
уни қўнғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қил-
моқчи эди.

Саидий ўзини оқлашга тиришди:

— Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз ҳам шу ҳолга
тушар эдингиз.

— Йўқ, мен сизнинг ўрнингизда ҳам бўлганман, ле-
кин қўнғиздай қамалиб қолганим йўқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташкил қилдим.

— Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз
йўқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Мени сиз шу йўлга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг
шу йўлга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас,
ўзимнинг бир лаҳза ўйлашими кифоя эди. Мен инқилоб-
дан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шун-
дай. Қани, шу тўққиз кишининг ичидаги сизнинг устали-
гингиз орқасида шу йўлга кирган ким бор? Бундай
одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бу одамлар
ҳатто ўз-ўзидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенжа, Пўла-

тов ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсириңгизни ўтка-зинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз мени комсомолдан юлиб олган бўлганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йўқ. Мен ўз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай бўлса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига ўтирди. Саидий, қаршисидағи деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича ўйла-ниб қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сўрашди. Саидий ҳали ўрнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддин келиб қўйл берди. Сўрашганда бу одамнинг бир вақтлар ер ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёлилар кенгашида сўзлаган сўзлари Саидийнинг қулоғига эши-тилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган. У вақда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир та-моман оқарган, бўйин томирлари чиққан. У ҳассасининг ёрдами билан курсига ўтирди, қайрилма ёқа камзули-нинг чўнтағидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз,— деди Саидий ва ўзи била туриб яна сўради:— Ишлаётисизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб қўя қолди. Саидий ҳам савонни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салимхон соғлом мафкура, соғлом тарбия ғамхўри бўлиб қилган докладларининг бирида Салоҳиддинни янчиб ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб дево-рий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бири-нинг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола ўзининг хотира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи бўлиб ...ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқта нима деб сўралганда «шўролар ҳуқумати» дебди. Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам мубо-лаға қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи бўлган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» дейёлмайди.

Айб кимда?

Синфи хушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию кундузи мактабда, ётоқоналарда бўладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ деб бўлмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бўшатилди. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой ўтиб, унинг бўйга етган қизи вафот қилди.

Педагог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи баравар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ласга турли рангдаги ипаклар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддиннинг кўзинга ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Ўртоқ Саидий,— деди Ёқубжон,— домла кўп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган ўйга бориб, кеча контора мудири билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир керак, деган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади! — деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортид.— Қийин экан-да... ўттиз, ўттиз беш йиллик муаллим...

— Эски знёли,— деди Ёқубжон,— бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи кўп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилин-

ган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятга фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини орттиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича кўпроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополгани йўқ, аммо тарбия буни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайди. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузуқ, инсонларни майиб қиласидиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай бўлса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим заарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийифида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узаигидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, антаман-да... Фойдаси йўқ... Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин ўлланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча бўлса, албатта, мунофиқлик бўлар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зўр келганидан ўтганим йўқ. Бу байроқ машъял бўлиб, саодати абадия йўлини ёритди. Тўрли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни кўрсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун ўтдим.

Саидий гўё Салоҳиддинга эмас, ўзича гапиргандай, кесатиб дўнгиллади:

— Ҳарҳолда негадир беақлроқ зиёлилар сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайди.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадими? — деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли? — деди Салоҳиддин.— Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиё-

лилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўллар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билгаи, аммо билса ҳам ҳалқни нодонликка бошлаган. Уша миссионерларни аҳмоқ, деб бўладими? Йўқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сўзлашиш Ёқубжоннинг планида йўқ эди, нима бўлди-ю, орада шунча гап бўлиб ўтди. Сайдий эса бу гапни давом эттириб, шу ернинг ўзидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишини хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йўл қўймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир бўлишга розими эканини аниқ билмоқчи бўлди

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йўқ демайман,— деди Салоҳиддин.— Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул бўлсам...

Салоҳиддин рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шуни қўлга оламан,— деди Ёқубжон Сандийнинг олдига келиб,— сиз қўнғизсиз...

VIII

Муҳаббат — сиғиб бўлмас хоҳиш натижасида вужудга келган оиласда муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган сон-саноқсиз туйғуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики оила бўлиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта туйғулар туғдиради. Мунисхон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Мунисхон сохта туйғунинг тез-тез фош бўлиб туришидан кўп азият чекар эди.

Никоҳдан бурун Мунисхонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сўнг кўникиши — «чирик қирраларини яширмай, кўрсатиб турган Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккинчиси — унинг бойлиги. Никоҳдан сўнг Мунисхон бунинг ҳеч қайсисини кўрмади. Мухторхон ҳамон ўша, илгари

ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди келади. У ўпгандада худди калтакесакнинг чирқиљлашига ўхшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшуқ тиққан айиққа ўхшайди...

Шундай бўлса ҳам Мунисхон Саидийни кўрганида ўзини турмушидан, оилавий ҳаётидан жуда мамнун кўрсатишга тиришар эди. Бу узоққа чўзилган давосиз дард патижаси шу бўлдики, Мунисхоннинг гўзаллиги ҳар кимнинг қучоғида бир қатрадан қола бериб тугаёздиди...

Мунисхон қачонгача шундай қилишини билмайди, аммо қўнглининг бир бурчида умид учқуни бор: қачондир аллақандай ўзгариш бўлади, Саидий унинг қаршисида тиз чўкиб йиғлади: «Қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб қўл беради. Албатта, бу вақтда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бўлади.

Мунисхон бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилишни хаёлига ҳам келтирмас эди, шунинг учун Саидийнинг Сораҳонга уйланиши тўғрисидаги миш-мишларга ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг ўз оғзидан эшитганида ҳам бўладиган иш, деб қарамади. Унинг кўнгли тўқ, унга бу иш дорбознинг чиғриқ ўйинидай кўриннар эди: Саидий ўзини чиғриқдан пастга ташласа ҳам бу фақат билмаганларнигина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оёғидан маҳкам боғланган, ўзини ташлаганида ўша боғланган оёғидан осилиб қолади.

Аммо бундай бўлиб чиқмади. Тўй янги ойнинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхўжа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дўстларига мактублар юборгани, тайёрлик ишлари битгани ва бошқалар тўғрисида Мунисхон аниқ дараклар эшитди. Тўй бўлади, бу аниқ эди. Мунисхон биринчи мартаба ўз-ўзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини фижимлаб, куюниб йиғлади ва чидолмаган минутларининг бирида ўзини каравотга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлди, сўнгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни ўлдан урмоқчи бўлди, тузукроқ ўлаган эди, уни ўлдан уришдан кўра, ўзини ўлдириш осонроқ кўринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сўнгра баравар бўламиз».

Мунисхон бир куни дарсдан қайтишида, нима бўлиб газета бошқармаси ўрнашган кўчадан юрди, бошқарма

олдидаң ўтиб кетаётганды эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва останага қадам қўйганида ичида «Сайдийни кўриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб ўтирган Сайдий Мунисхонни кўриб ўзини йўқотиб қўйди, талай вақт ўтгандан кейин ўзини тутиб олиб, Мунисхонга жой кўрсатди. Мунисхон атрофда тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига, бурчакда мудраб ўтирган муҳаррирга бир-бир кўз ташлаб, сўнгра, расмий мурожаат қилди:

— Уртоқ Сайдий, бизнинг факультетда муҳбирлар тўгараги ташкил қилинган... қилинмоқчи бўлиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар кўп...

Мунисхон қизарди. Ў фақат «муҳбирлар тўгараги» деган нарса бор эканини эшигтан, аммо тўгарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни муҳбирлар тўгарагидан бошлашга бошлаб қўйиб, сўз тополмай қолди.

Сайдий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Мунисхон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб ўрнидан турди. Сайдий ҳам турди ва уни кузатиб чиқди. Мунисхон кетидан унинг келаётганини, кўчага ҳам чиқишни билиб қадамини тезлатди. Кўчага чиқилганда Сайдий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Мунисхон зинадан тушиб тўхтади.

— Нима дейсан?

— Мунча шошасан?..

— Зарур ишим бор.

— Мухторхон келдими?

Мунисхон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Сайдий олдида Мухторхонга нисбатан ғойибона бундай муносабатда бўлмаган эди. Сайдий унинг Мухторхонга кўнгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшигтмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунаقا қиласан?

— Нима қилдим? — деди Мунисхон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да,— деди Мунисхон, Сайдийнинг кўзига қараб ва бир оз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятнингга қараб айтиётганим йўқ, умуман шундай деб эшигтаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунисхон астойдил қизарди, күз қорачиғида юпқагина ёш пардаси пайдо бўлиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи бўлган эди, Саидий яна қўймади.

— Нега бўлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?

— Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунисхон ҳозир яна ўша никоҳ кечасидагидай куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг,— деди Саидий ерга қараб,— шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганимидинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани қўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам кўп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарапман!.. Аммо сен айтганинг йўқ... Сен айтмаганингдан кейин, ўзим айтами?

— Башарти айтмаган бўлсам, сен бир оз ён берсанг «Мунисхон» лигингдан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб ўзингда! Мен сенинг қўлингда эдим. Нима қилсанг қиласр эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз ғунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак бўлади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат бўлса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Муродхўжа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур бўламиз. Сен буни билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йўқ...

— Москвага кетмайсанми?

Сайдий жавоб бермади.

Уни қўлга олишдан ожиз эканига Мунисхон энди иқрор бўлди. У бу кунгача «Сайдий менинг қўлимда бир зувала хамир, тиласам кулча қиламан, тиласам бўғирсоқ» деб ўйлар эди. Бундай бўлиб чиқмади. У секин бурилиб тор кўча томон йўл олди. Сукут қилиб қолган Сайдий бошини кўтариб нимадир демоқчи бўлганда Мунисхон узоқлашиб кетган эди.

IX

Сайдий тўйни бундай дабдабали бўлар, деб сира ўйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Ўрта Осиёнинг кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган тўёналарини пулга чақандা оддий тўйлардан ўнтасининг харражатини кўтарадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товуқдай қақағлаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, боғда ивиришиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳамма-ёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик кулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошланди.

Домланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда машҳур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазноқда, ўзининг аҳдига мувофиқ, ўз қўли билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиқсан кўпикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан берида, ўзларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан ўпиб, ўзининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашдан кўра кўпроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вақтига тайёр бўлди. Қулоқ қандин нишолда ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган мурабблар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхўжа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан бирига кўп миқдорда буюртмалар берган эди. Корхона хўжайини эрталаб домлага одам

юбориб, «ағар магазинларда ўтмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайды, берган за-калатларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилингга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мўлжалдан икки баравар ортиқ берилди.

Нонушта битар-битмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тоғора-тоғора гўшт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кўтарилди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошка ва бошқа кўп сабзавотлар арчилар, тўғралар; супанинг бир томонини қофозларга ўралган мурч, зарчуба, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўқатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кўк қарға шоҳи кўйлаклар кийган, бошларига фаранг дурра ўраган бир тўда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада ўтирганларга қочиримлар қилиб, боғнинг ўртасидаги шийпон томонга ўтиб кетишли ва ҳаял ўтмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шаҳло бўлурму мунча ҳам?

Муродхўжа домла кенг оқ шоҳи кўйлак кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина тахтакачдан чиққан тақдўзи дўппи, ичкаридан ўрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада буқчайнб ўтириб, гўшт тўғраётган қаролини чақириди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган бўлса айт, кабобни қилаверсин.

Домла яна ўрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остонақул дастурхонга қўлини артиб ўрнидан турди-да, чукур уф тортди.

— Тўй, шундай улуғ айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтганларини эшитмабман. Остона, Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар сафсаф бўлиб шийпон томонга ўтишиди. Буларнинг ичидаги Муҳаммадражаб ва Саидий ҳам бор эди. Саидийни Мухторхон қўлтиқлаб олган. Энг кейинда Муродхўжа

домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокуннинг инқизозидан сўнг зоҳир бўлган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Дашт Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобиря давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук негизи ва анинг харобалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажакмиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сўнг машшоқлар тўпи ўтди.

Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кўтарилиган кўкимтири турун шабадада елиб, дараҳтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимирилади. Шийпондан четдаги алоҳида супага ўрнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб созлашди ва ўзлари қилган узундан-узун бир машқдан сўнг меҳмонларнинг сўровларини бажара бошлишди.

Муродхўжа домла «буюк сарҳуш» деб атаган Жамол Каримий кўпдан бери орзуманд бўлиб юргани муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сон-саноқсиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг қалити унинг қўлида эди. У эрталаб бир пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйинб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўпидан бир рюмкадан ичиб қўришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳүшёр бўлар ва яна янги шишани очиб татиб қўришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кўтариб келганда, Сайдий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барibir маст бўлди, сўнг дафъя келганида шийпон зинасидан тўнтирилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб ўтирас эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким пайқамди.

Маст бўлиб қолган ғижжакчи ўрнидан туроётниб, гандираклаб кетди ва ўртада турган дуторни босиб синдириди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақириди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...
Бууруунгилардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда ўтиргаи сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдириди, йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Мұҳаммадражаб Саидийнинг ёнига ўтириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беринни сўрарди.

Муродхўжа домла кечқуруиги зиёфатда яхши «мадданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатта яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдириди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гўшт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам бўш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдириди. Аммо ресторанчи елкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдириди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон, Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Мұҳиддин, Салимхон, Илҳом, Еқубjon ва бошқалар ичкарига, чег шаҳар ва ўлкалардан келган меҳмонлар ўтирган уйга киришди. Кўпчилик эса, шу жумладан, вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Салоҳиддин домла, Еқубjon ташкил қилган гапнинг ҳамма нштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг ўзи ҳам, ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар ўйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тараф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлиниң ичкаrima-ичкари уйларидан бирда уч кунларни бери бўлаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунгача тавом этди. Кенгашда ташкилотнинг вилоят қўмит. си аъзолари — Салимхон, Аббосхон,

Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улуғвор кишилар ичида булар катталар сұхбатида ўтирган ёш болалардай баадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб ўтирас эди. Марказий ўринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — ўрта ёшлардаги бир киши банд қилган. Қенгашда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотиқларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан-янги режалари ҳам ўзгартиромас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сўнгги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилинқилобчилари-нинг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош бўлиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиёнат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдирав эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Ҳалқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъакс унинг йўқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охирги сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга якун ясади. Босмачилик тўғрисига келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг ўзи ҳийла қилиб ўлдирирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин бўлганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сўзлаб кетди.

Ташқарида ашула, ўйин давом этар эди.

X

Кўнгилдаги умумий бир ғашликни эътиборга олмаганда, Саидий ўз турмушидан мамнун эди. У, Сораҳонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқрор эмас, чунки Сораҳонни энди хунук хотин деёлмайди. Сораҳон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу

ишидан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир ўпиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оилада Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиласидиган қавм-қариндошлар уни кўрганда ер ўпгундай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Рахимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бегим дегин», деди.

Пул кўп. Бир домланинг топганиёқ оиланинг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли еттига уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми гарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичидаги биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли ғаш. Бу ғашлик вақт-вақти билан диққатликка айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу ғашлик хусусан жума кунлари, баъзан ўзи ёлғиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оилавий баҳтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўрарди. Бу таъби хираликнинг сабабини унинг ўзи очиқ билади: бу баҳтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдай. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ еллари эсиб муз эрниди, синади, парчалашиди ва оқимга таслим бўлади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдоблар учрайди. Бу турмуш тушда кўрилгандайгина бўлиб қолиши мумкин.... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишени, тонг отсане бўлишини истамас, ўтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қиласди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан шари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Саидий оламшумул адаб» деб қичқирадиган, ҳаёлида водийга соладиган қасри битиб, кўчиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, ўша ёртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ўшандай адаблик шуҳратидан воз кечишига тайёр эди.

Муродхўжа домла эса ўз режаларини амалга ошириш билан овора. У ҳаммавақт Саидийга «комад кел-

ганды пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дунё орттириш зарур» деб насиҳат қылгани қылган.

— Ҳозир бисотимизда ўн түрт минг саккиз юз сўмча пул, бир юз ўттиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан,— деди у бир куни Саидий билан боғда шийпонда ўтириб.— Энди янги ойнинг ўрталарида иморат ишини бошласак ҳам бўлар.

Бу янги иморат боф билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазноқлар ўрнига тушуви керак. Саидий ўшатомонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон ўша лойиҳами?— деди.

— Ҳозирча ўша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен ўша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор уйлар солишда ҳеч бир маъно йўқ. Уйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсин.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг иккى қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шаклидаги уй бўлади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боққа кўкрак кериб туради. Буларнинг ўртаси кўндалангига иккига бўлиниб, бир бўлаги иккى томонида биттадан уй бўлган зал ва иккинчи бўлаги боққа қаратилган айвон бўлади. Агар қатор солинажак тўққиз-ўнта уйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, боққа ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кўмилиб, айвондан беш-олти сажин берида, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истасангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта бўлмаган йўлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бўлади?

— Қандай бўлар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бўлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвал бўлади.

— Бундай бўлса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиласман десангиз ўн беш минг сўм кетади. Менингча, шундай жой бўлгандан кейин пулни аямаслик керак. Ўша ўн тўрт мингни харжлаш керак бўлади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб ўйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мармар йўнувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Сайдийнинг тасаввур қилишича, бу — водйга солажак қасрига яқынроқ бир иморат бўлиши керак. Бу домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлаш тараддудига тушди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб кўриш хоҳиши бўлса, иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармишкан, деб ўйлаши эди.

Муродхўжа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир ўйга келдим,— деди Сайдий бир куни домлага,— гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Шу бугунга нима зарур бўлса шуни олиш керак-да, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди. Шундай эмасми? Мен Муҳаммадражаб билан сўзлашсам, ўшанга ойига ўн процент бериш шарти билан бешолти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ўн фоиз берадиган бўлса ўн минг сўм ҳам беришимиз мумкин. Бир юз ўттиз беш пуд яхши, девзира гуруч, ўлганда ўн сўмдан олади. Бундан ташқари, олтмиш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, ўн минг сўм баҳузур бероламиз. Мен биламан. Муҳаммадражаб тажрибали. Аммо ўзи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ бўлмаса... Хафа бўлманг тағин, шунчайики айтиётирман-да. Мен биламан...

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир ярим-икки минг даромад бўлар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзгордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам бўлади. Қалам ҳақи, ойлик йўли билан қанча ишлаганда ҳам бунинг чеки бор. Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганиман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтиқди:

— Муаллимлик кўп фойдали иш. Мен ўйлайман, бунинг адаблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адибларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсам керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келгандга уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм бўлади. Мен жон-дилим билан қиласр эдим, афуски ўрисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф бўлади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да...

Домла кулди.

Сайдийнинг назарига минг ҳарф жуда кам кўринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ўн саҳифа таржима қилиб бўлмайди?

Сайдийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталарап ичидаги планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Сайдий Мұҳаммадражабнинг олдига бориб, ўша таклифни қилди. Кўп талаш-тортишлардан сўнг у, ўн процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Сайдий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик ўрнилари топиб қўйди ва келган куниёқ буни айтишга шошилди.

— Техникимда ҳар куни иккак соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Қечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табииёт, ер билимидан ўқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун иккак соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб турар экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Сайдий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржима қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиласр даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий бўлнимнинг мудири Кенжакоийиб бир ҳушёрлик қилди: сўнгги вақтларда мухбирлар юборган хабарларининг биринчи қофози усига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қофозига ёзар эди.

Кенжә буни текширишга киришди, мұхбирларға пул юборилиши тұғрисида кассир Салоқиддиндан сұраган эди, Салоқиддин елкасини қисиб «тушунолмайман», деди. Кенжә ведомостларни күрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовоғини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарилди. Бухгалтер Кенжани «иғвогар» деди. Кенжә унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки томонга ҳам насиҳат қилди. Бундан боҳабар бўлган Сайдий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо ўзи мұхбирларнинг ҳақини ҳўплашдан тийилиброқ турди.

Имаратнинг пойдевори ердан кўтарилган сайин Сайдийнинг кўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларидағина кўнгилдан бир оз кўтарилиб турар эди.

XI

Сайдий бир куни ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда боғ томонга ўтиб, қизғин кетаётган бино-корликни айланар ва кекса усталарнинг бўлажак иморат тұғрисидаги мақтовларини эшлитиб, ҳордигини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага ўтирди. Игна билан тароқнинг тишлирини тозалаб ўтирган Сораҳоннинг кайфи ҳам Сайдийнидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми? — деди Сайдий ўзини елпиб.
— Чанқабсиз-да, — деди Сораҳон, — борган жойин-гизда чой дамлаб бермадими?

Сораҳон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Сайдийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Сайдий шу чоққача заҳрини ютиб келар эди, бугун ғаши келди.

— Йўқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди, — деди.

— Биламан!.. — деди Сораҳон йиғламсираб.

Сайдийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Сайдий Сораҳоннинг онаси келаётir гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сораҳон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик бўлар эди.

Кўп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу котини, Саидий тўғрисида қизидан кўра ортиқроқ кунчи эди. У Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сўзлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, ўзи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса, Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши фурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигўё» деб ном берган.

Эшикдан Муродхўжа домла кириб келди. У ўрлак сингари лапанглаб ўтиб Саидийнинг қаршиисидаги крес-лога ўтириди-да, узун кекирди:

— Худога шукур,— деди яна кекирмоқчи бўлиб бўйни чўзиб.— Ош бўлсин мирза йигитга... Хўш, нима янгиликлар?

— Ҳм... Бир жойдан йигирма етти қути бўёқ топдим. Үн олти қадоқ алиф мой топдим. Бўёғи яхши бўёқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... Арzon... Ҳммм... Хўш, яна бир иш... Ўтган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Ўйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжа тузиши мумкин.

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсан, иморатга керакли ҳамма бўёқ ва сирларнинг харажатини кўтаради. Ҳа, дарвоҷе, сизга таржима қилинадиган беш-олтита ариза топиб қўйдим. Ҳар бирига уч сўмдан гаплашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жўраларнинг сони ҳамон ўша — тўқиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун қўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш

деган сўз, ёшлиқдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаи назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхўжа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоч кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда, домла ўрнидан тураётуб, чўнтағидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртоғингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни кўздан кечирди:

«Дўстим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдир белгисиз. Билмадим қаерда, кимнинг қўлида қолиб кетади.

Бошқа жойга кўчибсиз деб эшилдим. Билмадим, ўша ҳужрадан кетиши мажбурияти сизни бошқа жойга кўчирганми ёки ўша ерга кўчиши мажбурияти ҳужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккови бир эмас. Агар бу хатнинг қўлингизга тегишини аниқ билсан, нега шундай эканини ёзар эдим. Ўқишимни битирдим. Бу хатни Қrimдан ёзаётирман. Қrimда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқиша хатнинг қаериdir унга ёқмади. «Қизиқ,— деди,— ҳужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кўчирдими...» Бари бир эмасми?

Овқат маҳалида «булбулигё» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақаерда бўлган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбеҳ этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суюб, тикка қўйгани тўғрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар куни Саидийнинг еганини заҳар-заққумга айлантирас эди, аммо бу кун ундан ҳам кўра хат Саидийни асабийлаштириди.

Овқатдан сўнг Саидий хатни яна бир неча мартаба ўқиди ва ҳар ўқиганида ундан табиатини хира қилалиган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан

қарши оласиз!» Бу нима деган сүз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ кўринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётогига кирди, ечинаётуб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоқقا кетганини эслаб, яна бўғилди.

Домла эшикдан бошини тиқди.

— Мұҳаммадражабга яна бир хат ёэсангиз...

Мұҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойнга саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасин берар эди, на танини. Саидий бир неча марта баҳа хат ёзди, жавоб бўлмади.

— Мен бундан сўнг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гўрга, саккиз минг сўмни қайтарсин...

— Йўқ, йўқ, фойдасини-ку, оламиз. Ўзим борсам дейман.

— Узингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боққа томон ўтиб кетди.

Саидий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни етаклаб кўчага чиқиб кетди.

XII

Саидий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қўллари рулда, бир оёги педалда, миниб жўнашга тайёр, аммо қаёққа боришини билмас, ўпкаси тўлиб, йиглагуси келар эди.

Саидий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб кўчанинг у юзига — майхона томонга ўтди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қўйиб берди. Саидий бир кружка винони, чўллаб келиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сўради, то кўзига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кўчага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жўнади. Саидий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял ўтмай қўрғондан чиқди ва серқатнов, чанг булоқ йўлидан борар экан, ўйлар эди: «Энди бундан сўнг

турмушни маълум бир йўлга солиш керак. Йдора олти соат вақтни олади. Йидан келгандан сўнг дарс вақти-гача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қиласай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсан қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар ўтирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Муҳаммадражаб фойдани ҳам танга қўшиб айлантираётган бўлса керак. Борсам ҳеч бўлмаганда икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак бўлса, пул топиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошиғим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёlinи яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа гилдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа гилдиракнинг дами чиқди. Камера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қўргони кўриниб турибди. Назарида, худди шу дарвоза оғзида велосипед устаси бордай бўлди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йўлда давом этмоқчи бўлиб, дарвоза оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориш ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлаган кайф билан шунча йўлини пиёда босиб уйга бориш кўп мashaққат эди. У ҳозир уйга қайтишин сира истамас эди ҳам.

Сайдий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан ўтиб кетаётганида бирор чақиргандай бўлди. Сайдий тўхтаб аввал орқасига, сўнгра кўчанинг у юзига қаради. Кўчанинг у юзида Мунисхон турар эди. Сайдий кўчанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омонмисан? Кўринмайсан? — деди Мунисхон.— Одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Сайдий кулди.

— Ўзингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутуплай бошқа гап эшидим-ку?

— Эййй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча

ергача ўз иши, танийдиган, сўзлашадиган кишилари обўси тўгрисида сўзлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан кўпини биламан. Кўпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси, «менга тегмайсанми?» деди. «Эй ўлинг ота бўлмай», дедим. Шундақа деганидан бери ўша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини мафтун қиладиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидаи қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади, хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларни сузуб қарайди ва шу қараши билан гўё «мени яхши кўрмайсанми?» деганга ўхшайди. Саидий унга қараганда кўз олдида турган Мунисхонни эмас, бундан уч-тўрт йил бурунги Мунисхонни тасаввур қилас, буни тасаввур қилганида илгариghi ҳаёти кўз олдиндан ўтар, шунинг учун ҳозир Мунисхон билан бир минут бўлса ҳам ортиқроқ сұҳбат қилишга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўймас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрар, ҳеч ким танимас ва обрўсн йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти билан у вақтдаги ҳаётини чоғиштириб қараганида, икки орада қариллик билан йигитликдай фарқ кўринарди. Илгари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаёттир. Шунинг учун кексаликдаги ҳузур-ҳаловатдан кўра ёшлиқда тортилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи бўлиб қўл узатганда, Саидий унинг қўлини қўйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон қилай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан келаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ бўйига бормоқчи бўлиб, йўлга чиққан эдим. Велосипеднинг камераси ёрилди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Узинг тузатишни билсанг, мени асбоб топиб бераман. Ҳу кўчанинг бошигача борайлик...

Кўчанинг бошигча етганда Мунисхон Саидийни бир дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Үй Саидийнинг илгариги ҳужрасига ўхшаган тор, аммо шифти паст, поли цемент, бир қаватлик кичкина деразасига газета тутилган. Үйнинг бутун жиҳози тўрдаги

битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги иккى табуреткадан иборат. Каравот худди ҳозир бирор туриб кетгандай оқ рўйжа оёқ томонда ғижимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суюб, Мунисхон қўйиб берган курсига ўтириди. Мунисхон каравотдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпдида, ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади,— деди киришда негадир эшикнинг илгагини солаётуб,— уй иссиқ, кўйлагингни еч.

Унинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни ечиш зарур эди. Саидий кўйлагини ечгани ўрнидан турмасдан илгари, Мунисхон гўё олдида гўдак ёки ўз эри ўтиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб ўтирганида унинг қўлини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон кўйлагини ечиб, каравот поясига илди-да, сочини ёзинб жойига ўтириди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан?— деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпириб турган қони сусайди, йигитлик туйғуси устига ҳўл кўрпа ёпилган ўтдай босилди.

Саидий кўйлагини ечиб ўз ўрнига ўтириди. Мунисхон иккى қўлини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлиб, Мунисхоннинг юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди. Саидий айтадиганини айтольмай, яна ерга қаради. Мунисхоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўғрисида ўйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Мунисхон ўрнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қўли билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўғирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу қучоқлаш, айни кучга тўлган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Мунисхоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўгмай ғазабга айланди. Бу қандай ғазаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кўзи билан кўрган кишигина тасавур қила олади.

Мунисхон Саиднинг тиззасидан иргиб турди ва тепишга тайёрланаётган курк товуқдай тисарилди, сочларини ғижимлаб, Саиднинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қўрқиб кетиб, ўриндан турди ва қалқиб йиқиляётган Мунисхонни ушлаб қолмоқчи бўлди, улгурмади. Мунисхон ўзини каравотга ташлаб илондай тўлғониб ҳўнгради.

— Мунисхон,— деди Саидий,— Мунисхон!..

Мунисхон иргиб ўрнидан турди ва ўтириб кафти билан кўз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қўлимни ушлашга зор бўлиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимайсан! Ниманга ишонасан?! Чиройнингами?! Ит гажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчилигингга-ми? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Бўлди!— деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи бўлиб нима қилиб қўйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Мунисхон...

Саидий бу гапни хўрлиги келиб, ўпкасн тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Мунисхоннинг хўрлиги сингари ғазабга айланди. Мунисхон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон каравотдан ағдарилиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхўр бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахтнинг пўстлогига етган заардан тортиб ёмғирда деворнинг нам тортишнгача унинг диққатини жалб қиласидиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш ортиримай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, қўрбитган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб

юэсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаралтиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айттолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул бўлар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб еб кетди-я. Муҳаммадражаб ким?— Сенинг поччанг, ўзингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очиқдан-очиқ билдирап эди. Саидий бу гапни кўтаролмасди, шунинг учун туни-куни ишлар, қандай йўл билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сораҳон ва «булбулигўё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш ғами билан Саидий тез фурсат ичидаги «Иморат битган кундан бошлаб астойдил ўтириб китоб ёзаман» деган ниятини унудти.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ўн сўм талаб қиласди. Саидий ўн сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатдагича Сораҳоннинг қўлига топширди. Сораҳон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам ўтмай ранги ўчиб кирди.

— Нега бу оз?— деди у, ғижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қўлимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Саидий индамади.

Сораҳон чиқиб кетаётуб, жонга тегадиган товуш билан дўнфиллади:

— Эрга тегиб нима кўрдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан баравар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сораҳон эшикдан қайтди ва дераза олдидағи курсига тескари, Саидийга орқасини ўғириб ўтириди-да, йиғлади.

Сораҳоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столга қўйди. Унинг ранги ўчган, кўкарган эди. У эшикдан кириши билан Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб ўтирганини кўрмаса гўрга эди» деди ичидаги бор кучини тўплаб, «булбулигўё»га

илжайиб қаради, «Булбулигүё» пиёлаларни чайқаётіб Сорахонга қаради.

— Ҳа, тағин нима бўлди? Йиғлаш билан рўзғоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Сайдийнинг юраги гумуриб кетди. У иш бўлмасига кириб кетишни ва кутилиб турган жанжалдан қутулишни истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбулигүё»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбулигүё» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Сайдийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Сайдий бир пиёла чойни не машаққат билан ичиб, бўлмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига ўтириди. Нариги уйда «булбулигүё», атайлаб, Сайдий эшиксин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиши шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганинг йўқ, ё бўлмаса беш-ўнта хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тиррақи қўй беради!..

Сайдий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунтиришга тиришса ҳам, «булбулигүё»нинг товуши қулоғига кирап эди.

Муродхўжа домла Сорахон ва хотини билан Сайдий орасида ўтган гап тўғрисида ўзини билмасликка солади. Сайдий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни ғазаблайди» деб ўйлар, аммо бу ҳақда ўзи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшиитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган бўлса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Сайдий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтини арналар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қиласар эди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машғулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, бўлмаса оч қолиш хавфи бўлган машғулотга айланди. У шунча банд, шунча кўп ишлар эдики, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча кўп ишлашга мажбур экани тўғрисида ўйлашга ҳам вақти бўлмас эди. Сўнгги вақт-

да ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч ёғса ҳам уйқуси ғелмайдиган бўлди, қулоғи ғув-ғув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай бўлар эди.

Унинг ягона бўш вақти уйқусизлик билан ўтган соатлар, бундай соатларда ўйласа, ўйи ўзини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом бўлиши билан қисқа муддатли курслар ёнила бошлади. Сентябрнинг ярмига боргандан, икки доимий ўринни ҳамда таржима ишларини эътиборга олмаганда, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий ўриннинг бири идора, иккинчси эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сўнг дарс вақти бўлгунча бир-икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхўжа домла дарров ҳисоблаб кўрди.

«Булбулигўё» бир куни қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Ҳўшшаймай ўл!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак бўлса ўзинг қара-да!.. Шу аҳволинг бўлса мендан кейин ҳолингга маймунлар йиғлади. Менинг кўз олдимда шундай қилиқлар қиласди-ю!..

— Нима қилди?— деди Сораҳон чўзиб.

— Эр дегани хотин қўлга олиши керак... Неча кундан бери зеҳн соламан, уйга келган ёш-яланларга қарайди, илжайди. Ойпоишшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсам ҳеч нарсани билмаган бўлиб, ойнага қараб тишини тозалаётитти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжалаки ҳам кўзини сузади... Ушандан сен камми? Кўрмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиласман деса иш қуриб кетидими?

Сораҳон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш ўрнига, тутақиб кетди.

— Ўзим биламан!— деди у йиғламсираб ва эшик олдидаги супада ёнбошлаб газета ўқиб ётган Саидийнинг олдига чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йўқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини ўқиб, ўша вақтдаги қаламининг ўткирлигига ҳайрон қолиб ўтирас эди. У Сораҳоннинг авзойини кўриб қўрқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалдироқ қанча мұқаррар бўлса, Сораҳоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбулигўё»

нинг сайраши шунча муқаррар эди. Сайдий шундан қочиб ўрнидан турди ва иш бўлмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдими?— деди Сорахон унинг кетидан кириб.

— Нима бўлди, аввал тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёхликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сорахоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кўнглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Сайдийнинг юзида асабий кулги акс этди.

— Хўш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам ўйдасиз. Қиласман десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сорахон ўзини диванга кўтариб уриб, бор товуши билан ҳўнграб йиғлади. Бу йиги Сайдийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сорахон, аввал менга тушунтири... Сорахон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтири, гуноҳим бўлса тавба қилай...

— Фарнинг оғзи тавба қилади, холос!— деди Сорахон, йиги аралаш қичқириб.— Мен энди кўрибманми?.. Худо кўтарсан!

«Булбулигўё» гул қўйилган ваза кўтариб кирди. Сайдий ўтирган ерида кесак бўлиб қолди.

— Тағин нима бўлди?— деди «булбулигўё» вазани столга қўйиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йўқ,— деди Сайдий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қўйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урли кетди. Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади. Бирон муддаонгиз бўлса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигўё» сайраб кетди. Сорахоннинг рашкидан бошланган гап Сайдийнинг рўзгор фамини емаслигидан ўтиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетганингача етди.

— Опангиз «укам қайнанасини боқиб ётипти» деб ўйлайди шекилли-да!... Хабарн йўқки...

Сайдий индамади. Унинг вужулига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Сайдийнинг ўзи сезиб турар эди. «Булбулигўё» ҳамон сайрап эди. Сайдий иш столи

ёнига келиб ўтирганида юзининг томири тортишиб, ба-
шараси қийшайди ва бор товуши билан қичқирди:

— Нима қилай, бўлганим шу!

Бу товуш ўзига узоқдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб
боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам
қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг
бисотимни тамом қилди...

Саидий сўзлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилма-
димми? Оббо! Эсингиздан чиқдими, келганингизда
оёғингиздаги ботинканинг ипи симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қўлини кўтариб
бор кучи билан столлинг устига урди. Стол устидаги
бир тахта ойна майда-майда бўлиб, Саидийнинг билак
ва бармоқларини тилди, ўзи аввал креслога, ундан
дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги
титради, бет мускуллари учар, зич қисилган тишлари
срасидан оппоқ кўпик сизиб чиқиб, панжа ва билаги-
лан оқсан қонга қўшилди ва янгигина бўялган полдан
бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йўқотиб қўйган
«булбулигўё» қочиб кетаётиб, эшикда Муродхўжа
ломлага ўзини уриб олди ва йиқилди. Сораҳон унинг
устидан ҳатлаб ўтиб кетди. Домла қўққисдан уйқудан
уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қилар, аммо
ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқ-
соч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва
унинг қўйлак ёқасини бўшатиб, сувга югурди, сув олиб
келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади.
Домла эшик олдида зўр бериб титрар эди. Анчадан
кейин Сораҳоннинг қичқириб йиғлаган товуши эши-
тилди. «Булбулигўё» ломланнинг ёнига ўтириб, алла-
қандай дуолар ўқириб эди. Сораҳон жўжасини олдирган
товуқдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганича, онаси-
ни икки-уч тепди.

— Худо кўтарсан сени... Қани шу ўлсин-чи!.. Шу ўл-
син-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод...

Оқсоч, Саидийнинг қўлига қадалган ойна парчала-
рпни суғуриб ташлади-да, елпишини давом этди ва то
Саидий қўзини очиб, сув сўрагунича ёнидан кетмади.
Бу орала уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидий-
нинг хушга келганига ишонганидан сўнг, олдинга кириб
кўп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсаки
урди.

Шу жанжалдан кейин «булбулигүёө»нинг жағи анча тийилди, Сайдийнинг күзига кам күрина бошлади.

Бир куни Сайдий ишдан жуда хурсанд қайтді. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлыгига хурсандлик қўшилди: водийга солажак қасрида бўлишини хаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу ерга кўчирган ва ўз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сораҳоннинг истироҳат бўлмаси бўлиб қолган. Сайдий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машғул бўлган Сораҳон иргиб ўридан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, ўликми? — деди у гиламга ёйилган оқ рўйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Сайдий қўлидаги журнални кўрпача устига ташлаб ўтириди, сўнгра, бармоғи билан пашшани қимирлатиб қўйди. Пашша тирик, аммо карахт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?

— Чунки қимирлайди, — деди Сайдий рўмолчаси билан юзини, бўйнини артиб.

Сораҳон қийқириб кулди, сўнгра, худди фавқулодда бир нарса кўргандай, Сайдийнинг бошига тикилиб, секин қўлини кўтарди.

— Қимирламанг, қимирламанг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Сайдий ҳайрон бўлиб тек турди. Сораҳон пашшани ҳовучига қамаб, муштини Сайдийнинг қулоғига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша ғинғиллар эди.

— Эшитдим... Хўш?

— Мана ҳозир кўрасиз... Йўқ, тўхтанг. Аввал айтингчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса ўладими, йўқми?

— Дарров ўлмайди.

— Юрадими, учадими?

Сайдий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хўп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас кўйлаклик олиб берасиз. Мен ютқизсам нима десангиз майли...

Сораҳон кафтига қамаган пашшани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, қўйиб юборди. Пашша кўтарилиб ўни бир айланди-да, дераза ёнига бориб тушди. Ундан кўзини узмай қараб турган Сораҳон, бориб пашшани олди ва юқорига ирғитди. Пашша яна учди.

— Кўрдингизми?— деди Сораҳон севиниб.

Сайдий хонатлас кўйлаклик олиб беришга рози бўлди, сўнгра, ёнбошлаб журнални варақлай бошлади. У босилиб чиққан ҳикоясини Сораҳонга кўрсатмоқчи, хурсандчилигини бўлишмоқчи эди. Аммо Сораҳон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай қолди. Сораҳон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб қўйилган тарелка ёнига борганда, Сайдий чақирди.

— Буни кўрдингми?— деди суратлар билан безатилган саҳифани кўрсатиб.

Сораҳон журнални қўлига олиб, суратларни томоша қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?

Сайдий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира бўлиб, ёнбошлади. Сораҳон туриб яна пашша қидириб кетди.

Муродхўжа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Сайдийга қараб илжайди.

— Кўрдингизми?— деди Сайдийнинг ёнига ўтириб.— Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб қўйисак... а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сораҳон тутган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнига туриб қолди ва «шу топда кириб нима қи-лар эди» дегандай афтини буришириди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак бўлар экан,— деди Сайдий, уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб.

Домла гиламнинг бир четини кўтариб, полни кўрмоқчи бўлган эди, гилам устида ўлиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни кўриб, нафратланди.

— Нима бу, мунча... Пашша дори қўйдиларингми?

Ерда ўлиб ётган пашшаларни Сайдий пайқамаган экан. Домла қаерга кўз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётгап пашшаларни кўрар эди.

Сорахон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан ке-йин, ёстиқ устида турган журнални кўриб қўлига олди.

— Бу янгими?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни кўрди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит кўйлакка ҳам зор эди» дебсиз. Чит — ўрисча ситецнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сўзимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзётган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиласман. Ўрисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Сайдийни янги иш бўлмаснга таклиф қилди.

Иш бўлмаснинг очиқ турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб тураг эди. Домла диванга ёнбошлаб, қаршисида креслода ўтирган Сайдийга кулиб қаради.

— Яхшими? — деди бир қўл ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Сайдий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси бўлишини хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукаммал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Қишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторон очиб савдо қилиш билан адаблик, даллоллик билан наққошлик орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тириклик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Сайдий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ маншат қилиш тўғриларида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш

Жақида уннинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди, чўнтағидан бир қоғозни чиқарниб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан ўрисчага турли таржималар қабул қиласман. Арzon баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат ўнгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13».

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисларга ўзбекча, ўзбекларга ўрисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табиат фанларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13».

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин? — деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланниб қолди.

— Нега ўйланасиз? Е унвонни ҳам ўзгартайликми?

Саидий ўйлаб туриб бир натижага келди шекилли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йўқ,— деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердандир Сораҳоннинг додлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сораҳон, йўл қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб додлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сораҳон йиқилиб, гуллар орасига кўмилди. Саидий чақонлик билан бориб уни кўтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тўпа, Тўпа» деганини билиб бўлар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигўё» етиб келди. «Булбулигўё» Сораҳоннинг кўйлагида ҳон кўриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сораҳон йиқилганда, пашшанинг бошини кесиб ўйнайдиган қайчиси кўкрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кўтариб кириб диванга ётқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигўё» катта бир латтани Ҷидириб, бошидан айлантириб ташлади — аласлади

— Эр бўлиб шунга қарамайсиз!.. — деди у Саидийга йиғламсираб.

Муродхўжа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, кўзингни оч... Оч кўзингни, нима бўлди?

Талай вақтдан кейин Сорахон кўзини очиб, «Тўпа» деди-да, яна юмди.

Тупа — оқсоч хотин. «Булбулигўё»нинг жигиби йрони чиқди.

— Худо кўтарсин шу ўлимтикни! — деди туриб юрганича анҳор бўйига — Тўпа кир юваётган жойга борди ва минут ўтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ ётипти...

Саидий югуриб чиқди ва ўша томонга кетди.

«Булбулигўё» кириб Сорахон ёнига ўтирди. Сорахон кўзини очиб аввал отасига, сўнгра онасиға қаради.

— Нима қилди, қизим? — деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тўпа ўлиб қопти... Қўрқдим...

«Булбулигўё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, ўлса ўлиб ётавермайдими! — деди домла ўрнидан туратиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида — анҳор бўйида кир қозоннинг остидан кўтаришган тутунни ел ўйнатар эди. Ўчоқдан йигирма қадамча наридаги кир тогора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тўпа чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишиннинг лабидай қорайган, чўтири юзи сап-сариқ, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оёғининг учи билан унинг қўлини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тўпа билинар-билинмас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос сўради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи бўлиб кўчага чиқиб кетаётганда, домла тўхтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, унинг қўлига берди-ла, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшиги ва бошқа жойларга ёпиширишни буюрди.

Саидий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам бернида туриб Тўпанинг юзига сепди. Тўпа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Сайдий, — тутқаноқ дар-
дингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тўпа пичирлаб, — менинг дар-
дим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз
татиганим йўқ... Сув... сув.

Тўпа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Сайдий
неговни олиб унинг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Сайдий, афтидан, агар Тўпа оғзини очса сувни тик-
ка туриб қўймоқчи эди. Тўпа киприклари орасидан те-
пасида турган Сайдийни, қўлидаги неговни кўриб кўз-
ларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қил-
манг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кў-
пик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал
эмасман... Кўнглим озди...

Тўпа, ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юм-
ди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиққан ёш
бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб устки лаби-
даги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Сайдий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йўлда «булбу-
лигўё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Сайдий кулди.

— Қорним оч дейди!

— Ҳу қорни ёрилсин!

— Озгина сутингиз йўқми?

— Сутни пишириб оқлик солиб қўйган эдим.

— Майли, бир пиёла сут беринг, тузалиб кетади.

— Ие, қатиқ бузилади!.. Ҳаммаси зардобга ай-
ланади!

— Бўлмаса нон бера қолинг, — деди Сайдий ва ай-
вонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча ўтгандан кейин Остонақул битта
нонни қўлтиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга
жадаллаб ўтиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланиклида
меҳмон бўлиб кечқурун Сайдийни ҳол-жонига қўймай
театрга олиб кетди. Янги музикали драма қўйилган
экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан ўти-
риб қолди. Сайдий ўзи якка чиққан эди, Салимхонга дуч

келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳ-
ламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир тӯда ёшлар
ицида Эҳсон келар эди. Саидий ўйнаш билан тутилган
кишидай гангид қолди, чунки Эҳсон бир келганида Моск-
вада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон
эканини сўзлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қи-
либ юрибди?» демайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни
сабаби ўзига ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима
босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу
қадар ўзини йўқотдики, кўришганда «қачон келдингиз?»
дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига
Эҳсон Салимхон билан ҳам сўрашди. Демак, Москвада
ўтган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайрят-
ки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқ-
лиги билинмади.

Чироқлар ўчгуンча Эҳсон ўтирган ерида икки-уч мар-
та бўйинни чўзиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикла-
рига нималардир деди.

Аббосхон сўзлашиб ўтирган ошнаси билан йўқ эди.
Чироқлар ўчиб, парда очилаётгандай Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?
— Шу. Қани у киши?
— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман,
деди.

Парда очилди. Саидийга қўшиқлардан завқланишга
нимадир халал берар эди. Салимхон пицирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?
— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фо-
жия. Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ»
деган товуши эшитилди. Ӯша томонда ғовур бўлиб кет-
ди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка ўқир эди, битириб келибди,— деди
Салимхон.

«Битириб келибди», деган гап, негадир, Саидийнинг
кўксига оғули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор бўла қолди-
ми!— деди Саидий зарда аралаш, гўё «мен сендан
шуни сўрадимми?» дегандай.— Қаёқдан билдингиз?
Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.
Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.
— Аббосхон уни қаёқдан билади? Үнга нима алоқаси
бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулоғига яқин келтириб, пи-чирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур эканини англамасанг? Э, гўдак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий буни англади-да, кўзи чараклаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлувига катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир раёнком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўннинг мойил бўлиб турган аксилиниқлоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир ёнгин ҳолига келгани бўлмайди? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Саидийга қаради. Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсирланган кўриниша эди.

— Раҳимжон,— деди у кулимсираб,— ўзбек музикаси бор экан-а! Мен Москва, Ленинград саҳналарини кўриб, ўзбек музикаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музикамиз илгари кетибди. Илгариги музикамиз билан ҳозиргиси орасида бўз дўкони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратилганман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилинсанми...

— Қани, турнинглар, чиқайлик! — деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргиси йўқ, ёлғиз Саидий билан айлангиси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг ўзидаи бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлғиз қолаётгандай, худди Эҳсон еб қўядигандай бўлар эди. Салимхон инима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани ба-

ҳона тополмай турган эди, Аббосхон кўриниб қолди. Салимхон югурйб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Сайдийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут ичидаги Сайдийни толиқтириб қўйди. У Сайдий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Сайдийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи бўлар эди. Сайдий шунча танг бўлдики, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дейишини бўлмай, сўради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Сайдий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар ўчди. Сайдий жойига қайтиб келганида Аббосхон ўтирас эди.

— Қаёққа кетиб қолдингиз? — деди Сандий.

Парда очилди. Аббосхон Сайдийнинг қулоғинга пи-чирлади:

— Ўртоғингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг. Икковларинг ёшлиқда ҳаммактаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган бўлсаларинг керак, деб ўйлаган эдим. Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг ўзим яқинлашаман. Сизнинг қиласидиган ишингиз — уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Узим айтаман!

«Бизникига кетамиз» деганда Сандийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган бўлса керак, спектакль тамом бўлгандан кейин, Сайдийни ўз уйнга томон бошлади. Сайдий кўнмади.

— Бизникига бора қолайлик,— деди Сандий бўшгина.

Эҳсон ўзини Сайдийга жуда яқин тутгани учун қистатиб ўтирмади.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди бирор: «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб сўраётгандай, Сайдий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор бўлган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Менини сингари уй, рўзғорга эга бўлгунча бунинг соchlарни оқариб кетади. Наҳот шуни англамаса!»

Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-хуши бор одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда туғилган бу орзу сўнгги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам етарли эди. Мана шу сабабли, унинг Узбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, ўқишини давом эттириш ниятида яна қайтиб кетинш эди. Аммо келган куни эртасига ёк унинг шахти қайти: «Шундай тилаклар билан кетар экансан жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам, Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунча йил ўқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу сўзини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб ўйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтарилиган музикани эшишиб олға кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музикаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савиядади кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сўзлагангина эмас, илм аҳлларини йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилиш ҳам қодир экан. Эҳсон ўзи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки ейишини пайқаб, бироз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолиши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурилажак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарнинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҷаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан

дарё йигирма етти километрғача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шимол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер бўйлишини таъкидлар эди. Мунозара қизғинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноқсиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буф ва турутун остига кўмилгай қир ораликлари, пишқириб ерни кўтариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўрмалаҳдай босиб кетган одамлар, қум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёққа учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун водий янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараёнида ўзларпни ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак, бу одамлар илмнинг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал кўриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш олдида коммунист бир докторнинг касал кўриб, дори ёзиб ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишигина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги такапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимнинг муддири — ўрта медицина маълумотигина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга тиришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансаддан юз ўғириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун ўша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиғи билан айтиб кўрди. Носиров масалага гўё энди тушунган бўлиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдириди, унинг қўлинини қаттиқ қисиб, гайратли ишchan ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклиар экан, ичида: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кўтариб чиқасан-ку, менга тинчлик бўладими? Иккунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлмнинг аппаратида қол-

ди. Носиров унга ўзини хайрихоҳ тутар, аппаратда шундай ишчан, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культуроприга борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа—қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни сўради, ўша куннинг ўзида Эҳсонни кабинетига чақириб, культропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ ўша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнкўз қилмоқчилар. Шунча тортишдим, бўлмади», деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқатсизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайрихоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу хайрихоҳлик остида ашаддий бадҳоҳлик ётишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишиади: ёрдам сўрайди, қўлидан келса ёрдам қилади. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тарафдудида, Носировнинг ичи қора, баҳил эканлиги ва бу ичи қораликдан Эҳсон жабр кўришини ҳам билади, ғазаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қилади, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Сайдийнинг уйига келди-ю, унинг баҳтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида ўз ҳасратидан бўшамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У Носировдан шикоят қилган сайнин, Сайдий уни ўзига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайики бу курашда Эҳсон енгилса, зорайики мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиладиган ҳар бир кишига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига ўтиromoқчи эмасман,— деди Эҳсон Сайдийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан,— мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга халал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшитган одам дарров стол талаши деб ўйлади. Шариф ҳам шундай ўйламасин, деб ҳануз унга гапирганим йўқ... Аппаратда партия ўзаги йўқ ҳисоби. Мирза-

карим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партня раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксилиниқилюй фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кўзимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда соғдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгундай дағал, одобеиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп ўрганганд, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига ўтиб туриб қиласди. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесўроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиғлатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бері тўпланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб ўзи айтмай, Мирзакаримни ишга соглан: «Бу — фирқасиз профессор. Шундай қимматли материални ўз киши миз, фирмали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон ғашига тегиб қўяман. Узи бир жанжал кўтарса-да, буни горкомга кўтариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очиқ деразадан эсди. Ташқариди япроқлар шилдиради. Дараҳтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кеча менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман? — деди Эҳсон кўзини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз,— деди Саидий чироқни ўчириб.

Ҳовли томонда «булбулигўё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон,— деди Эҳсон чой маҳалида,— рафиқан-гиз кирмади-я? Шундақа уятчани?

Тўғри, Сораҳон кишидан қочади, башарти қочмаганда ҳам, Саидий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қиласар эди. Важ қилди:

- Кече кечкүруп далага кетган эди.
- Үқийдимн?
- Ха... унча-мунча...
- Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантиар эди. Сайдий Эҳсоннинг саволини эшиитмаган бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирди-кори тўғрисида газетага бир фельетон ёзилса бўлмасми-кин?

— Бўлмайди...— деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхўжа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган бўлса-да, Сайдийдан унинг Москвада ўқиб қайтган доктор эканини эшиитган эди.

— Марҳабо, марҳабо...— деди домла чуқур самниният билан сўрашиб,— маъзур кўрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёrim бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард бўлгунча домла шарқ табобати ва унинг машхур кишилари тўғрисида сўзлади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоғи ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхўжа домлани билади, аммо сира ҳамгап бўлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб,— деди ва ўрнидан турди.

Сайдий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон кўпдан бери сизнинг тўғрингизда менга сўзлаб юрар эди,— деди домла ўрнидан тураётуб,— сизни бир кўриш орзусида эдим, насиб бўлди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туринг. Шарқ табобатинга онд китобларим бор... Ха, айтгандай, бир ожизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сари қадам кириб, кўриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдириди. Ҳовлига чиқилгаңда, домла Сайдийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, ўзи зина устидаги ғалвирдан дон олиб товуқларга сепа бошлади.

Тўпа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қишида самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Сайдий Эҳсон-

ни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовун пүчоқ ҳиди келар эди. Арқон каравотда қизил шол күрпа ёпиниб ётган Тўпа оёқ шарпасини сезиб, кўзини очди ва буларни кўриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимирламанг, қимирламанг!— деди Эҳсон.

Тўпа кагта бир гуноҳ иш қилиб афв сўрамоқчи бўлгандай Сайдийга қаради ва шу қараши билан «нима қилай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг!— деди Сайдий.

Тўпанинг ичга ботиб кетган кўзлари катта очилди: Муродхўжа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулойим сўзлар билан ҳол сўраб, қўлини ушлаганда, Тўпа яна Сайдийга қаради.

— Бегим...— деди, худди гуноҳимдан кечинг, дегандай қимтиниб.

— Нега қўрқасиз?— деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб,— мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб бераман... тузаласиз... қаерингиз оғрийди?

Шу гапни Сайдий ҳам айтгандан кейин Тўпанинг, қўрқуви бир оз босилди.

Сайдийни Муродхўжа домла чақирди. Тўпа Эҳсон билан ёлғиз қолганидан кейин, унинг сўроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қўрғошин ютгандайман, кўкрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиласман. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу ерда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарсасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сўрагандай:

— Қалай, бўладиганми?— деди. Эҳсон унинг саволига жавоб бермади, ерга қараганича Сайдийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким ўзи?— деб сўради.

— Оқсоқ...— деди Сайдий тутилиброқ.

Домла етиб келди

— Бўладиганми, ука?

— Ҳа, бўладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман, Хайр! Саломат бўлинг!

Сайдий уни кузатгани чиқди. Кўчага чиқилганда Эҳсон сўради:

— Оқсоқ — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бўлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Ўзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хўш, энди қачон кўришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Сайдий қайтди. Домла ҳовлининг ўртасида тикка турб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кўзини олмай, докторнинг нима деганини сўради. Сайдий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А? — деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чўнтағига солди. — Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмниш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда ўрис табиби нимани билар эдики, энди ўзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда доктор шўр сувга туширди, «Бошингни сувга тиқма», деб кетди. Кетгандан кейин шўнғиб-шўнғиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сўкина-сўкина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Сайдий ҳам кирди. Ўйда «булбулигё» Сораҳоннинг сочини ўриб ўтиради. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сораҳон унинг сўзини кесди:

— Юбораверинг-да, шу ерда ўлиб-нетиб қолса кечаси ташқарига чиққани қўрқаман!

— Сенинг қўрқишингдан ҳам кўра ўлик кўмишни айт, — деди Сайдий.

— Башарти ўлмаганда ҳам, касали узоққа чўзилса нима бўлади? Ҳарҳолда, юбориш маслаҳат. Соғайса келар, ўлса ўшандақаси кетаверар, — деди «булбулигё».

— Раҳимжон, — деди домла, — докторингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳарҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тўпани юборайлик. Бир банда зорайники шифо топса. Бир Мұҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир

одам десанғиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элтиб ташланг. Бугун касали яна ёмонроқ бўлса керак, эрталаб ўҳчиди.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош келди» деб кўча томонни кўрсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қилди. Саидий юрганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошли, юмалоқлаб чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига маҳтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, у — опаси эди. Негадир болалири йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди. Опаси уни кўриб ҳўнграб юборди ва ўтирган ерида узалиб бўйнидан қучоқлади. Унинг қўлларини кўриб Саидийни вахима босди. Бу қадар озган!

— Йиғлама, йиғлама! Болаларинг қани?

— Бермади...— деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қўйилган қўлтиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қўрқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий боргандা ҳам у оёқ оғриғи эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қўлтиқтаёқни унинг қўлидан олиб, болалардан бинрига узатди, опасини даст кўтариб, олиб кетди. Үрта эшикдан чиқиб келаётган Муродхўжа домла буларни кўриб, bemor кишидай инқиллаб юборди, аммо не машиқватлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олишга тиришди.

Бу хотин нима учун келганини бутун оила билар эди. Уни Муҳаммадражаб талоқ қилган. Домларайхонзор бўйидаги супага ўз қўли билан палос солиб, меҳмонни ўтқизди ва «нега бу кишининг келишидан бехабар қолдингиз, мен истинқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидийдан ўпкалади. Текинхўрни кўриши билан ранги ўчган «булбулигўё» титраб-қақшаб Муҳаммадражабни қарғади. Кейинча келган Сораҳон, онаси ўргатган сўзларни айтиб, бахтсиз хотиннинг қайғусини бўлишган бўлди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тўсатдан Ӯшга кетадиган бўлиб, шу поезд билан жўнатдилар,— деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхўжа домлага узатди.

Муродхўжа домла ҳатни ўқиб бўлиб Саидийга берди.
Ҳайдар Ҳожи Муҳаммадражаб тўғрисида ёзар эди:

«...Мазкур отларнинг тули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб ўз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оиласий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмогига моне билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, спаларига гўдакларидан жудо бўлмоқ нақадар мусибат бўлса ҳам сабр қиласин, деб яъни тез кунларда гўдаклар ўнинг сөриси бўлмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киршидим. Мухторхон 13 числомда келса керак эди; бугун ийгирима етти. Ҳануз дараги йўқ. Мактуб ҳам йўқ. Ўнинг бундай узоқ вақт ҳат қиласлик одати йўқ эди. Ҳавотирман...»

— Парво қилманг,— деди домла ўз навбати бўлган бир пнёла чойни узатиб,— мана, ўз уйингиз, ўз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Иншоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларинн Муҳаммадражабдан олиш, оёғини докторга қаратиш тўғрисида ваъдалар бериб, ўрнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сораҳон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла уйга кириб кетиб, бир оздан кейин Саидийни чақирди.

— Мен биламан,— деди домла,— опангизнинг табиати жуда нозик кўринади. Бунинг олдида Тўпанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йўқотайлик. Уйда бунақа касалнинг ётиши, табнати нозик одамга тўғри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир бўлмаса, бирон соатдан кейин бўлар. Остона бирга боради.

Саидий кўнди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб ўтириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб ўтирма. Инсофга келар... Үнгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди...— деди ва ўпкаси тўлди,— шу болалар туфайли сени ҳам гойнда ишдан қўярман. Ҳар замон бир кўрсам, борсам, дейман... Ачир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер. Офтобда ўтириб тиз-

заларимга суртай, зорайники, худо шифо берса. Құзим қозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Ола күз ёшнни рўмолининг учи билан артди.

— Йўқ, ука, дўхтири-пўхтири деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йўлга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиласман бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзгорга ўша рўзгорнинг ўз фавфоси ҳам етади.

Сайдий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опани умр бўйни боқишига ҳам қудратим етади» демоқчи эди.

— Демак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Бўлгани йўқ. Гапнинг боши шуки, ўша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб ўзи якка дўкон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дўконини ажратиб, ишлари жўнашиб кетдн. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотни олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастрлик... Бир куни ошхонада ўчоқ олдида ўтириб, саҳарга яқин кўзим уй-қуга кетибди. Чой деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гўдак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим баттар бўлиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қўйди. Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Қўчадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктироқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тараддуудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тағин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дўкон ажратиб ўзи иш бошлаб, қўлига пул киргандан кейин қутуриб кетдида... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу ўғрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб нетиб кетса, болаларингиз билан кўчада қоласиз», деди.

Муродхўжа домла келди.

— Энди, Тўпани эртага элтаман-да, бугун кеч бўлиб қолди,— деди Сайдий домлага, сўнгра, Тўпа ким, қан-

дай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йўқотиш кераклиги тўғрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшикдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдириди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кўтарган икки эркак кириб Тўпани олиб чиқди. Уни машинага солишда домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришиди.

Сайдий билан домла кўчадан қайтиб киргунча ёлғиз қолган меҳмон боғ томонга ўтмоқчи бўлиб ўрнидан турди; қўлтиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқилди ва райҳонлар ичига юмалаб кетди. Бундан боҳабар Сораҳон «Вой, райҳонларни худо урди»,— деб қичқириди. «Булбулигўё» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука?— деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина ўлай!— деди меҳмон, инқиллаб ўрнидан турар экан,— худоё кўзим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигўё»нинг кўзи ағанаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жўмраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнғиллар эди: «Худо кўтарсан, шабкўр... ўлимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада ўтирган Сораҳонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд бўлгандан кейин, дард устига дард келаверар экан. Кўзим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдими?

— Ҳа... Обдаста. Жўмраги синди,— деди Сораҳон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қўлга олиш — шаҳар партия комитетига рахна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга кўз-қулоқ бўлиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қўли узатилса, шубҳасиз, «жон» дейди.

Бу құл эриш күрінмаслиги, ҳуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг күзига иссиқ күриниш, қитиини ўлдириш керак. Күзига иссиқ күриниш учун эса, унинг ўз душманидан қылган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У ўзи келмайди. Шикоят әшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайды ҳам. Икки орада йўл йўқ. Мана шу йўлни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши бўлса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур бўлиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш атрофида бўлди. Носиров ўзининг қўлни куйдирмайдиган узун косови — Мирзакарим орқали кўтаргани маш-машалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ё ўзининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради, ё адабиётдан сўз очиб кўнглини кир қилади. Сўз адабиёт устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичида сен нима ёздинг?» деб сўраётгандай, Саидий жонни ҳовучлаб турар эди.

Муродхўжа домла Саидийнинг опаси келгандан бери ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетади. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб қўя қолишини хоҳлар эди. Шунинг учун у Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий бепарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдида уялтириди: «Одам деган ўз опасига бунчалик бемеҳр бўлмайди», деди. Саидий шу куни кечқурун маҳсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб ўтирган экан, ўз ҳолатини шунча билдириласликка тиришса ҳам Саидий сезди. Тағин Саидий бошқа ўйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, машинисткаларни йиғлатиб юрган ўша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл мақсади-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан «профессор шунча ёмои одамки, у билан ҳатто сўзлашинш ҳам жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кўнглида

кири йўқ, қўлидан келган хизматини аямайдиган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга кўп сўзламади, чунки профессор билан учрашиб шу тўғрида сўзлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тўғриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочинингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрднингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами бўлиб, гитули устига «Дўстим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда, бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни варақлади. «Ўтмишдан эртаклар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди.
Қолган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фиғондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман, деб маънони қоронғилатиб қўйибди.

— Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни кўтармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа тўғрисида Саидийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, беозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сифмай, Эҳсонга тўмтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб ўйламайман. Уч-тўрт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, кўп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тўланлиги тўғрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гўё, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сўзидан шу хулоса чиқади.

— Бўлса бордир. Салбий фактлардан иборат зўр асарлар кўп-ку.

— Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар, деб ўйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу

фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тўсмоқчи-ку!

Сайдийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг ўзига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиласдиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон ўз соҳасида етарли билимга эга. Сўз табобат устида боргандада унинг ҳам кўзига тўғри нарсалар эгри бўлиб кўриниши мумкин,— деди Сайдий.

Сайдий шу сўзи билан «адабиёт тўғрисида сўзлашни сенга ким қўйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар бирор менинг олдимга «иштаҳам йўқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам,— дели у заҳарханда қилиб,— бу ҳаракатимнинг потўғри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасди р дейман?.. Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англа-майсизми?

Бу гап Сайдийга Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Сайдийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжака сизга хўп уқтирганга ўхшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз,— деди Эҳсон, бу са-фар раиги бўзариб.

— Менингча, агар Кенжака кўнса,— деди Сайдий,— Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишлар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозала-ганми?

— Албаттато?— деди Сайдий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кул-гими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб кўрасизми?— деди Эҳсон секин.— Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозалаган буқунги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, та-ланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоги чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағнаб ётиби!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кунларда нима қи-
либ юрганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан ўрнидан
туриб жўнаб қолган эди. Эҳсон индамади. Саидий эшик-
ни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ионлож бўлса-да, ҳар
замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса,
уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ош-
кора қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақи-
ролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан ик-
ки орада ўтған гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон
бундан кейин у билан учрашишни қатъян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни
ўз феълига яраша кўйга солади», деди. Опа индамади,
срға қаради ва хилватга кириб куни бўйи йиғлади.
Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: «Кўз ёшининг
хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг
уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сўнг опа ҳаммавақт
домлани кўрганда ўзини зўрлаб очиқ чеҳра билан тура-
диган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «Нега сиз
ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши
ҳам шунча бедард бўладими?» деди. Албатта, бу зих-
новларни на домланинг ўзи, на «булбулигўё» ва на
Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирамас эди. Бу гап-
ларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан
укасининг уйини бузишдан қўрқар ва ҳар жафо бўлса
иичига соларди.

Домланинг оилавий ҳаловатсизлиги ҳасрат қиласи
даражага етганилигидан Аббосхон чўчиди: агар домла-
нинг ҳар кимга қиласидиган ҳасрати Саидийнинг қулоғига
етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади.
Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши бўлмайди. Аббосхон
шу хавфнинг олдини олишга йўл излаб юрганда, яна
бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта
бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газе-
танинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётисиз-
лар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушуна-
ди.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон
домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтирдим.

Домла бир чўчиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан ўтишига қўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб бўлади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қиласди. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йўллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон бўлмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук бўлар, менингча... Опасини ҳам олиб кетади.

Домла ўйланиб қолди.

У рози бўлолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози бўлиши ҳам соғин сигирни ҳаром ўлдириш деган сўз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кўнглига бўлак гап келди: «Бу таклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бирорвонинг манфаати бўлиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Мунисхондан бегоналашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Мунисхоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира кўнглидан чиқаролмаганлиги тўғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арzonга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган кўп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак бўлиб кетди. Унинг тақдирни ҳақида энг некбин бўлган Ҳайдар Ҳожи энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суялиб, домла бу таклифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган холосага келди.

— Хайр,— деди домла, четга қараб,— газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз бола-чақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йўллари беркилади.

— Майиб бўлганда, фаолият йўллари беркилмагандан нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ишондлигидан эмас. Фирка қўмитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чи-

қишига менинг ҳам күзим етмас эди. Акси бўлди: фирқа қўмитаси Эҳсонни қўллади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиёлилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон кўради, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвнингизга, хусусан, сиз билан турган одамга кўнгил қўйсин?

«Ха, итвачча,— деди домла ичидা,— Салимхон сенга бир нарса ваъда қилганга ўхшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзгалди,— деди Саидий эшикдан кириши билан. Унинг ранги ўчган эди.

— Нима?— деди домла қўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-буғри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий олмай, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбени сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганига қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА»

Шу мақола бараварида маълум қиласманки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, ўзим фирмага кандидат, рабочик бўлганим учун рост, деб маълум қиласман. Тушунмасдан ўртоқ Иброҳимов устидан порахўр ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни ўртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўпар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қўйилса... Ўртоқ Иброҳимов гуноҳсиз бўлгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбағал, ўртоғим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахўр деб қамалган... ўртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги ўчиб, домлага қаради. Домла бу ҳотин ким эканини билади, аммо шунча қўрқдикки, зорайники бошқа хотин чиқиб қолса ва бу бу бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин ўзи?

Аббосхон «хароб бўлдиқ» деб бош чайқади.

— Қандай бўлди, ўзи келдими? Нима деди? Сиз нима дедингиз?

— Ўзи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача кишига сира гап бермайди. Ўша бўлган воқеаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдираманг, ўзим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Якшанба куни яна келмоқчи бўлиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш фамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиқкан ақл эди! Ўшанда мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим, нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам бепанд иш.

— Хайр, билганингизни қиларсиз,— деди Аббосхон, тажанг бўлиб,— мана бу тўғрида гапириңг! Нима қиласиз?

Саидий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқеани эшишиб у эсанкиради. Ундан кейин чақиртирилган Мирза Муҳиддин энди бу тўғрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдириди. Ярим кечагача чўзилган маслаҳатдан ҳеч натижа чиқмади. Эртаси кўп одамнинг иштироки билан бўлган кенгашдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишга юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қўмитасини хабардор қилиш бўлди..

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди

Салимхон эртасига уни чақиртириб узоқ суҳбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тўғрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жўнайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газетага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганиларидан кейин кетсам қалай

бўлар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да.
Ўзим тушунтириб бермасам бўлмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса ковлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ёша мақолага қўшимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқиёлмассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, ғалатисиз-а! Мавлонқулов ноҳақдан қамалгандан, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб кўрсатган бу одамларни яна шу кирдикорини қўяр экамман! Ўзим фирмага кандидат бўла туриб...

Салимхон мулоимлик билан унинг сўзини кесди:

— Албатта қўймаслик керак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётисиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ўхшаган хотинларни кўп тополганим йўқ. Ўзи уч-тўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиб берганингиз чиқмайдими! Ўша мақолангиз неча кунда чиқкан эди?

— Берган кунимнинг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, ўн кун тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ўн етти куи бўлди — чиқмайди.

— Бўлмаса газетадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кета қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсангиз, ўқиб кўриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қиласди. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқулова кетиб, орада тўққиз кун ўтгандан кейин, бир куни эрталаб Муродхўжа домла марказий газетанинг ҳодисалар бўлимида қўйиндаги хабарни ўқиди:

«Кече кечқурун гидростанциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва түрткүнчи пристань орасыда эшкакли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Даастлабки текширишда шулар маълум бўлди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, түрткүнчи пристандан Зарифа Йўлдошева ва Турсуной Мавлонқулова деган аёллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда кўрсатилган ҳужжатларга кўра, буларнинг ҳар иккovi ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студентлари бўлган.

Домла шошиб ўрнидан турди ва ички кўйлак, лозимида юрганича Саидийнинг олдига чиқди. Уostonага қадам қўйганда, Саидийга тўқнаш келди. Саидий ҳам қўлида газета, ҳовлиқан эди.

— Үқидингизми? — деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кўзига ёш келди, четга қараб кўз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб бўлдингиз шунга! — деди Саидий йиғламисираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мен бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг ўтмишим тўғрисида бунча сўзлашга сабаб топилмас эди... Энди нима бўлди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўғрисида сўзлаётисиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни кўрсатиб, ўзи Саидий кўрсатган узундан-узоқ мақолага кўз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутуни колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Сўз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ терчиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхўжа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг у бурчига кетишига ҳам рози бўлар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёрнитмаслигини чуқур таҳлил қиласиди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай маъиб бўлиб бўшалганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўғридан-тўғри бормай қўя қолди.

Муродхўжа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши бўлса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг бўлиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рўзгор аччинғлигига сабаб бўлмайин» деб Сир тўғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йўлларини қидрди. Аммо мудом уни туюнинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат бўлиб, унинг устига бинафша сиёҳ тўкиб юборди; қолган-қутган ипакдан бир дўппи тикиб, қўшнидан бозорга чиқарганда, харидор ипак билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунаقا дилсиёҳликлар кўп бўлди ва энг сўнгисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигўё»нинг вайсаган товушини эшиди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигўё»нинг бузук авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини, кўришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боқقا томон йўналди. У боғ эшигининг бўсағасига қадам қўйганда, «булбулигўё» калтакесакдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёниб уйга кириб кетди. Саидий боқقا чиқди. Опаси қўлтиқтаёгини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирас ва қурумли қўлларини латта билан секин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушини эшитиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидағи ёшли тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапираётганмиди?

— Йўқ,—деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кўзи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша...—деди опа дудуқланнуб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

- Нима, ахир, бир гап бўлдими?
- Иўқ, худо урсин агар...
- Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?
- Шу кастрюльканни тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кўчиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканнинг қурумини тозалайман деб тешигига қўйилган қалайини кўчириб юборган.

— Нима кераги бор,— деди Саидий тажанг бўлиб,— тинч, худо деб ўтирсанг бўлмайдими?.. Сенга бирор буни қил демаса... Ҳовуз бўйи зах, оёғингга зарар қиласди.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, ўйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч ўтирадиган бўлсан рўзгоринг ҳар кун аччиқ бўлар эди. Булар мен нотавонни шунча сўряпти-ю, тағин ҳам сенинг ўлмаган жонинг!..»

Опа қўлтиқтаёфини дўқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Хозир «булбулигўё» дуч келса, бир нарса дейман-да, дилсиёхлик бўлади» деб қайтди ва боғнинг тўрига қараб кетди, қоронги тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб ўтирган Сораҳон йиғламсиради:

— Қуриб кетсин!— деди ўсмали пиёланни нари суриб.— Мени хотин қиладиган бўлсангиз уй олинг, кўчириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сораҳоннинг эсидан чиққан эди. Сораҳоннинг оғзидан бу гап чиқниши билан Саидийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбулигўё»-нинг фазабдан кўкариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқеасидан Сораҳонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбаҳт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам...— деди.

Муродхўжа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Саидийнинг шарбатини сўриб бўлди, энди пўчоғини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборган-

дан сүнг, вақт-соати билан қизини чиқарып олиш ҳам қочмайды. Қизини чиқарып олганда ҳам, шундай қила-дикі, Саидий Сорахонни қўйиб юборишга мажбур бў-лади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кўнгилсизлик ва бу кўнгилсизликнинг натижаси бўладиган бузилиш юз бермайди. Бу плани амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Мунисхонни мақташга, «адиб бўлиш учун Мунисхондай ўқимишли хотин зарур» дейишга, ё бўлмаса ўз қизини жиннинг чиқарышга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида кўп ўйлади, йўллар чизди. Саидий қаердан бўлса ҳам бир минг-ярим минг пул топа-ди, уй олади, уйни Сорахоннинг номига хатлатади; ик-кинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоққа ол-ганини эшитса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эриннинг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози бўлармикин? — деди Саидий.

Сорахон «Ота-онам жон дейди» деб юборишдан қўрқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши бўлар эди.

— Ҳмм... — деди Сорахон лабини буриб, — йўқ, дер-миди!

Сорахоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қўлимдан кела-ди» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига ўз сўзини ўтказа олишига Саидий ишониб етмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сорахоннинг ҳам қў-лидан бир иш келар экан. Бир куни кечқурун Мурод-хўжа домла кўчадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчи-лик маҳалласида сотнадиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сорахон қўйган талаб-нинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас, — деди домла ҳовлининг таърифини қилиб бўлгандан кейин, — етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қўлга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Кўрдингизки, ишониб бўл-майдп, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун ўнта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат—ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок

орттириш керак. Учтўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йнгит кишига пул топиш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Баҳузур еб ётиб, китоб ёза берасиз. Сораҳон ҳам уй-рўзгор тутишни ўрганади. Опангиз шу ерда тура беради. У кишини ўзим парвариш қиласман. Сиз одамнинг қадрига стмайсиз.

— Ҳозир пул йўқ-да,— деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Тўғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қўлдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда учтўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Ўзингиз сўрасангиз дарров беради. Сўраганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдирамайсиз. Бир ярим минг сўранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Уша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сўрасам бермасмикин? — деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхўжа домла, қандай қилиб биратўла Мухторхоннинг қамалганилигини ҳам айтиб, Саидийнинг ёдига Мунисхонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали буни мен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жиянларинигизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу бўлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир иргиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Уш ва Ўзгант атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Кўлоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зўр. Фақат шуниси ёмонки, шундай пайтда ишchan бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Favғолар замони бошланаётитпи!

— Қандай favғо бўлиши мумкин?

— Favғо ҳозир ҳам бор. Ўтган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдони бўғди, молни оз бера бошлади.

Солиқни кўпайтирди. Солиқ сиёсати савдоғарларни синдириш сиёсати бўлаётир. Бу норозилик туғдирмайдими? Саидий ўйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киритилди. Кузнинг ўрталарида унинг шикаст-реҳтларини тузатиб, Саидий кўчиб кетди.

Муродхўжа домла янги ҳовлини Сораҳоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мўлжаллаган эски уйларидан бир нечтасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг оҳирроғида домланинг планлари ер билан яксон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинлашиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларининг нархи 20 сўмгача кўтарилганда, шаҳар совети бутун хусусий уйларнинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ўн икки сўмдан, йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлардан йилига тўрт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдик, иккинчи бир дардан хабар етди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик ўрнига кагта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қаратса тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвоғининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сиғар эди, на кўчага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориш. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб ўлдириб қўйди. «Булбулигўё» юрган йўлида вайсаб, қарғаниб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиглайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишмас эди. Илҳом уйланганига етти ой бўлганида хотинининг қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг ўзи ҳам билмади, бирор сўраса «нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқнб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг черлагига орқа томондан олтингуругт ёқиб ташлабди, шуни бирорвга айтганида, худди ашаддий бир душманидан ўч

олгандай ҳордиғи чиқади. Маҳмуджон афанди савдоинроқ бўлиб қолган: кимнн кўрса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабиётининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупрогим ўз ватанимнинг тупрогига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап ишгиrokчилари ўн учга етди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тўпининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйинда бўларди. Сўнгги вақтларда бу тўпининг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни ўстириш тўғрисидаги топшириғини музокара қилишдангина иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ўз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товуш ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга ўзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим ўзимга керак» десам, «Октябрь ойн кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганнмда деразалари синиқ эди, тўрг сўмлик ойна солдирдим», деб ярим ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана, қонун! Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган ҳалқни иотинч қилиб «Гала Атторликни бузаман» дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Ҳалқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин батар!

Муродхўжа домланинг аччини келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами ҳалқнинг бошида бор. Шундан қутулиши ўйли тўғрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир роянинг эгаси. Бу нима майда гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкондорларга қанча солиқ чиқ-

қанлиги ва ҳозир қанча чиқиши түғрисида узоқ сўзлади. Ў, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши сиёсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дўйкондорлар меҳнатни меҳнат ҳисобламаганини кўрсатар ва эртадан-кечгача дўконда ўтиришни кўмир конида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай ўтар эди.

Шаҳарда уй-жой таңглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда еткизган бўлса, энди ундан кўп зарар еткиза бошлади. Бундан ташқари, кунларнинг бирнда техник кўчани невилир билан кўриб, домланинг дарвозасига қизил ишон қўйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кўра, Гала Атторликни текислаш яна икки ойдан сўнг, йўл иши баҳорнинг ўрталарида бошланиши керак эди. Газета ҳар сонида шаҳар ободончилигига айрим ўрин берадиган бўлди. Муродхўжа домла Гала Атторликдан станцияга қарата солинадиган йўл «меҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узун бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тўлаши түғрисида домла ишбнлармон кўп одамларга учраб, бешҳоят кўп кенгашлар эшитди. Буларнинг ичиде энг яхшиси ҳовлида оиласиниг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда, ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Сандийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Сандий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиладиган иши кўп ва ёруғ куни, саодатли дамлар кутгандай бўлган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронғи кечада ёт элларда йўлдан адашиб қаёққа борнини билмай умидсизликка тушган кишидай бўлиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиладиган ўша «кўп иши» аслда ўтмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» бўлган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билач тўла» бўлган ҳаётининг уқубатли минутларидан оз бўлса ҳам дам берадиган Мунисхонин яна бир мартаба «Раҳимжон» дедиришгина эди. Унинг Мунисхонга бўлган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубатдан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унудиши, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон ўша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуқлик деб билгани учун нега ҳо-

зирги Мунисхоннинг шунча разолатп бу муҳаббатин сўндиримаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сўнг, Саидийнинг йўл адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Мунисхоннинг сўзламаслиги эди. Сандий кўчада бир-икки унинг йўлини тўсди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Мунисхон номаълум сабаб билан ўзини отгунча кунлар шундай ўтди.

Мунисхон нима учун ўзини отганини кўплар қаторида Сандий ҳам билолмади.

Мунисхон ўша куни кечқурун одатдагича оила дастурхонин баҳам кўриб, овқатдан сўнг қазноқقا — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини кўриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирган экан, индамай тушиб кетибди-да, орада ўн беш минут ўтмасдан тўппонча товуши эшитилибди. Салимхон, тўппонча товуши чиқиши билан, қозиқقا қараса осиб қўйган тўппончаси йўқ, бундай фалокат рўй берининси сира кутмаганилигидан, «бу бадбаҳт ўйнаб ўқ чиқариб юборди-ку» деб ғижиниб, сўкиниб, юргурганча қазноқقا тушса, синглисининг ўлиги устидан чиқибди. Мунисхон қазноқнинг тўрида бошини кирлар орасига тиқиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи рўмол тиқибди. Шу куни кечаси Салимхон ўзининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши тўқдим. Барибир бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин, демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларининг кулги товушлари қулогимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунисхон туққан оналар болаларини тириклай кўмсинар. Олам тўла баҳт, фақат мен баҳтсиз эдим».

Бошка ҳеч гап йўқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун ўзини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунисхон буни билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дўстлари бу воқеани бошқача қилиб овоза қилишди: гўё Мунисхон тўппончада ўқ борлигидан бехабар, оғзини ўзига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунисхонни йиқитган бу ўқ, ҳалокатли чоҳга дўмба-лоқ ошиб кетаётган Сандийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кўчирди. Бу ўқ ўткир қилич бўлиб, хаёлида ўтмашга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага

тортадиган умид риштасини кесди. У истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Саидий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, ўқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сўнг, рабфак залидан ўтишга безилладиган, ҳар бир комсомолни кўрса худди «тўхта, бу ёққа юр, комсомоллар мажлис қилиш сени кутиб турибди» дейётгандай, юраги орзиқадиган бўлган эди. Бу кунларда яна ўша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, кўча-кўйда учрайдиган ҳар бир киши. Саидий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсағадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб кўрннар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ,— деди домла бир куни келиб,— замонни кўриб турибсиз. Ўз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда бўлади. Энди қариб қолганимданми, негадир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуойи фотиҳага келганларнинг олдига битта-иккита қаттиқ-қуттуқ нон қўйсангиз бўлгани. Энди айтай: иморат солмасимиздан илгари чоракорларимиздан ўн уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олганн рост. Буни Саидийга билдирамаган ва билдиromoқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшитиб аввали севинди, кеини ғам босди. Шундай бўлса ҳам ўзича янги план тузди: домланинг уйига кўчиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳалокатга учрагандан сўнг, (ташкилот мутафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни сабаби, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кўчишдан иккى кун илгари борганида, «булбулигўё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йиглади:

— Бувингизни соғиниб ўлсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... Келмайсиз.. Энди кетгани қўймайман..

«Булбулигўё» соғинганлигини айта-айта тўккан ёшини шу ёшигача кўргани барча тобутлар устида ҳам тўкмаган эди.

XXV

Ташкилотнинг топшириғи билан домла бундан ўн йил илгари муаллим бўлиб, ҳозир савдо гарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кўргани бориб, тажанг бўлиб қайтди. «Уй қизи» бўлиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка ўйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгги икки арава ғўзапоя ва жўхори пояларни дарвоза-нинг томига босишар эди. Домлани кўрнб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва ўрта эшик олдида тўхтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон,— деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз?— деди домла рўмолчаси билан бўйинни артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гапиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Ҳўш, нима деди? Бирон гап гапиридими?

— Иўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунаقا «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўринар эди. Шуни пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳиддин ўтирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушуниришган эди, муҳаррир уни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албатта дафал муомала қилиб жўнатса керак. Мана энди тўнини тескари кияди. Ўл-а!.. Шу пес қўлга кирса, талай киши қўлга кирган бўлар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Әқубжон икковимиз унн үртага олган эдик. Шунда ўтган гапларни Шарифга айтса, тағиғи әмон бўлади, дейман-да.

— Әмон бўлиб нима бўлар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Хўш, тағиғи нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қиласи, бўлса борига, йўқ бўлса йўғига қаноат қиласи. Худотарс.

— Шуни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қиласи әмиш? Қаёққа боради, кимниг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз бўлар әмишми?

— Айтишидан, бўлади шекилли.

Домла қошларини кўтариб, пешонасини тиринширидин-да:

— Халқ ҳайвон! — деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси ўтгандан кейин Сайдий ҳам чиқди. Домла мәҳмонхонанинг зинасида ўтириб, чоракорга насиҳат қиласи әди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суюм бўлса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиз, хоҳласангиз кўнори. Бу ерни сиз пешона тери тўкиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана кўрасиз, ер ўз-ўзиники бўлган одам бўйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб ўтирган чоракор, бошидан дўпписини олди-да, чиқиб турган пилталаrinи уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир кўрайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбағалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, ғаламисларнинг гапига кириб биз әмон дедик. Өқибат яхши бўлиб чиқди. Охунбобоев «Ҳаммаларинг ерларингни бирга ишлайсизлар, ҳосилни тарозида тортиб, бўлиб оласизлар» депти. Галвирда ўлчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йўлига юрганлар кам бўлгани йўқ.

— Менинг еримни экиб кам бўлдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йўқ. Қам ҳам бўлганимиз йўқ... ортиқ ҳам.. Аммо умр ўтиб кетяпти...

Домла иима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан ғазаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғўзапоя босиш билан овора бўлган Остонақулга нимадир демоқчи бўлган эди, Сайдий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳлларини чиқардингиз. Колхоз бўлса-ку, бўлди, бўлмаса ўйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Ўйнашдан айниб эрлик бўлмоқчиман, мулла ака,— деди чоракор кулиб.

Сайдий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очиқ қўлли одамни ё топасиз, ё йўқ. Менинг билишимча, колхоз бўлмас. Ўз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Сайдийни ваҳимага солди.

Сайдий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушунадиган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Сайдий чоракорнинг сўзини эшиганидан кейин, ер ислоҳотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислоҳоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Сайдий бориб қишлоқнинг руҳини ўз кўзи билан кўргиси келди, аммо боришига юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри бўлса!»

Борди-ю, тўғри бўлса, кўп ёмон бўлади, чунки ислоҳот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлншини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қиладиган руҳга учраган бўлса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган бўлса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шуҳратини ваъда қилған эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам ўша ислоҳотдагидай руҳ билан қарши олганинг кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади...

Сайдий ўзининг иш бўлмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўғирди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб ўқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб ураган эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтириди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши

эсига тушди. Отаси иши чалкаш бўлган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига кўрсатгич бармоғини босар эди. Агар бармоғи «К» ҳарфи устига тушса «кушойиш», деб хурсанд бўлар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайгуар эди. Сайдий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоғи остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни кўп такрорламасдан натижা чиқарар эди, негадир, Сайдий шунча такрорласа ҳам бўлмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётиманми?» деб ўйлади Сайдий, сўнгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сўнг Сайдий буни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездики, чиқиб таҳорат олиб келди.

Қўшни уйдан домланинг бақирган, «булбулигўё»нинг йиғлаган товуши эши билар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи бўлган чоракорнинг қўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд бўлган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ўн беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидаи кўринган Сайдий, бу ўн беш кунни жуда хавотирлнкада ўтказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган, илгари говмиш сигнрнинг елинидай осилиб турадиган бағбақаси сўлган, дами чиққан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли ўсан, сочидағи оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Сайдий билан қўл учидагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшикдан хурсанд кириб келишини кутган Сайдий, ичиде «тамом, масала ҳал» деб қўйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сўрагани юрак қилолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолди, сўнгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир бирор билан уришиб келгандай, диваннынг бир четида ўтирас, Сораҳон эса деразанинг тагида ўтириб йиғлар эди. Сайдий оёғиннинг учиди юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин ўтириди. Домла унга қайрпилиб ҳам қарамади, анчадан кейин Сораҳонга қараб ўшқирди:

— Тур, йўқол!

Сорахон ўрнидан турар экан, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бекордан-бекорга...—деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кўзингни лўқ қилма. Сигирга ўхшаб қарама!— деди домла, сўнг Сайдийга мурожаат қилди:— Мен ундан гап сўрайман, у менга кўзини лўқ қиласди...

Сайдий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашган!— деди домла.

Сайдий бир иргиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб қўйди.

— Ўша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди,— деди домла.— Мен биламан, тажрибали... Ўша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир тўда маърифатсиз, маслаксизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз бўладиганми?— деди Сайдий бўшашиб.

— Мен борганда ҳаммаси бўлиб ўн уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжак ўша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддин ҳам ўша ерда. Шариф мактаб мудири қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапиради. Тағин одамлар тўп-тўп бўлиб шунга қулоқ солади! Гапдон бўлиб ташвиқотчилик қилганига куяйми! Кенжак билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчими?

— Айтиб кўрдим. Қани кўрайлик-чи, бу гаплар бир ёқли бўлсин, дейди. Колхозга киришга кўнгли бор, аммо ҳуркиб турганга ўхшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сиғмайди. Сайдий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қўрқиб, ўзининг уйнга чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чекиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов?— деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловининг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хўш?

— Кесилган одамни олиб кетишдан.., бирон гап борга ўхшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъниси нима?

— Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор бўлган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очлади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст етади, деб олиб кетган бўлса керак.

Домла сукутга кетди.

Ўрта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бирбирига қаради.

Домла чиқди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм бўлманг!— деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин,— ўтиринг... Эшик деганинг занжири бўлади, одам деган шуни шиқирлатади. Нажот тарс-тарс урса!

— Нима қиласай,— деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чўккалаб,— зонжирини шиқирлатсан ҳам эрта-индин тўртта солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсан ҳам...

Домла унга хўмрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.

— Ёқубжон, ўлгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бўлмасангиз!..

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ бўлса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?

— Хўш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ бўлиб кетди-да, деворга суюнганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йўқ эди, ўшакуни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигўё» айтди. Саидий чойдан сўнг, анчадан бери тўхтаб ётган таржималарни оз бўлса-да юргизиш ниятида иш бўлмасига кирди; эшикдан кириб столустидаги қофозларга кўзи тушиши билан ўзини ҳаддан

ташқары чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бўшаши ва дераза ёнидаги креслога ўтириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қўлини кўтариб папироснинг кулини қоқиши ҳам малол келар эди.

Сайдий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича ўтириди ва ҳеч нимани ўйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани ўйламаслик мумкин эканлигини ўйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қўйди. Бу ўй яна кўп ўйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бўтаб юборди. Қулоғи жингиллаб кетди. Бўталган фикрлар ичидаги қачондир аллақайси китобда ўқиган шу сатрлар айрилиб туар әди:

Ҳаёт жомин кўтариб юмуқ кўз билан,
Зар қирғоқларга кўз ёши тўкамиз...

Сайдий иргиб турди ва буни қайси китобда кўрганини эслашга тиришди, эслади, қидирп бу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сўнгра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигиси келди. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб кўриш керак эди. Ҳозир ўқиш эмас, китобни жўн варақлаш ҳам уни толиқтирас әди. «Тавба,— деди Сайдий китобни жавоннинг ичига улоқтириб,— одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сораҳон кирди. Унинг кўзинга Сайдий касалдай кўриди.

— Ҳа, нима қилди?— деди Сораҳон оғзидағи сақичини қирсиллатиб.

Сайдий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман..,

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ётинг, чўзилинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сораҳоннинг тушунмаслигини Сайдий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сораҳон нимадир қидирлиб уйни икки айланди-да, сақичини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Сайдий шундай диққат бўлиб ўтказди, эртаси уйқудан уйгониб анчагача кўзини очмай ётди, кўзини очганда гул қўйиладиган столча устидаги ўзининг дўпписини кўриб аллақандай бўлиб кетди. Бу ҳис кишида ҳозиргина қабрга қўйилган одамнинг кийимини кўрганда пайдо бўлади.

Сўнгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғининг атрофини ўраб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий уйда ўтирганида ҳар замон ўзининг тирик эканига шубҳа қиласа эди.

Шундай кунларнинг бирода Саидий, тасодифий рашида ўзининг бемор ётган опаси олдинга кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол бўлиб қолган эли. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини кўриб кўзига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилай, худо бахти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсан... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хўп, сенга кепак қиздириб берсан. Сен ўлма. Оёқларнинг тузалсан. Кўз ёши водийсизда истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсам!

Опа укасининг олдида ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини тийиш билан овора бўлиб, қулоғига гап кирмади. Саидий эшикдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унутиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланниб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дараҳтга суюнб туривди, лайлакқор ёғяпти.

Саидий сўнгги кунларда одамга қўшилмайдиган, баъзан ўзига ўзи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбулигў» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб гелганидан сўнг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да. «булбулигў»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннилик ота мероси, отаси ҳам жинни бўлиб ўзини осган», деди. Бундан ортиқ сўзлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сигмади.

XXVIII

Сўнгги кунларда, «булбулигў»нинг кўзига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳўплашигача аллати кўрина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст етказадигандай кўринар эдн. У ўзидаги бу ваҳимани юз ҳисса ортириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Саидийни касалхонага юбориш тараддуидига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель кўтарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннилик Сайдийга ота мероси эканини тушунтирмоқчи бўлди:

— Папа девона, мама девона. Ўзи девона бўлган чорт...— деди у, хотинни уйга бошлаб.— Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қофозни олиб домлага кўрсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзидан фақат «Тўпа, пул» деганингина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тўпа йўқ,— деди у, худди соқов билан гапириша-ётгандай имо-ишора қилиб.— Тўпа кетди. Раҳимжон Сайдий девона. Раҳимжон Сайдов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришид:

— Тўпа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь?— деди ва эшикка қараб бақирди.— Сорахон, Раҳимжонни айтиб қўй!

Сайдий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга ўтириди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди?— деди домла.

Хотин, стол устида турган қофозни Сайдийга кўрсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тўпа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни.. билгани келдим...

Тўпа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганиликдан, ўлган гумон қилинган эди. Сайдий ҳайрон бўлди.

— Қаерда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артелда ишлайди...

— Хўш?— деди домла кайфи учиб.

— Тўпа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кўчада хор-зор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирмадингизми?

Сайдий хотин билан икки оғиз сўзлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин бўлаётир,— деди.

Домла ўйланиб қолди-ла, сўнgra деди:

— Ахир, ишлаган бўлса, овқат еди. Қийим-кечак қилдик. Қасаллигидан ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Үзингиз биласиз, қўлидан бир иш келмас эди. Хўш, қанча бўлар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кўра, бир минг икки юз олтмиш сўм бўлар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сўнгра яна Саидийга ўгирилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган кўринади. Шу кишининг ўзларини хурсанд қилсан... бир эвини қилиб юбормасмикинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсан экан шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай ўрнидан турди-ю, жўнаб қолди. Саидий ўз бўлмасига чиқиб кетди. Домла ўзи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига афдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зўр келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича ўз уйида креслода ўтирас эди.

«Булбулигўё» кирди. Саидий ҳозир олдига бириов киришини шунча хоҳламас эдикни, «булбулигўё» кириши билан бутун таинига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан,— деди «булбулигўё»,— домлангиз айтмадилар, сўрай десам, феъллари айниб турган эди, қўрқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни ваъда қилган кунига беролмайдиган бўлиб, узр сўрагани келибди.

«Булбулигўё» бундан хотиржам бўлди-да, озгиша туриб, яна деди:

— Бўрон қўзғалди. Айвончанинг тунукасини шамол кўтарди шекилли, тарақлаяпти. Шунга бир нарса бостириб қўйилмаса...

«Булбулигўё» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади, сўнгра, дўнғиллаб, эшикни қаттиқ ёпди-да,

чиқиб кетди. Саидий худди кўзига тушиб азоб берадётган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан,— леди орқасига суяниб, кўзини юмиб.— Томининг тунукаси нима экан, замона бўрони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётитти-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганим!»

Саидийнинг кўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба ўзини ўлдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келганда кўнгли ҳамиша иккига бўлиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчиси «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лазатини билмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб чирокни ёқди, нари-бери юрди, яна ўтири, кўзини юмди. Унинг кўнгли бир бутуни бўлиб пицирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг, шунаقا, ичган сайнин тагидан тахири чиқа беради. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувгани ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий кўзларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна кўзига, неғадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, кўз тиккан бир нарса бўлиб кўринди. Саидий секин ўрнидан турди, ашаддий душманга орқадан пи-чиқ урмоқчи бўлгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрусталь вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ ўртасига урди. Ойна чилпарчин бўлиб тўкилди, унинг бир неча синик парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди. Ташқаридаги бўрон қутурар, кўз очгани қўймаётган майдага қор осмондан тушаётитими, ердан кўтарилаётитими — билиб бўлмас эди. Саидий зинадан тушаётуб йиқилди: ўрнидан туриб ҳўл қўли билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қўлига ёпишди, зўр билан қўлини ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб кўча эшигига томон йўналди. Опаси ётган подвалнинг қор қоплаган пастак деразасидан қиз-

ғиш шуъла тушиб турар эди. Саидий буни кўриб опасининг «тузалиб кетарман» деганини эслади ва унинг ҳаётдан бўлган умиди аввал ғашини, кейин аламини, ғазабини келтириди. Саидий ҳозир опасининг тиззалари шишиб кетган оёқларини уриб синдиришга, хира кўзларни ўйиб олишга, ўзини бўғишга, томогини ғажиб ташлашга тайёр эди.

Аллақайси эшик очилди. Саидий беихтиёр қочиб кўчага чиқди. Кўча қоп-қоронғи, жон асари кўринмайди. Шамол ҳар хуруж қилганда ердан кўтарилиган, дараҳт ва томлардан тўзиб тушган қор қадам ташлагани имконият бермас эди. Саидий худди сув остидан бораётгандай, не машаққат билан қадам ташлаб чорраҳага томон юрди. У чорраҳага чиққанини чап томондаги магазиннинг ёруғ деразасидан билди. Магазиннинг икки одам бўйи келадиган баланд ва кенг деразаси ниҳоятда ёруғ, гупиллаб ёғиб турган ва тўзиб ўраётган қорни ёритиб йўлкага нур сочиб турар эди. Саидий кўчанинг у юзига ўтди ва қарийб икки километр йўл юриб шаҳардан чиққач, Қатта Гўристонга томон бурилди. Қатта Гўристоннинг у томонидан темир йўл ўтар эди. Саидий йиқилиб-сурилиб бир неча юз метр юрганидан кейин гўристондан ошиб темир йўл томонга тушди. Темир йўл тепаликнинг этагидаги зовурдан кўп деганда эллик метр наридан ўтиши керак эди. Саидий тепаликдан тушишда яна бир неча марта йиқилди, қор кўмган зовурга белидан ботиб кетди. У не машаққатлар билан зовурдан чиқди. Юриб ва юриш маҳол бўлган жойларда эмаклаб борар экан, атрофига зеҳн солиб қалаб қўйилган шпалларни кўриб қолди. Демак, темир йўл шу ўртада бўлиши керак! Саидий бориб шпаллардан иккитасини тортиб туширди ва унинг устига ўтириб поездни кутди...

Саидий қанча кутганини билмади. Бир вақт қорон-ғилик қаърида оқиш бир доғ пайдо бўлди. Бу доғ минут сайин кичрайиб ва шу билан бирга ёришиб яқинлашмоқда эди.

Поезд!

Саидий ўрнидан турди ва ўзини поезднинг тагига ташлагани чоғлади. Шу пайт унинг кўзига иссиқ ва ёруғ купеларда чақчақлашиб ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчилар, йўлакларда бир-бирига роз айтиётган ошиқлар кўриниб кетди-да, қалбидаги тортқинч ғазаби қўзғалди. Бу ғазаб ҳолдан тойған Саидийга ажиб бир куч багишлади.

Поезд яқилашиб келмоқда эди. Саидий рақибининг қаеридан чўқиши мўлжалга олаётган хўроздай, келаётган паровозга қараб бир-икки бош силкиди-ю, бирданига иккита шпални кўтариб бориб изга кўндаланг қўйди: худди ўлим хавфининг олдини олаётгандай, шошиб яна орқага қайти, яна бир шпални элтиб қўйди.

Паровоз шитоб билан яқилашиб келмоқда эди.

Саидий қайтиб яна бир шпални кўтарган пайтда гўё осмон портлади-ю, бутун оламни пачақлаб, япчиб ерга тушди. Ер тебраниб, Саидий қўлидаги шпал билан ағдарилди. Гулдураган, шарқираган товуш бирдан тинди, ҳатто бўроннинг гувиллаши ҳам бир лаҳза эши-тилмай қолди. Бояги шарақлашдан ҳам кўра бу сукунат даҳшатлироқ эди. Саидий лип этиб, каттакон бутанинг тагига кириб кетди. Нимадир ялт этиб ҳаммаёни ёритди. Шу ёруғда Саидий бута орасидан қараб аниқ кўрди: мажақланган, тоғ бўлиб ўюлиб ётган тахталар остидан қон сизиб оқар ва буғланиб турар эди. Яна ҳаммаёни зулмат босди... Бояги ғазаб Саидийга жисмоний куч бағишилаган бўлса, бу манзара ва қон унга руҳий бир куч бағишилади. Унинг бундан бир неча соат бурун ўлимга даъват қилган кўнгли энди уни ҳаётга чақирап эди: «Йўқ, сенинг қиличининг синган бўлса ҳам, ҳали қалқонинг тешилгани йўқ! Бу қалқон паноҳида сен ҳали кўп ишлар қилишинг мумкин...»

Бир лаҳза жимлиқдан кейин аллақаердан қўйларнинг, сигирларнинг маъраши, ҳўқизларнинг ўкириши эшитилди. Бу товушлар, худди гўрдан чиққандай, жуда бўғиқ эшитилар эди. Ҳалокатга учраган поезд чорва ортилган юк поезди эканини Саидий аниқ билди.

Анчадан кейин одамларнинг овози эшитилди. Бирон эллик метр нарида, ярмигача ерга кириб кетган паровоз ёнида хира чироқ кўринди. Буни кўриб Саидий даҳшатга тушди: бута остидан чиқиб, поезд келган томонга қараб қочди. Қаршидан кучли шамол эсгани, қор уриб тургани учун Саидий қанчалик тез юрса ҳам, худди тушида юргандай, йўли сира кўпаймас эди, бутун куч ва иродасини ишга соглани ҳолда бирон иккι юз метр масофани зўрға босди, кейин йиқилди, ўрнидан туришга ҳаракат қилиб, туролмади. Унинг оёқлари карахат қилди, шамол ҳар хуруж қилганда қорга кўмилар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқ-бошидай, судралиб чиқар эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин

құлларыда ҳам қарахтлик сезди, ортиқ қимирлаәлмай қолди. Қор күма бошлади.

Саидий бошини силкиб күттарди, күзларини катта-кatta очиб олға қаради. Унинг қаршиисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловиллаб ёнар эди. Бундан бир неча минут илгари шамол, қор ва қоронғиликтан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз ўнгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловиллаб, алансаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда! Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адаблик, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган кўк байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий ўзинни қор кўмаётганини, оёғидан бошланган қарахтлик аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва шаҳар томондан етиб келган паровознинг бутун саҳрони янгратган гудогини баралла эшилди-ю, ҳушдан кетди.

1930—1934 диллар

Бұлажак адеб болалық дүстлары дазрасида. (Юқорида
йыгдан бирипчи.) Құқон, 1921 йил.

Абдулла Каҳҳор. 1932 йил.

Абдулла Қаҳҳор, Иzzат Сұлтон, Сергей Бородин. 1961 йил.

Абдулла Қаҳҳор ва Озод Шарафиддинов. Ёзувчининг Дўрмондаги
богида. 1960 йил.

ҲИҚОЯЛАР

БОШСИЗ ОДАМ

Нисо буви эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди. Иккі-үч киши совчи құйғанда у, икки бола билан тинч турмуш қила олишини күз олдига келтиролмай, розилик бермаган эди, нима бўлди-ю, уста Абдураҳмон киши құйғанда дарров рози бўла қолди. Бунга ҳамма ҳам ҳайрон қолди. Бу тўғрида баъзилар: «Нисо буви илгариам уста Абдураҳмон билан дон олишиб юрар экан...» деган гапни қилишди, баъзилар: «Бечора нима қилсии, иккита боласи бор, уста Абдураҳмоннинг ҳам ўлгаш хотинидан битта ўғли бор, вақти келганда тили қисқа бўлмайдиган иш қилибди-да...» дейишди.

Абдураҳмон юборган совчи Нисо бувига шундай де-ди: «Сизда иккита бола бўлса, у кишида битта бола бор. Буларнинг еган-ичгани қаёққа борар эди. Булар учун алоҳида қозон осилармиди. Сиз ҳаммасининг она-си, у киши — ота. Уста болани жуда яхши кўрадилар...»

Орадан тўққиз йил ўтди. Булар тўрт бола кўришди. Бу тўққиз йилнинг иккі-уч йилигина тинч ўтди. Кейинги йилларда Нисо буви қизлари туфайли неча марта қўйди-чиқди бўлиб олди.

Нисо буви пичноқ бориб суюгига теккандан кейин қизларини интернатга беришни ҳам ўйлади. Аммо бу тўғрида ҳам эр билан маслаҳатсиз бир иш қилишга қўрқди. Маслаҳат қилганда уста Абдураҳмон: «Ҳа, Розиқ ямоқчининг қизлари ўқиб шаҳар сўрармиди?..» деб уришиб берди.

Уста Абдураҳмон қизларни кўп уради. Бир куни Нисо буви: «Урсангиз ўша дўконингизга олиб бориб уринг», деганида уста: «Ҳа, жонинг ачийдими, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг уч талоқсан...» деб юборди. Шундан кейин Нисо буви кўп марталаб «кулди».

Уста Абдураҳмон кўпдан бери Нисо бувига: «Меҳрини Фахриддинга қиласиз, деб юрар эди. Фахриддин

эрка ўсган тантиқ бола бўлгани учун Нисо буви: «Ҳа, ишқилиб, икковининг ҳам боши омон бўлсин», деб қўяқолар, бу «йўқ» дегани эди.

Бир куни эрталаб нонуштадан кейин уста Абдураҳмон: «Чоршанба куни тўй!» деди-ю, кўчага чиқди-кетди. Нисо буви ранг-қути ўчиб, деворга суюнганича қола берди.

Тўй ўтди. Нисо бувининг эндиги қайғуси Мехрининг бўйида бўлиб қолиши, чунки Фахриддиндан унинг бўйида бўлишини сира хоҳламас эди. Бир куни у бетини қаттиқ қилиб, куёвга очиқ айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар. Уч-тўрт йил боласиз юриш яхши. Доктор шу ишларни билармикан?..

Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини биринки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!

— Қўйинг, қўйинг... Дадангиздан сўраманг. Уят бўлади.

Туморлар, қайтарма сувлари Нисо бувига фақат тасаллигина берди, холос.

Меҳри иккиқат...

Бола икки ойлик, уч ойлик... беш ойлик...

Нисо буви талвасага тушиб, ўзини қаёққа уришини билмас эди.

Қандай бўлса ҳам болани тушириш керак. У Мехрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кигиздай юмалатди; қорнига ёстиқ билан урди, устига чиқиб ўтирди; қўққисдан қаттиқ қўрқитди... Буларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Нисо буви қаердандир янги бир чора топиб келди, кимдир қоринни силаш, болани эзиб йўқ қилишни ўргатган.

Нисо буви беш кун деганда ишининг натижасини кўрди. Олтинчи куни кечаси Меҳри тўлғаниб чиқди. Эрталаб жуда ёмон аҳволга тушди: уйнинг у бошидан бу бошигача «дод» деб юмалайди. У хуфтонгача қолмайдиган кўринарди. Нисо бувининг дами ичиди.

Фахриддин какликка сув қуяётиб отасига қараб қўйди.

— Ҳа, ўглим, хафа бўлаётисанми? — деди отаси.

— Йўқ,— деди Фахриддин чўзиб.

— Хафа бўлма. Аравага одам юбордим. Касалхонага юборамиз. Бўлса бўлар, бўлмаса хотинининг уруғи Ҳиротдан келган эмас!

Мөхри хуфтонга яқын касалхонага юборилди. Фахриддин икки соатдан кейин «мени киргизмади» деб қайтил келди. Нисо буви касалхонадан ярим кечаси келиб саҳарда яна кетди.

Мөхри касалхонада узоқ ётиб қолди. Ундан фақат Нисо буви хабар олиб турар эди, бир куни күёвини койиди:

— Фахриддин, бир мартаба бориб эшикдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдими? — деди.

Фахриддин пешонасига қўнган пашшани ушлагани қўл кўтарар экан:

— Дадам чоршанба куни боргин деяптилар,— деди.

Чоршанба бозор куни эди. Уста Абдураҳмон Фахриддинга икки сўм пул берди.

— Ма, йўлдан майда-чуйда ол. Кирганингдан кейин аввал сўра, енгил бўлса «хайрият» дегин. Сенинг йўқлигинг учун уйда тура олмаётибман. Ёмон бўлар экан дегин.

Фахриддин йўлда кетаётib негадир дам кулар, дам бурнини артиб йўталар эди.

Фахриддин бозордан, отаси тайинлаганча, иккита ширмой нон, ярим қадоқ писта олди. Касалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кетаётганида, битта хотин қайтарди — олиб бориб бир курсига ўтқизиб қўйди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бири келди-ю, Фахриддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди. Бир соат чамаси ўтгандан кейин яна бири чиқиб, Фахриддинни имлади. Фахриддин кирганда Мөхри энди уйқудан турган экан.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй! — деди Фахриддин.

Мөхри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Ёмон бўлар экан...

— Кундан-кун баттар бўлган эдим, олиб ташлашди...
Нақ ўлаёздим...

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ.

— Ие!.. — деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб, — боланинг ҳам боши бўлмайдими!.. Дадамдан сўрай-чи...

Унинг гапларига қулоқ солиб, рафторини кузатиб турган ҳамшира:

— Қасални толиқтириб қўясиз, бас! — деди ва эшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққаидан кейин Нисо буви иккала қизи билан бош олиб чиқиб кетди.

1929

МАСТОН

От мункиб кетиб ўмгаги билан шағалга қадалди-да, ағанаб, бир неча минутнинг ичида ўла қолди. Нима бўлди, нима учун ўлди, буни текширишга сира эҳтиёж бўлмади, чунки ўлимнинг сабабини текшириш, тирикни ўлимдан олиб қолиш учунгина керак холос, бу бепоён даштда эса бошқа тирик от йўқ эди.

Отнинг остида қолган оёғини тортиб олишга уринаётган ёшгина, узоқ йўл азобидан ҳам сўлимаган жувон, ўзидан бир неча қадам нарига тушган чиммати остидан чиқиб кетган калтакесакни кўриб дод деб юборди. От мункиб кетганда эгарнинг устидан думбалоқ ошиб тушган паранжисиз қиз, ўйноқи каптардай абжирлик билан ўзини ўнгариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди. Жувон иккинчи оёғини эгарга тираб, оёғини тортган эди, амиркон маҳсиси отнинг тагида қолди.

— Қуриб кетсин!— деди у йигламсираб.— Ўқишинг бошингдан ордона қолсин, Мастон!... Кўй, эй... эримдан қолмайин!..

Мастон, унга эътибор қилмай, отнинг тумшуғидан кўтариб унинг очиқ қолган кўзларига қаради, унинг кўзини кулранг-сапсар парда босганини кўриб, қапчиб қоматини ростлади-да, кўз илғамайдиган узоқларга қаради. Даشت, даشت! Ҳарорат зарбидан ҳаммаёқ лип-лип этади. Фириллаб турган иссиқ даشت шабадаси калта кўк камзул остидан чиқиб турган этагини пирпиратади, офтобда қорайган бўйнига, чаккасига тер билан ёпишиб соchlарини тортқилайди. У гўё бу жувоннинг борлиги энди эсига тушгандай, бирдан орқасига бурилиб қаради.

— Нима дединг, Турғуной?— деди жувоннинг ёнига тиз чўкиб.— Эринг сени шунча йиғлатгани йўқми? Жонингни шунча оғритмасмиди? От ўлди...

Турғуной бир ирғиб тушди, қўлининг оғригини ҳам унутди.

— От ўлди?!

— Ўлди... От ўлди...

Мастон бир қўзи отнинг тагида қолган хуржунни тортиб олди-да, унинг ичидаги озиқни кўздан кечирди.

Озиқ от билан юрганда фақат бир кунга етар эди. Сув йўқ, сув солингган кўзача отнинг остида қолиб синган.

Мастон калта, аммо йўғон икки ўрим сочини бошига ўради-да, худди сув кечишга чоғланаётгандай, оёғидаги пишиқ ағдарма этикни кўздан кечирди, хуржундаги озиқни олиб дастурхон билан белига боғлади.

Мастон неча километр йўл босганини ва яна неча километр босиш кераклигини билар эди. Бу яқин ўртада воҳа йўқ. Олға босиш ҳарҳолда орқага қайтишдан хатарли эмас. Орқага қайтиш учун кўчма қумлар орасидан юриш керак. Агар бу қумлар, иргайзорлар орасида адашилса, умр бўйи юриб ҳам чиқиб кетиб бўлмайди. Агар шамол қўзғалса, қум тириклай кўмади.

Мастон отнинг ўлганини, кўзачанинг синганини, озиқнинг йўқлигини унуди-да, ўзини узоқ йўлга чоғлади, кейин пешонасини икки билаги устига қўйиб йиглаб ётган Турғунойни елкасидан тортиб турғизди:

— Йиглама, Турғуной, йиглама. Йиги бошни оғритиб кишини лоҳас қилади... Кавуш-маҳсингни кий. Сочингни бошингга ўраб, устидан рўмол боғлаб ол. Қоронғи тушгунча даштдан чиқиб олмасак бўлмайди, ҳали кўрдинг-ку, даштда шундақа калтакесаклар кўп бўлади. Бўл!

Турғуной ўпкасини тутолмас эди.

Офтоб тиккада. Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик тош, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб-букилиб борар эди. Фириллаб турган дашт шабадаси баданин куйдиргудек иссиқ. Йўл устидан чиқиб қолган чақон калтакесаклар ўқдай отилиб кавакларга, тош ораларига кириб кетади, баъзи дадилроғи узоқроқ-қа бориб «бу қандақа одамлар экан» дегандай, бошини кўтариб, иргиб чиққан кўзлари билан бақрайиб қараб турди. Шундай пайтларда Maston мумкин қадар Турғунойни гапга солиб ё бўлмаса диққатини бошقا нарсага жалб қилиб, бу жониворларни кўрсатмасликка тиришади.

— Қўшиқ айтсанг-чи, Турғуной! — деди Maston бир силкиниб, устидаги юкларини яхшироқ ўрнаштириб.

— От қолди. Қанча нарсалар... Яна чўлда қолдик... Нима бўлишимизни билмаймиз... қандай юрагингга сиғади ашула!..

— Қолган нарса қолди, бўлган иш бўлди. Яна ўнта Турғуной билан ўнта Maston хафа бўлгани билан қолган нарсалар орқамиздан эргашиб келмайди. Нима бўлишимиз ўзимизнинг қўлнимизда.

Офтоб ғарбга ёнбошлаганда икки йўловчи даштдан чиқиб тепаликка йўл олди. Бу тепаликка чиқиш орқада қолган йўлнинг азобидан ортиқроқ бўлди. Мастон юки оғир аравани тортиб бораётган отдай оёқларини тираб юқорига интилар, Турғуной эса энгашиб икки кафтини тиззасига қўйиб зўрга-зўрга қадам ташлар эди.

— О, Мастон,— деди Турғуной,— эрим миямда дакан чақса ҳам уйда ўтирганим бир давлат эди...

Ундан икки-уч қадам баландда кетаётган Мастон тўхтади, белидаги дастурхонни ечиб битта нон олди ва синдириб яримтасини яна жойига қўйди-да, қолган ярмини икки бўлиб бир тўғрамини Турғунойга узатди. Турғуной нон бўлгани учунгина қўл узатди, бошқа ҳеч нарса ҳозир уни қўл кўтаришга мажбур қилолмас эди. У нонни икки ямлаб ютди-да, яна умидвор бўлиб Мастонга қаради.

— Шу бас, нонимиз кам,— деди Мастон.— Бундан ташқарқи нонни кўп есак чанқаймиз. Сув йўқ. Ана у қирга етмагунча сувнинг юзини кўрмаймиз. Сувсизликни тута кўтаради.

— Шу нонга бир нарса теккан. Калтакесак тушган овқат ширин бўлади дейишади, ё калтакесак тегдимикин?

Мастон кулди.

— Калтакесак тушган овқат еганмисан?

— Йўқ, эшитганман. Аммамнинг қизи Абдураззоқ дўппифурушга тушган эди... Бунга ўн йилча бўлди. Дўппифуруш элликка бориб қолган одам. Қиз — фунчадаккина. У вақтда ҳамма ихтиёр ота-онада эди-да... Ҳеч иложини қилолмагандан кейин «пес бўлсан қўйиб юборади» деб атайлаб овқатига калтакесак солиб еган экан. Калтакесак еса одам пес бўлади деб эшитган экан...

Мастон яна йўлга тушгани ҳозирлик кўра бошлади. Буни кўриб Турғуной йиғламсиради. Мастон уни қўлидан ушлаб тортди ва турғазиб қўйди.

— Қўлинг худди йигитнинг қўлига ўхшайди-я, Мастон,— деди Турғуной анча юрилгандан кейин,— бирам қаттиқ... Эрга тегсанг шу қўлинг туфайли кўп дашном ейсан-да.

— Аввали шуки, мен эрга текканимда қўлимни яширмайман, ундан кейин дашном берадиган эрга тегмайман... Яхши эр-хотин бўлиш қўлнинг юмшоқ-қаттиқлигига ҳам қарамас экан-ку! Мана сен... қўлинг ипакдай...

— Отам ўлмаганда мен бу алвастига бир кун ҳам

хотин бўлмас эдим. Отам ўлди — дармоним қуриди. Ундан чиқиб қаёқса, кимникига бораман, кимниг уйига сифар эдим. Икки кўзинг кўр, кўл-оёғинг шол бўлса ҳам эркак бўл экан-да... Бу алвастидан чиқсам кўчада қолар эдим... Биринчи кечаси янгалар «бўйнига тилла узук қўй» дейишган эди. Эртасига шундай қилганимга ҳам пушаймон бўлдим: ўзим не аҳволда, худди умрим ҳазон бўлгандай йиғлагим келиб аранг ўзимни тутиб ўтирибману, тепамга келиб «ва-ха-ха-ха... алладим, энди тилла узук олиб бермайман» дейди. Э ўл, сўхтаси совуқ дедим ичимда. Сен қизсан, бахтдан умидворсан. Мен ҳам қиз вақтимда шундай эдим. Ҳар куни эртанинг бу кундан яхши бўлиши умиди билан киши қариганини ҳам билмай қолар...

Турғунойнинг ўпкаси тўлиб гапдан тўхтади. У мастишидай, гандираклаб борар эди. Мастон уни қўлтиқлаб олди.

— Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилганимиз, Турғуной!— деди Maston.— Биз товуқ эмасмизки, қандай тухум бостиrsa шуни очиб чиқарсан. Товуқ билан одам орасида қанча фарқ бўлса, бу икки жониворнинг муҳаббати орасида ҳам шунча фарқ бор. Нега биз чолдан ёки яхши кўрмаганимиз йигитдан туғар эканмиз? Яхши кўрганимиздан туғмас эканмиз, у боланинг туғилмагани яхшироқ! «Қизсан, бахтдан умидворсан!» дейсан. Агар мен қизлигим учун бахтдан умидвор бўлсанм бахтсизлигим бўлади. У вақтда мен умрни тикиб ошиқ отган бўламан. Чув тушдимми — умр кетди.. Йўқ, Турғуной, менимча, бахтни эрдан излашнинг ўзи бахтсизликнинг бошланнишидир. Бизда хотинлар эрга шундай боғланиб қолади, шунча бахтни ундан излайдики, эр ўлса гўё бахтининг калити унинг чўнтағида кетган бўлади, эрининг ўлганига эмас, бахтдан умиди узилганига йиғлайди. Эр ўлмасдан ундан юз ўгирса ҳам хотин бундан кам йиғламайди. Бизда кўп хотинлар шу калитни йўқотмаслик, ана шундай кўз ёши тўқмаслик учун эрга чўри, қул бўлиб яшайди, кечаги кампирнинг айтганича, «эрнинг кўнгли тош бўлади, уни фақат кўз ёши юмшатади» дейди...

Қоронғи тушди. Узоқда қоп-қорайиб ярим осмонни тўсиб турган адирнинг устида, уфқда ўтли из қолдириб юлдузлар учади. То адирнинг этагига етгунча Турғунойнинг кавуши ишдан чиқди, адирга маҳсичан чиқишига тўғри келди. Йўл адирнинг энг ётиқ еридан тушган бўлса ҳам, Турғуной тиззасини ушлаб зўрға қадам босар-

ди. Мастон унинг қўлидаги тугунчани олди-да, Турғуноённи олдинга ўтказди, чунки унинг ҳар қадамда йиқилишига, йиқилганда то адирнинг этагигача юмалаб кетишига кўзи етар эди. Турғуноён охири босган оёғини кўтара олмай тўхтаб, Мастоннинг елкасига бошини қўйди ва пиқ-пиқ йиғлади.

— Соним толиди... ўлигим шу адирларда қолади...— деди, кейин тиззаси букилди-ю, йиқилди. Бу чарчаган, ҳолдан тойган кишининг эмас, ўлимга таслим бўлган кишининг йиқилиши эди.

— Турғуноён,— деди Мастон,— шу ерда қоладиган бўлсак бўрига ем бўламиз!

Бу ҳақиқат эди. Бу адирлар бундан бир неча километр узоқдаги водий аҳолисига «Чўги бўри» номи билан машҳур, буни Турғуноён ҳам эшитган, аммо ўзининг ўша «Чўги бўри»да эканини билмас эди, буни эшитгандан сўнг не машаққат билан ўрнидан туриб йўлга тушди. Мастон уни орқасидан суяб борди. Унинг ҳамма оғирлиги деярли Мастонга тушар, у фақат қадам босар эди, холос. Мастон иланг-биланг йўлни қолдириб, мўлжаллаган тепаликка қараб тикка йўл солди.

Ярим йўлга етганда узоқда қол-қорайиб гавдаланиб турган адир томондан «қууқ» деган товуш эшитилди. Унга яқиндан тахминан шу пастда қолиб бораётган тепаликдан жавоб бўлди, кейин яна қаердандир, узоқдан ҳам шу товуш эшитилди. Бу «Чўги бўри»нинг тунги «булбуллари» эди. Турғуноён биринчи товушни эшитганда сесканди, сўнггилари эса уни ваҳимага солди.

— Худо урсин агар... бойўғли!— деди титроқли нафас олиб.

Мастон эса бошқа товушни, узоқдан эшитилар-эшитилмас келиб турган товуш— бўриларнинг улишини тинглаб борар эди.

— Қулоқ сол,— деди Мастон секин пичирлаб,— бўри... Агар мана шу чўққига чиқиб олмасак бойўғли сайраса ҳам ўламиз, сайрамаса ҳам. Аввали бу бойўғли эмас, ҳаққуш, қўрқма. Бўридан қўрқиш керак.

Иланг-биланг йўл пастда қолиб кетди. Қоронғида ҳам у ғира-шира оқаришиб кўринар эди. Мастон тўхтади ва қоматини ростлаб олға қаради. Яна бир неча метр йўл қолган эди. Турғуноён шу ерга ўзини ташлаб, ҳаял ўтмай уйқуга кетди...

Мастон унинг ёнида ўтириб, кипприк қоқмай тонг оттирди, уфқ қизара бошлаганда энди пинакка кетган эди, Турғуноённинг қаттиқ йўталидан уйғонди.

— Турсанг-чи, мунча ухлайсан!— деди Турғуной на-
фасини ростлаб,— тур!

Мастон кўзини очиб, яна юмди. Турғуной яна узоқ
йўталди, кейин йиғлади. Мастон уйғонгандан кейин
унинг елкасига бошини қўйиб яна йўталди, яна йиғлади.
Мастон унинг бошини силаб юпатди.

— Йиғлама, Турғуной, йиғламал Ана кўрдингми,—
деди узоқдаги туман ичида капитарранг бўлиб турган во-
дийни кўрсатиб,— етдик. Бизнинг колхоз... Бизниш
қишлоқ.

— Оёғим... аъзойи баданим оғрийди...

— Оёғинг... йўлга тушсак ёзилиб кетади. Мен пастга
тушиб қарай-чи, сув бўлса нонушта қиламиш.

Мастон пастга тушиб кетди, сўқмоққа етганида Тур-
ғунойнинг устма-уст чақирган товушини эшишиб қайтди.
Турғуной пастроқ тушган, дашт томонни кўрсатиб, бор
товуши билан қичқирап эди. Мастон юқорироққа чиқиб
дашт томонга қаради. Уфқдан берида ўргимчакдай ўр-
малаб арава келар эди. Мастон «яшасин» деб қичқириб
чапак чалди. Турғуной ҳар қадамда бир дам олиб, юз
йўталиб тушиб келди. Икки йўловчи муқлишдаги тепа-
ликнинг сояснда тошнинг устида ўтириб дашт томондан
келаётган аравани кутишар эди. Йўталнинг азоб бе-
ришига қарамасдан Турғунойнинг чеҳраси очиқ, ишта-
ҳа билан нои ер эди. Аммо уни фам босди: аравада ҳеч
ким бўлмаса, битта аравакашнинг ўзи бўлса гўрга-я,
бўлмаса иш чатоқ...

— Эркаклар бўлса, шўрим қурсин...

— Эркак деса сенинг кўз олдингга... бошқа нарса
келмайди!—деди Мастон аччиғи келиб.

— Бўлмаса-чи?— деди Турғуной этаги билан бурни-
ни артиб.— Бошқа нима... эркак сенга ош қуйиб ичар-
миди? Одам мушук эмаски, йилда бир мартаба мов
бўлса...

Турғуной Мастоннинг кўп гапларига ишонган, кўн-
ган, рози бўлмаганда ҳам ҳеч бўлмаса, индамай қўя
қолган эди, аммо бу тўғрида келишмади. У икки жинс
хусусан биринчи кўришган эркак билан хотин орасида
гапиришгани бошқа ҳеч қандай гап бўлуви мумкин эмас,
деб туриб олди. Мунозара узоқ, то арава етиб келгунча
давом этди. Мастон аравани қаршилагани йўл бўйига
тушди. Аравакаш аравада ўтирган икки кишига қайри-
либ қараб қамчининг сопи билан Мастонни кўрсатди.
Аравадаги икки йигит чўккалаб бўйинни чўзиб қаради...

Энг нишаб ерга келганды аравакаш отдан, у икки йигит аравадан тушиб пиёда юришиди.

— От сизларникими? — деди йигитлардан бири дашт томонни күрсатиб.

Мастон бош ирғитди. Улар келиб тұхтагандан сүнг Maston сүрашгани құл узатди ва икки оғиз сүз билан воқеани баён қилди. Йигитлар бир-бирларига қарашди.

— Биз ярим кечаси йўлга чиқиб саҳарда ўша ердан ўтдик, — деди йигитлардан бири, — отни бўри еган... ҳайрон бўлдик... Бир ёқда паранжи ётибди. Хўп жон сақлабсизлар-да! Азаматлар!

Нарида тошнинг устида уволгина бўлиб ўтирган Турғуной ўйлар эди: «Мана ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси тугайди, кейин... кейин гап қолмайди...»

Аравадаги бир неча боғ беда устида ўлган отнинг абзаллари ётар эди. Ҳамма аравага чиқди.

Турғуной араванинг кетида, бедалар устида, чўнқайиб, оғзини енги билан қоплаб ўтирап ва эркакларнинг авзойига разм солар эди. Mastonга араванинг олдидан жой бернишди. Арава жўнади. У тепаликдан ошиб, гицирлай-ғицирлай пастга тушиб кетди. Пастга тушганда йигитлардан бири дастурхон ёзиб йўлга олган озиқларини ўртага қўйди. Яна бири беданинг остидан иккита шишани олиб яхна чой қўйди. Турғуной ёввойи қўёндай ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракатдан ҳуркиб ўтирап ва то Maston олиб бермагунча қўл узатиб бир нарса олмас эди.

Арава бурилиб икки адир орасига кириши билан «Чўги бўри» кўздан йўқолди. Шу билан унинг ваҳимаси ҳам унтилди. Гап мавзудан мавзуга кўчар эди. Суҳбатда Mastonning салмоғи тобора ортмоқда эди. Илгари «синглім» деб турган йигитлар сал ўтмай «опа» дейдиган бўлишди. Maston ўтган йил уч юз йигирма тўқиз сўм пул, юз эллик олти пуд буғдой олганини айтганда йигитлардан бири қизарип кетди. Ҳусусан аравакаш «бизнинг Йўлчибой ҳам чакки эмас: саксон пуд буғдой билан бир юз тўқсон сўм пулнинг ҳаммасини ўзи ёлғиз олди» деб пичинг отганда, у йигит терлаб кетиб, ўзини оқлай бошлади.

— Йўқ... биз... бизнинг такбирчи...

— Такбирчи эмас, табелчи, — деди Maston.

— Ҳа... табелчи... ўзи чатоқ. Мен ҳаммаси бўлиб... прогул қилган бўлсан ҳам... хотин талоқ ўзи ёт унсур...

Арава ғижирлаб борар, гап мавзудан мавзуга күчар,
Турғуной гапга аралашолмай, бедалар ичида бир боғ
бедадай силкиниб борар эди.

1934

ҚҮР ҚҰЗНИНГ ОЧИЛИШИ

Мулла Умар сизмисиз?
Тұнғиз үқи ермисиз?

Көшік

Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди.
Пакана, ғунда, вужуди ажалдан дарак бериб турган
жаллод келиб унинг елкасидан қаттиқ тортганда, бу уч
куплик азоб ичида ҳолдан тойған Аҳмад полвон, оёқ-
лари чалишиб, чалқанча йиқилди: уч кундан бери ҳат-
то ҳожат учун ҳам ечилмаган қўллари остида қолди.
Полвон ўрнидан турганидан кейин қўлини қимирлатиб
кўриб, синмаган ёки лат емаганига севинди, аммо шу
оннинг ўзида жаллоднинг оёғи остига бошини қўйиб го-
могини пичоқнинг дамига ростлаб бериш учун иккинчи
қадамни босишга мажбур эди. Ҳовлининг ўртаси —
гулзор орасидаги супада пар ёстиққа ёнбошлаб, оёғини
маҳрамига уқалатаётган бир кўзли, бадбуруш қўрбоши
яна пишқирди:

— Ҳой, дунёга бир марта келасан, ҳамширангни...
Топиб берсанг-чи!..

Ёнида ўтирган аъلام унинг сўзини маъқуллаб
бошини қимирлатди. Бу ҳовлиниң эгаси — бой ҳам
юраксиз, эгасининг орқасига ўтибгина ҳурадиган лай-
чадай, ҳар замон сўзлар ва ҳар бир оғиз сўзида ўзининг
пушт-паноҳи бўлган қўрбошига қараб қўяр эди. Қўр-
бошининг ўнг ёнида ўзини вазир тутиб ўтирган табиб
ҳам салмоқлаб, дона-дона қилиб гапириб, Аҳмад пол-
вонга насиҳат қилди...

Аҳмад полвонининг гуноҳи зўр. У қўрбошининг ўнг
қанотини синдириди, унинг вазири Исҳоқ афандини ўл-
дирди. Балки жароҳатидан қон кета-кета ўзи ҳам ўлар
эди, аммо полвон уни илгарироқ ўлдирди, оддий, ўтии
ёрадиган болта билан чопиб ташлади.

Олқорда бўлган урушда Исҳоқ афандига ўқ тегди.
Қочишла қўрбошининг ўзи уни отига мингаштириб ол-
ди. Кечаси шу Аҳмад полвонининг қишлоғидан ўтиб ке-

таётганды Исҳоқ афанды қўрбошидан ўзининг шу ерда бирон ишончли кишининг уйидаги қолдирилишини сўради. Уни орқадан қувиб келаётган қизил аскарлар шубҳаланмайдиган камбағал бир одамнинг уйидагина қолдириш мумкин эди. Ушандай киши Аҳмад полвон бўлган эди. Аҳмад полвон уни олиб қолди-ю, қўрбоши қишлоқдан чиқар-чиқмас чопиб ташлади.

— Бегим,— деди Аҳмад полвон орқасига бурнилиб,— сиз мени ҳозир нима учун сўйдирмоқчи бўлсангиз, мен ҳам шунинг учун афандингизни ўлдиридим. Энди нима дейман! Охирги умримда бир савоб иш қилиб, сизнингку эмас, худонинг марҳаматига лойиқ бўлсам... Менинг икки кўзим бор. Мен шу икки кўзимдан ажрасам сизнинг... сиз шифо топасиз. Бундан катта савоб бўлмас.

Бу сўзлар қўрбошига масхара бўлиб туюлди. У оғзидан кўпиклар сочди, аммо ҳар қанча ғаши келганда ҳам Аҳмад полвонни ўлдиришдан ортиқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди.

— Аҷчиғингиз келмасин, бегим,— деди қўрбошининг сўкиш аралаш сўзини кесиб, сўнгра табибга мурожааг қилди,— сиз балки менинг тилимга тушунарсиз, мен кўзимни бекка бермоқчиман.

Табиб қўрбошига бир қараб қўйиб, ташвишда қолди. Қўрбоши ҳамон сўкар эди. Табиб уни сўкишдан тўхтатиб нимадир деди. Қўрбоши босилди. Ҳамманинг диққати бу янги табибга, Аҳмад полвонга жалб бўлди.

— Ҳаким,— деди полвон,—бек соғ кўзларини юмсинлар. Сиз қовоқларини бармоғингиз билан босинг...

Қўрбоши кулиб юборди. Унинг амри билан полвон яна илгариги жойига келиб, чатаноғинч кериб тикка турди. Шу кулги ичидаги бек соғ кўзини юмиб табибга тутди. Табиб бармоғи билан босди.

— Нима кўрдингиз?— деди полвон.

— Ҳеч нарса,— деди қўрбоши.

— Ҳаким, қовоқларини босиб-босиб қўйинг... Бегим, кўзингизни унча қаттиқ юмманг, пастга қаранг! Пастда юмалоқ, ҳалқага ўхшаган ўт кўрмадингизми?

— Бор, кўрдим.

Табиб дарҳол кўзини юмиб бармоғи билан босди. Ундан кейин супада ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳагто аълам ҳам шундай қилди ва ҳаммаёқдан товушлар чиқабошлади...

— Мен ҳам кўрдим...

— Менда ҳам бор...

— Тұғри,— деди полвон,— бор... чунки иккінчи күз-
ларинг соғ...

Табиб ўзига маълум бўлган табобатни хаёлидан ке-
чирди, ҳеч бир қарорга келолмагандан кейин, қўрбоши-
га нимадир деди. Унинг юз ва қўл ҳаракатидан «сиздан
нима кетди, бир кўрайлик» деган маъно англашилиб
турар эди. Табиб муолажанинг натижасидан ҳам кўра
унинг сирига қизиқди; шу дамда қўрбоши муолажадан
воз кечса, ўзини кўр қилиб бўлса ҳам пслвонга ҳатто
ильтимос қилишга тайёр эди. Полвон битта тухум, икки-
та хурмо, ярим мисқол седана, беш дона бўтакўз, бир
қошиқ асални топиб бир пиёла сув билан мис идишда
қайнатишга буюрди. Ўй эгаси, кўхна бисот бой, дам
ўтмай ҳаммасини ҳозир қилди. Табиб ҳаммасини бир-
бир кўздан кечирди-да, ўйланиб қолди. Аълам ҳар за-
мон полвонга айқ қараш қиласр эди. Полвон бир дона
шам топиб қўрбошининг қаршисидаги девор устига ўр-
натиб қўйишини сўради.

— Илгари ҳеч кимнинг кўзини очганимисан?— деди
табиб дори қайнаётгандা.

— Йўқ,— деди полвон қўрбошининг рухсати билан
чўкка тушиб.— Устозим очган. Ўзи кўр бўлиб ўн бир
кундан кейин ўлган. Устозим ким эканини кейин айт-
ман. У саксон уч ёшда эди.

Билқиллаб қайнаётган дорини бирор қошиқ билан,
шопирнб турди. Полвон унга узоқдан синчиклаб қараб
ўтини тортишни ва битта сира сув тегмаган тош топиш-
ни буюрди. Унинг ами ҳозир қўрбошиникидан ҳам
чаққонроқ бажарилар эди.

Бирор бир этак тош топиб келди. Полвон тошларни
бир-бир кўздан кечириб, ҳаммасини ҳам сув текканга
чиқарди, яна бир этак тошни ҳам шундай қилди, учин-
чи дафъа келтирилган тошлар ичидан лаппак, етти-сак-
киз қадоқ келадиган бир тошни танлаб олди-да, яхши-
лаб артишга ва бир томонини йўнишга буюрди. Йигит-
лардан биттаси тегирмончидай уни чека бошлади. Тош
омочнинг тиши шаклига кирганда полвон кўриб маъ-
қуллади ва қиёмни шу тошнинг чекилган қисмига сур-
тишни буюрди. Бу ишини табиб қилди, чекин сира пол-
вон айтганича қилолмас эди. Қўрбошининг сабри
чидамади. Полвоннинг қўлини ечишни буюрди. Атроф-
дан милтиқларнинг оғзи полвонга тўғриланди. Жаллод-
нинг қиличи унинг боши устида ярқиради. Полвон
қиёмни кўнгилдагидай қилиб суртиб ёнига қўйди-да:

— Энди ярим пиёла қон, одам қони керак...— деди.—

— Икки кўздан ажрайдиган одам ярим пнёла қон ҳам берса нима қипти? Бегим, амр қилинг бир бармоғимни узсин...

Табиб қўрбошига қаради. Аъламнинг эси чиқиб кетди. Бой қўрбошининг пинжига кириб уни турттар эди. Жаллоднинг қиличи ростланди. Полвон чинчалоғини тўнгак устига қўйиб кўзини юмди. Қилич «шип» этиб тушиб, тўнгакка қадалди. Чинчалоқдан узилиб тушгаи бир бўғим ерда сакрап эди. Полвоннинг пешонаси ялтиради. Пиёла ярим бўлгандан кейин табиб дарҳол дори сепиб қонни тўхтатди. Орадан ярим соат ўтгандан кейин полвон секин кўзини очиб пиёладаги қонни дорининг устига сепди, бекнинг олдига бир сиқим сомон тутатиб қўйишни сўради, деворнинг устидаги шамни ёқтириди. Шам алангаси ҳар томондан эсиб турган шабадада тебрана, қўрбошиннинг олдига солинган тутун кўм-кўк бўлиб буралиб-буралиб осмонга кўтарилаш эди. Полвон ўриндан туриши билан яна милтиқларнинг оғзи унга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши узра ярқиради.

— Бегим,— деди полвон қўрбоши рухсати билан супага яқинроқ бориб ва дори суртилган тошии супанинг лабига қўйди.— Қилган гуноҳим учун бир бармоғимни бердим, яна икки кўзимни бермоқчиман. Энди бир сўрғим бор...

— Қонимдан кеч демоқчимисан?

— Йўқ, бегим, икки кўздан ажралган камбағалнинг орзуси ундоқ бўлмайди... Аксинча, мени ўлдириш ниятингиздан қайтмасангиз дейман. Кўзингиз очилиб мен икки кўздан ажралганимдан кейин ўлдирмайсиз деб қўрқаман.

— Ўлдираман!

— Ишонмайман...

— Йўқ, ишон!..

— Йўқ, яхшилигим ёмонлигимни босиб кетар. У вақтда...

— Хайр, нима дейсан?

— Сизни шу қасдан қайтмайдиган қилишга ижозат беринг. Мен сизнинг ғашингизга тегаман. Шундай тегаманки, икки кўзимни бериб, яна умрингизга юз йил умр қўшганимда ҳам мени ўлдирасиз. Гап билан ғашингизга тегаман... Гапиришга изожат беринг.

— Гап билан?

— Гап билан...

Табиб муолажанинг натижасини энтикиб кутар

ва қўрбошини полвоннинг ҳар бир шартига унашга ундар эди. Қўрбоши рози бўлди. Полвон қўрбошига орқасини ўгириб, йигитларга — милтиқ ўқталиб турганларга қаради.

— Йигитлар, бу одам ўзининг душманига бир бармоғи билан икки кўзини бераётитти, деб ҳайрон бўлманглар. Сизлар аввал ўзларингга ўзларинг ҳайрон бўлинглар, сабабки, сизлар унга ўзларингни, ака-ука, ота-болаларингни бериб юрибсизлар, ўзларингга ўзларинг ўқ отасизлар. Агар менинг бу ишимни жиннилик десаларинг, у вақтда ҳаммамиз ҳам бир жинни эканмиз. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун шу ишни қилаётганимни биламан, аммо сизлар билмайсизлар. Икки оғиз ҳақиқатни сизларга етказиш учун гўштимни танимдан ранда билан шилиб ташланса, суюкларимни минг бир чиририқдан ўтказилса ҳам менинг орқамда қолганлар севинади. Мен бирпастдан кейин ўламан, шуни билиб ўлсан дейман: нима қилиб юрибсизлар? Ким учун милтиқ кўтариб, тоғу тош кезиб юрибсизлар? Ким учун ўз ёр-биродарларингни қон қақшатасизлар? Қачондан бери сизлар босмачи бўлдиларинг, омочларингни соғинмадиларингми?

Қўрбошининг орқасида пусиб ўтирган бой бетоқат бўлди. Аълам қўлини пахса қилиб қўрбошига нимадир деди.

Қўрбоши қаттиқ жеркиб полвонни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Аммо полвон давом этди:

— Босмачилик йўқолса бойлар мол-мулкидан жудо бўлишдан қўрқади, сизлар нимадан қўрқасизлар?..

Жаллод бир зарб билан полвонни гапдан тўхтатди. Қўрбоши ўрнидан туриб уни икки қамчи урди ва ҳеч қачон ишлатмаган сўзларини айтиб сўқди.

— Бегим,— деди полвон,— ўзингиз ижозат бердингиз-ку...

— Дорисидан кечдим!— деди қўрбоши пишқириб.— Олиб чиқ...

Табиб қўймади. Полвон муолажасини бошлади: бекни буруқсиб турган тутун устига энгаштириди-да, дорини табибининг қўлига берди.

— Тошни кўндаланг ушлаб, мен айтганда бир марта чайқаб, бекнинг кўзларига яқинлаштиринг!

Қўрбоши тутун устига энгашганда бой орқада туриб меҳрибончилик қилди:

— Ё амиралмуслимин, тағин, кўзингизга зарар етказмасин...

Абдулла Қаҳҳор ва Сайд Аҳмад Арманистонда бўлиб ўтган ўзбек
адабиёти ва санъати декадасида. 1957 йил.

Абдуллаз Қаңхор, Кибриә Қаңхорова ва академик Муҳаммаджон
Үрөзбоев дүстлар даврасида. 1960 йил.

Абдулла Қаҳдор билан Қибриә Қаҳдорова Осиё ва Африка ёзувчи-
ларининг I конференциясида. Тошкент, 1958 йил.

Абдулла Қаҳдор билан кинорежиссёр Латиф Файзиев қизғын сұхбат
чоғида, Тошкент, 1960 йил.

— Күрмайдиган күзга қандай заар етади? — деди полвон,— агар соғ күздан құрқсаларинг боғлаб қўйинглар.

Табиб ҳам шуни маъқул кўрди. Қўрбоши дўпписини олиб, кўзини шоҳи қийифи билан боғлади. Табиб тошни полвон айтгандай «кўндаланг» ушлади, лекин «чайқаш»ига тушунолмади. Табиб қандай ҳаракат қилса полвонга ёқмас эди. Қўрбоши аччиқ тутун устига энгашиб тура бериб димоги тарс ёрилиб кетаёзди ва димиқ-қан товуш билан қичқирди:

— Ўзига беринг. Ҳаким, ўзига беринг!..

Ҳамма полвоннинг кўзига тикилиб, унинг қандай кўр бўла бошлишини кузатмоқда эди, полвон ҳам кўзини боғлаб олгандан сўнг одамларнинг диққати девор устида ёниб турган шамга жалб бўлди, чунки бу даволашда унинг очиқ иштироки йўқ, аммо полвон унга кўпроқ аҳамият бериб, ўчиб қолувидан жуда қўрқар эди.

— Шамга қараб туринг, ҳаким,— деди полвон,— ўчиб қолмасин, ўчса менга айтинг...

Полвон қўрбошининг қаршиисига энгашди ва тошни табибининг қўлидан олиб бекнинг кўзи остида, қуюқ тутун ичиди нари-бери ўтказа бошлиди. Унинг шабадасига яна авж олди, буруқсади. Полвон билан қўрбоши аранг кўринар эди.

Тебраниб ёнаётган шам зўр мўъжизадай ҳамманин: диққатини жалб қилган эди. Полвон қаттиқ товуш билан «шам!» деди ва шу билан бирга нари-бери бориб келиб турган тош учланган қирраси билан бекнинг бошига тушиб, ярмигача ўйиб кириб кетди. Қўрбошининг ўнг ёғида ўтирган ўнбоши тўппончадан уч мартаба ўқ узиб полвонни йиқитди. Ўнбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қўндоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди. Шундан сўнг ўзаро отишув бошланиб кетди. Отишув шомгача давом этиб, азамат бир ёнғин бошланиши билан тинди. Бойнинг ҳовлиси устидан қуюқ, қизғиши тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлиди.

1934

МАИЗ ЕМАГАН ХОТИН

— Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдими — бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув томоғига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади — шу оғиз чайқашдан баҳра

олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли — хўп йўл. Үн бир яшарида паранжи ёпинмага. қиздан қўлни ювиб қўлтиққа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардаси-да!

Мулла Норқўзи ҳар куни бозордан қайтиб самоварга чиқади ва кўнгли тортган одамларни атрофига тўплаб, ярим кечагача шарнатдан юз ўгириган хотинлар тўғрисида шундай вайсаб ўтиради, баъзан панжасини ёзиб, ўзи билган оиласаларни санаб чиқади:

— Сотиболдининг хотини дориҳонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала қилади: ахир, биттаси бўлмаса биттаси кўз қисади-да! Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади, иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилса эри билиб ўтириптими? Иzzатилланинг синглиси бўлса артист — халойиққа қараб муқом қилади. Норбўтанинг қизи докторликка ўқийди, мингта ошнаси бор десангчи! Эркакларнинг ичиди юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйга етиб қолган қизларни мактабга юборган оталарга ҳайронман... Шулар хотинининг ёки қизининг ўйнашлик қилиб тургани устига кирса-чи, қуръон урсин агар, «бенават» деб чиқиб кетади... Пухта гап шу!

Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла Норқўзи бузуқликка далолат қиладиган талай белгилар топади. «Етти қават парда ичиди» ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршисида кўзига фаришта бўлиб кўринади: намоз ўқийди, тўпифидан юқорисини оврат ҳисоблаб, жиякли иштон кияди...

Бир куни кечқурун мулла Норқўзи ҳовлида чўт уриб ўтирас, хотини эса намозшом гулларга сув қуяр эди. Шу онда ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин чарс беданадай патиллаб, қочмоқчи бўлганида юзини карнайгулнинг поясига уриб олди. Юзи бутоққа ёмон тегди. Кўнгли озди.

— Ахир, мунча! — деди мулла Норқўзи. — Самолёт паст кўрингани билан ундаги кишига сен жуда кўринганингда чумолича кўринасан.

— Чумолича кўрингансам ҳам кўринар эканман-ку ишқилиб! — деди хотин йиғламсираб.

Мулла Норқўзи ҳазил билан унинг аламини босмоқчи бўлди:

— Э, ҳали мен сени очаман деб юрибман-ку!

Хотин унинг юзига хўмрайиб қаради-да, кейин, зар-

да қилиб, уйга кириб кетди ва қоронғи уйнинг алла-қайси бурчагидан унинг товуши эшитилди:

— Ҳар кимнинг гўри бошқа... Зериккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...

У бир ҳафта бўйи қовоғини очмади, уч кеча ўрнини бошқа солиб ётди. Мулла Норқўзи ўша гапни ҳазиллашиб айтганини арз қилиш учун олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди, бир кечаси гапни хотинининг диёнатли, покдомонлигидан бошлаган эди, хотин анча юмшади.

— Ҳазилингиз қурсин!— деди чироқни пастлатаёт-тиб.— Кишининг имонини қочиради. Очилиш у ёқда турсин, очиқ хотинларнинг юзини ҳам кўрмайман, деб онт ичганман. Бир куни беш-олтита очиқ хотин орасига кириб қолиб, не вақтгача кўнглим ғаш, таъбим кир бўлиб юрдим. Тушимда раҳматлик дадамни кўрдим, мен билан гаплашмадилар. Гапни кўринг-а, айтгани кишининг юзи чидамайди: бегона эркакнинг қўли оқ сочни қорайтирар эмиш. Тавба қилдим...

— У нима дегани экан?

— Оббо, мунча суюлдингиз? Шунаقا гапларга сизнинг ҳам суягингиз йўқ. Нари ётинг! Бегона эркак, кишининг қизлигини эсига солади дейди-да!

— Шундақа гапларни очиқ гапиришадими-а?

— Бо, худо, паранжини ташлаб кўчада юришга юзи чидагандан кейин уяти борми! Қуриб кетгурлар, бирэм шармандаки... Тавба қилдим. Баданингда наминг борида беш-олтита эркакни кўрмасанг, умр бўладими бу умр, дейди-я! Тағин ҳам зилзила бўлиб ҳаммани ер ютмас экан-да! Тавба қилдим-е...

Мулла Норқўзи эртасига самоварга чиққанида янги панжасини ёзиб ўзи билган очиқ аёлларни санаб чиқди ва хотини айтган айбларни буларнинг ҳар қайсисига тақди, жиндай ўзидан ҳам қўшди.

— Ахир, биттаси оппоқ сочи билан менга тегишиди-ла! Сочинг оқарса ҳам тиниб ўлмас экансан-да, десам, сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора, дейди.

Шунда ўтирганлардан бири, интиҳосиз гапдан зерикди шекилли, қаттиқ эснаб, деди:

— Мен сизга айтсан, мулла Норқўзи, гап паранжиди эмас. Николай замонида исловотдаги хотинлар бошялашг эмас эди-ку! Энди сиз ҳар нарса дейсизу, бунчалик эмас, кўзингизга шундай кўриннади. Мана, мен сизга айтиб берай: умримда хотин-халажга суюқлик қилган одам эмас

эдим, баҳорда қишлоққа кетаётib йўлда бир хотинга ҳамроҳ бўлдим. Ит олиб кетаётган экан. Ҳали сиздай, менинг ҳам кўзимга бу хотин жуда тайёрга ўхшаб кўринди. Ҳазиллашдим, суюқлик қилдим. Индамаганидан кейин бир шама қилиб кўрай-чи, дедим. Итнинг оғзига чарм тўр тутиб қўйган экан, «жонидан, нега итингизнинг оғзини боғлаб қўйибсиз, кўчадан ўзи топиб егани яхши эмасми?» десам, «буннинг ҳам оғзи сизнинг оғзингиздай шалақ, эҳтиёт яхши-да» дейди. Терлаб кетдим. Орқамга қарамай бир қочдим... Шариат хотинни қаттиқ тутиш кёрак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча фафлатда қолишингизни пойлади.

Мулла Норқўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди:

— Беҳуда гап! Мана менинг хотиним, нима эканини ўзим биламан. Паранжисини ташлаб икк’и кун кўчада юрсин-чи!

У одамнинг зардаси қайнаб кетди:

— Нега кўчада юради? Кўчада паранжилик юрса ҳам айнинди-да! Тўғрисини айтами? Паранжилик хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади. Сабаб денг! Агар сиз юзига кулиб қарамасангиз, деворга шоти қўйиб кўчага мўралайди: кўйлаклик олиб бермасангиз, том орқасидан кўйлаклик узатадиган чиқиб қолади. Очилган хотин-чи, кўйлак олиб бермасангиз ўзи ишлаб, ўзи олади.

Эҳтимол шундайдир, аммо мулла Норқўзининг хотини покдомон. Агар мулла Норқўзи ўн йил юзига кулиб қарамаса, қопдан кўйлак, бўйрадан лозим кийишга мажбур қилса ҳам, пинагини бузмайди. Ҳар қандай хотин билан ҳам иноқ бўлавермаганинг ўзи ўта диёнатли, покдомон эканиннинг нишонасиdir. Унинг биттаю битта ўртоғи бор. Бу хотин тўғрисида мулла Норқўзи шундай фикрда: агар фаришта илгари ўтган бўлса — шунинг инаси, энди туғилса — шунинг боласи бўлади, агар ҳозир ер юзида бўлса — шу хотиннинг ўзи. Шунча келади, ҳафталаб, ўн кунилаб туриб қолади, наинки шу чоққача мулла Норқўзинга товушини эшилтирмаса! Шариатни маҳкам ушлаган хотин шаҳарда иккита бўлса, бири — мулла Норқўзининг хотини, иккинчиси — шу! Намоз ўқииди, одатдаги рўзадан ташкари ашир ойида рўза тутиди, заводдан чиқкан нонни, ҳозирги күшхоналарда сўйилган молнинг гўштини емайди. Ў’ келиб турганда мулла Норқўзи ташқарида — меҳмонхонада ётиб юради ва уйини аллақандай нурдан мунаввар бўлгандек сезади. Шунинг учун бошқа меҳмонлардай сира унинг «иззати

уч кун» бўлмайди, неча кун турса ҳам, товуқ гўштини қўймоққа ўраб, қаймоққа ботириб ейди. Узоқ туриб қолган вақтларида хотини:

— Қуриб кетсин, кета қолмайди ҳам. Лабларим қуруқшаб кетди. Садқаи эркаклик кетинг, хилватга тортиб ўпишни ҳам билмайсиз!— деб чиқса, мулла Норқўзи уришиб беради.

— Ўзингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! Меҳмон — атойи худо.

Мулла Норқўзи сафарга кетадиган бўлиб қолди, кетишидан бир кун илгари хотининг айтиб, ўша фариштани олдирди ва ўрта эшик олдига бориб қиёматлик синглисидан илтимос қилди:

— Синглим, мен ўн кунда қайтиб келаман, келгуним-ча ўртоғингиз билан бирга бўлинг. Мана, ўзингиз кўрган жой, бемалол айшларингни қилинглар. Хўпми, синглим?

— Хўп, деяптилар,— деди мулла Норқўзининг хотини,— бу кишининг ҳам, менга ўхшаб, бошқа гапиришадиган ўртоқлари йўқ.

Хотини кечқурун меҳмонхонага овқат олиб чиққанинда мулла Норқўзидан ўпкалади:

— Уятга ҳам ўлдирасиз кишини!— деди йиғламсираб,— ўртоғим ҳар келганида менга бир нарса олиб келади. Мана бу сафар бир жўра шоҳи олиб келибди. Шу чоққача битта дастрўмол ҳам беролганим йўқ. Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман, келишингизда шу бечорага бир нарса олиб келсангиз-чи сиз ҳам одам бўлиб!

— Э, девона, ўзи нарсага муҳтож бўлса, сенга нарса олиб келармиди! Ҳарна бўлса худонинг бергани, олиб қўя бер, яхши гапингни аяма!

— Ҳеч бўлмаса битта паранжи олиб келинг, савоб бўлади. Хотини кишига паранжи олиб бериш масжид солишдан ҳам савоб эмиш. Паранжиси эски, ҳар келганида бирорвонкини ёпиниб келади.

— Хайр, майли. Аммо мен келгунча сени ёлғиз ташлаб кетмасин. Қўни-қўшнилар билан кирди-чиқди қилманглар.

Хотининг чеҳраси очилиб кетди-да, бурилиб кетар экан, қизларга хос шўхлик билан айланиб, деди:

— Бир нарсангизни бузиб қўйдим, айтсан уришмайсизми? Олиб келган суратингиздаги одамлар худди кишининг афтига қараб турганга ўхшайди, игна билан ҳаммасининг кўзини ўйиб қўйдим.

Мулла Норқўзининг аччиғи келди, чунки бу «Маккан

мукарамани» бир сартарош ўртоғидан минг илтимо билан олган эди.

— Ахир, ундағи одамлар ҳаммаси ҳожи-ку!

— Ҳа, ўла қолсın, ҳожи одам әмасми?

Хотин кириб кетди. Мулла Норқўзи овқатини еб, чойга умидвор бўлиб ўтирганида, кўча эшигидан ёшгини бир хотин кириб келди, чиммати қўлида, важоҳатидан уйига ўғри кирган, ёрдамга киши чақиргани келган одамга ўхшар эди. Мулла Норқўзинга бир қаради-да, тўғри ичкарига йўналди. Эркакни қўра туриб юзини беркитмаганинга мулла Норқўзининг ғаши келди ва шундай беибо хотиннинг ичкарига — фаришталар олдига киришини хоҳлади.

— Ҳай, ҳай! Ҳўш, кимга ишингиз бор?

Хотин ўрта эшикдан кириб кетди. Мулла Норқўзи дарғазаб бўлиб ўрнидан турди ва эшик олдига бориб бор товуши билан бақирди.

— Ҳай хотин, дейман, қандоқ беҳаёсан! Жинними ўзин бу...

Шу онда ичкаридан ўз хотиннинг товуши эшитилди:

— Э, қандақа хотин бу, бирорвнинг уйига бостириб киради!..

Нимадир гурсиллаб ерга тушди, нимадир синди. Уйнинг эшиги шарақлаб очилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг ҳалиги бегона хотиннинг бақирган товуши эшитилди:

— Худо кўтарсан сен мегажинни! Иккита болам бор! Бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди!!

Яна нимадир синди.

— Ҳай, нима гап?!— деди мулла Норқўзи бўсағада туриб.— Синглим, сиз ўзингизни бир четга олинг! Нима дейди бу манжалақи.

Бегона хотин айвонга чиқиб дод устига дод солди. Бирпаста том, девор устлари, ички-ташқи ҳовлининг юзи одамга тўлди. Мулла Норқўзи айвоннинг пастидан келиб у хотиннинг этагидан тортган эди, хотин жон-жаҳди билан бир тепиб оғзи-бурнини қоп-қора қон қилди, бунга ҳам қаноат қилмай, унинг устига ўзини ташлади.

— Войдод, ҳалойиқ, бу қандай эркакки, хотинни бирорга қўшиб қўйиб, ўзи эшик пойлаб ётади! Войдод хотиннингга қўшгани бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди! Иккита болам бор...

Одамлар ажратмаганда бу хотин мулла Норқўзини ғажиб ташлар эди. Мулла Норқўзи, оғзини ушлаганича четланди. Хотини эшик ёнида деворга суюнганича турар, ранги мурдадай, ўзи қалтирас эди. Бегона хотин ҳуши-

ги олдида кампирига қараб: — Мен бир турмадан иккинчи турмага ўтаётибман, нега йиғлайсан!

Миршабхона эшиги очилиб икки ошнани ютди. Бутхона қўнғироги кечки ибодатга чақириб, оғир ва узун даранглади. Бу товуш ҳали кун ботмасдан мудраб ётгаш шаҳар устида тўлқинланиб узоқларга кетди. Тўплангандан халойиқ нима гап бўлганини бир ҳафтадан кейин «Туркистон ўлкаси» газетасини ўқиб билди:

«...Утган 23 сентябрда мазкур шаҳарда русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабила беадаблик содир бўлган. Чунончи, сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган русия тўрларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган...»

1935

МИРЗО

Мезбон узоқ йўлдан келган меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олмаса, бир пиёла чойини дариф тутса, бирон ҳаракати ёки сўздаги оҳағиги билан «нега келдинг, йўқлаб турган эдимми?» деган маънони билдирса, меҳмоннинг қай ҳолатда қолишини тасаввур қила оласизми? Агар меҳмон мезбон оиласида бирон жанжал бўлаётгани устидан чиқса, бундан ҳам ёмон, ўнғайсиз ҳолатда қолади. Мезбон унинг учун жонини фидо қилса ҳам, ўша жанжалнинг натижаси бўладиган бир неча минутлик жимлик ёки асабий юзда акс этган соҳта табассум ҳаммасини ювиб кетади.

Боқи мирзо бир неча йилдан бери кўришмаган қариндошиникига узоқ йўлдан меҳмонга келиб жанжал устидан чиқди. Кечки пайт эди. У букчайиб, мирзолик касбиннинг сердаромад кунларидан хотира қолган кумуц нақшли ҳассасини дўйқиллатиб эшикдан кирганида мезбонлар (ака-ука) енгил кийимда баланд айвоннинг баҳаво ерига қўйилган столининг икки ёғида хомуш ўтиришар эди. Столнинг устида доналари сочилган шахмат тахтаси, бир четда патефон. Мирзо ариқ бўйига келганда ҳам уни ҳеч ким кўрмади. Айвоннинг бир четида качалкада ўтирган ёшгина жувон иргиб ўрнидан турди-да, патефоннинг олдига келиб, унинг мембрамини кўрди.

— Зардангизни патефонга қиласизми, қаранг, мембрамини ёрдингиз! — деди ва патефонни кўтараётуб мирзога кўзи тушди.

— Ассаломалайкум,— деди мирзо.

Мезбонлар дилсиёхлик кайфиятини яширишга уринишиди, аммо ётар маҳаллигача бу бир неча мартаба юзатга чиқди ва оқибат, меҳмоннинг кўнглига бўлак гаплар келмасин учун, икки орада ўтган гапни айтишга мажбуру бўлишди. Қейиндан маълум бўлдики, бу, Боқи мирзонинг бу ерга келишдан кузатган муддаосига дахлдор жанжал экан.

Боқи мирзо шу ном билан ўз шаҳарида маълум кишин эди. У Николай замонасида ширкатларда, фермаларда мирзолик қилиб, ўз хизматини манзур қилган эди. Революцияга яқин бир ҳиссадор ширкатга оз сармоя билан бўлса ҳам шерик бўлди ва бир-икки йил қаттиқчиликни устига олиб мустақил бир иш бошлишга ният қилганида революция ниятига етказмади, шунинг учун революциядан койиди ва ўзини четга тортиб, қолган уч-тўрт кунлик умрини қандай қилиб ҳам бўлса ўтказни кўйига тушди: ҳар кимларга турли аризалар, дуойи саломлар ёзиб беришни касб қилиб олди. Аммо уч-тўрт кунлик умрда бир сабаби тирикчиллик деб бошлаган бу иш унга бойлик ваъда қила бошлади. Янги ҳукуматга арз-доди кўп бўлган халойиқ унинг уйидан узилмас, у бир кунлик даромадини ўн кун ер эди. Номи ўчиб кетган Боқи мирзо кўп вақт ўтмай «Инобатли мирзо» номи билан боз кўтарди. Инобатли мирзо деса шаҳарнинг тўрт даҳаси билар эди, чунки, у ёзган аризаларнинг кўпчилиги «маҳкамалар қошида инобатга ўтар», шунинг учун ҳали бу маҳкамаларнинг сирига тушуниб етмаган бир маҳсндуз ҳамма сирни арнза ёзиш тартибида гумон қилиб, унга «Инобатли мирзо» ном қўйган эди.

Вақти келиб бу одамга нима учун «инобатли» сифати берилгани кишиларнинг эсидан чиқиб кетди. Мирзо аризалар ва ўқишга кетган фарзандларга дуойи саломлар ёзиш билан кун ўтказа берди. Аммо замон ўтган сайнин унинг хизматига муҳтож кишилар ва шу билан бирга даромад ҳам камая берди. Оқибат шу даражага етдики, мирзо шаҳар почтахоналарининг бирига муттасил қатнашга ва ҳар кимнинг қўлига қараб, адрес ёзиб бериш ва бланка тўлдиришга ўз хизматини тақдим қилишга мажбур бўлди. Бироқ бу касбдан путур кетди: мирзо илгари бир кунлик даромадини ўн кун еса, энди ўн кунлик даромади бир кунга ҳам етмас эди. Эндиликда ҳеч оила йўқки, унда бир ёки бир неча саводли одам бўлмасин. Мана шунинг учун мирзо, кунларнинг бирида, кампири билан маслаҳат қилиб, бошқа кун ўтади-

ганроқ шаҳарга кўчиш режасини тузди ва бу ерга шу режа юзасидан шаҳардаги шаронтни ўрганиш учун келган эди.

Эртаси ҳордиқ куни эди. Эрталаб чойдан сўнг меҳмоннинг олдида мунозара яна янгиланди. Булардан бири Самарқанд таълим-тарбия академиясидаги бир илмий ходимнинг тез савод чиқариш тўғрисидаги тажрибасини қувватлар, иккинчиси Тошкенгдаги таълим-тарбия илмий-текшириш институтининг методи тўғрисида сўзлаб, унга сўз бермас эди. Тортишиш узоқ давом этди.

— Бола албатта бундан мустасно,— дер эди бири,— лекин катта одамни ўн беш кунда саводли қиласман...

— Сен ўн беш кунда саводини чиқарсанг, мен ўн кунда чиқараман.

— Хўп, икки одам топ, кўрамиз!

— Сен топ!

Саводсиз одам топиш можароси аввалги можародан ҳам ортиб тушди. Инобатли мирзонинг зардаси қайнаб кетди:

— Хайр, мана мен топай, қўйинглар,— деди Мирзо, кечқурун самоварга чиқди, иккита чойнак чой ичди. Самоварчи учинчи чойнак чойни келтириб қўйганида, мирзо секин ундан «саводлимисан?» деб сўраган эди, самоварчи заҳарханда қилиб «сизни уч йил ўқитишга қудратим етади» деди.

Бундан бир йил бурун шу қизил чойхонанинг деворий газетасида «Сўнгги саводсиз» сарлавҳаси билан бир мақола босилган ва бунда шу маҳалладаги сўнгги бир саводсизни чандилган, калака қилинган, шундан бери «саводингиз борми?» деган сўроқ бу маҳаллада «ақлингиз расоми?» дегандай ҳақорат бўлиб тушадиган бўлиб қолган эди. Мирзо самоварчининг ғаши келганига тушунолмай қайтиб кетди. Мирзо саводсиз одам қидириб уч-тўрт кун ичидаёқ бу шаҳардаги шароитни била қолди: «Чакки келган эканман, бекор чиқимдор бўлдим», деди. Унинг мўлжали келар ҳордиқ эртаси қайтиш эди.

У, ҳордиқ оқшоми ҳаммомга тушди-ю, ходимгарлардан бирига ҳалиги сўроғини берди. Ходимгар ҳаммомда берилган бу саволга ажабланди-ю, жўрттага: «Ғирт омиман», деди. Мирзо севиниб унинг биронта ўзига ўхшаган улфати билан эртага бориб бир пиёла чой ичиб қайтишини илтимос қилди, адрес берди.

Эртаси кунига мезбонлар бир талай меҳмон чақиришган эди. Икки ходимгар меҳмондорчилик устидан чиқди. Мезбонлардан бири меҳмонларга воқеани баён қилди.

Воқеадан хабардор бўлган ходимгарлар типирчилаб қолишиди. Меҳмонлардан бири ёш болаларни тўплаб шеър ўқиб бераётган бир жувонга таъна қилди:

— Мусобақада кўз бўяш билан ютган экансиз-да, Тўтихон!..

Жувон югуриб келди.

— Нега? Нима қипти?

— Мана, икки саводсиз.. Маҳалламда саккиз яшардан қирқ беш яшаргача ҳаммаси саводли, деган эдингиз-ку!

Жувон ходимгарларга қаради ва сўради:

— Шу маҳаллаликмисизлар, ё бошқа маҳалладан келдингларми?

— Йўқ, шу маҳаллаликмиз.

— Саводсизмисизлар?

— Фирт омимиз, опа.

Жувон қизарди.

Жувоннинг эри иккала ходимгарнинг ўртасида ўтираси эди. У, ходимгарларнинг саводсиз эканига ишонмади-да, синаб кўрмоқчи бўлди, бир тахта қофоз сўраб олиб қизил қалам билан йирик-йирик қилиб ёзди:

«Қосимжон, ҳаммомга тушганимда бутун кийимларимни ўғирлаган шу иккови».

У хатни ёзиб бўлиб энди Қосимжонга узатмоқчи бўлганида, иккала ходимгар баравар унинг қўлига тармашди.

— Нима деяётибсиз?!— деди бири кўзи олайиб.

— Оғзингизга қараб гапиринг!— деди иккинчиси, ундан ҳам баттар дарғазаб бўлиб,— сиз айтган одам биз эмас...

Бу орада нима сир ўтганидан бехабар бўлган меҳмонлар ҳайрон эди. Жувоннинг эри хатни баланд овоз билан ҳаммага ўқиб бергандан кейин қийқириқ кулги бўлиб кетди.

Инобатли мирзо гангигб қолди.

— Олиб келган одамларингиз саводли чиқиб қолдику,— деди мезбонлардан бири мирзонинг елкасига шаппалаб.

Мирzonинг кўзлари олайиб, ходимгарларга қаради.

— Нега одамни лақиллатасизлар!..— деди ва этагини қоқиб ўрнидан туриб кетди.

Инобатли мирзо саҳарда поездга чиқди.

АНОР

Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам,
Ариқлар тўла сув, ташнан зорим болам.
Ўтмишдан

Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктағининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди. Унинг шашти қайтди. Жўхори тяяётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисопни келининг устига қўя чопди. Кели лапанглаб ағанади, чала туйилган жўхори ерга тўкилди.

Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегишиди:

- Акажон, дегин!
- Акажон! Жо-он aka!..
- Нима берасан?
- Умримнинг ярмини бераман!..

Туробжон тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради. Уз қилмишига гердайиб турган Туробжон унинг кўзини жиққа ёш кўриб:

— Нима эканини билдингми?— деди.— Асаларининг уяси! Турган-битгани асал! Мана, мана, сиқсанг асал оқади. Буниси оқ мум, ҳаром эмас — шимса ҳам бўлади, чайнаса ҳам бўлади.

Хотин енгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди.

— Ё, қудратингдан, ишонмайди-я!— деди Туробжон келтирган матонини титкилаб.— Мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса иннайкейин дегин...

Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини ўқлаб элтган тарвузини, bemаза чиққан бўлса керак, сиғирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлган эди.

Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини исказ бўрди, маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоятомуз «мау» деди.

— Тур, жўхорингга қара! Уни кўр, мушук тегди.

Хотин тураётуб баралла йиглаб юборди.

— Бу ер юткур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронги бўлсам-чи!

Туробжон дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: эни уч-тўрт сув ювилган янгигина яктак эди!

— Ахир, бошқоронги бўл, эвида бўл-да!— деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб.— Анор, анор... Бир

қадоқ анор фалон пул бўлса! Саҳаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...

Эр-хотин тек қолиши. Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тоғорачага солаётиб тўнғиллади:

— Ҳавасга анор ейди дейсиз, шекилли...

— Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайнинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳиндига гаров қўяйми? Фалатимисан ўзинг?

Хотин овқатга уннади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди.

Овқат пиши. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади. Туробжон икки коса ичди, хотини эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди. Унинг имиллашини кўриб Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «есиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан ҳолда қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а,— деди Туробжон борган сайин тутақиб.

Хотин индамай дастурхонни йигиштириб олди, қозонга сув қуяётиб, эшитилар-эшитилмас деди:

— Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

— Берар эди! — деди Туробжон заҳарханда қилиб.— Анор олмай асал олдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

— Ажаб қилдим,— деди Туробжон титраб,— жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронги хотингина билади. Туробжон бу гапни айтди-ю, хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди, агар иззат-нафс қўйса ҳозир бориб унинг бошини силар ва: «Кўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим», дер эди.

— Қишининг юрагини қон қилиб юборасан! — деди анчадац кейин.— Наинки мен асал олсам! Асал отлиқча йўқ, ҳали биз пиёда-ку! Хўжайнинга бир ошинаси совфа қилиб келган экан, билдирамасдан... ўзидан сўраб озроғини олдим... Ўзи берди. Тансиқ нарса, хурсанд бў-

ЎФРИ

УТМИШДАН

Отнинг ўлими, итнинг байрами.

Мақол

Кампир тонг қоронғисида хамир қылгани туриб ҳўқизидан хабар олди. О!. Ҳўқиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсн, ҳўқиз йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй, ҳўқиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади.

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бирорни эри уради, бирорнинг уйи хатга тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яктакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдираиди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарфайди, ит ҳурди, товуқлар қақақлайди. Қимдир шундай кичкина тешикдан ҳўқиз сиғиншига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз элликбоши кирди. У оғилга кириб тешикни, ҳўқиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди, негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнгра Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Ҳўқизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағищлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтирди. Чол йиғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола ҳўқиз эди...

Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўқизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша баҳслаша тарқалди. Фовур босилди. Қобил бобонинг кампирни йиғидан тўхтаб, элликбошини дуо қила кетди.

Элликбоши ўғри тешиган ерни яна бир кўрди. Қобил бобо қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

— Йиғлама, йиғлама, дейман! Ҳўқизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Элликбоши ҳўқизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — ҳўқиз топилади. Бу «худо яллақагур» шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да. Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир

ўзига етти юз боғ беда, бир той берганни маълум. Помшоликдан ойлик емаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқишириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди.

Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. Чол-кампир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чиқим охирги ва ҳўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдими?

— Йўқ... сигир эмас, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.

— Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да! Ҳмм.. Ола ҳўкиз?

Тавба!..

— Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди...

Амин чинчалогини, иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қандақа ҳўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...,

— Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз бирор етакласа кета берадими?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Ўзи қайтиб келмасмикин?.. Бирор олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсақмикин-а?— деди амин чинчалогини этигининг остига артиб.— Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадими?

Аминнинг бу гапи Қобил бобога «Ма, ҳўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

— Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздаман.

— Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Ўзн чақириради.

Бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта ичидаги кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азайимхонга обдастагардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиштовақ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чиқмади. Саккизинчи куни Қобил бобо яна аминнинг олдига борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди:

— Ҳа, ҳўқизни уйларига элтиб берилсинми?! Ахир, борилсин, арз қилинсинг-да! Фуқаронинг арзга бориши арабобнинг иззати бўлади!

Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашди — приставга пулдан бошқа нима олиб борса бўлади? Маълум бўлди-ки, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан.

Учта товуқ, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди. Юзта тухумни қўни-қўшни, ёр-биродарлар ўзаро йиғиб берди. Аммо бу тортиқ билан тилмочдан нари ўтиб бўлмади. Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришни ваъда қилди. Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин тутоқишиди, аммо гўрда бир нарса дея оладими! «Ўйнашмагил арбоб билан — сени ураг ҳар боб билан». «Яхшилаб тушунтирилган» пристав битта кулангир, битта фарангиги товуқ, уч сўм пулни олганидан кейин, Қобил бобонинг баҳтига, «бетўхтов ҳокимга хабар бераман» демасдан, «каминга бор», деб қўя қолди. Амин «элликбошига борилсин», деди.

— Гумонингизни айтинг бўлмас! — деди элликбоши тажанг бўлиб, — ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олган одам аллақачон сўйиб саранжомлади-да! Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдими...

— Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешонам шўр бўлмаса... — деди чол ерга қараб.

— Эй, ёш боламисиз! Нега йиглайсиз? Кап-катта одам... Битта ҳўқиз бўлса бир гап бўлар, худо ажалга тўзим берсин! Мен қайнатамга айтайин, сизга битта ҳўқиз берсин. Битта ҳўқиз одамнинг хуними?

Эртасига элликбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси — Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўқиз берди, лекин «кичкина-гина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўллади...

1936

ИККИ ЁРТИ — БИР БУТУН

Камолхонов, илтимосига «хўп» деган жавобни кутиб, савол аломатидай гажак бўлиб турганида телефон

жиринглаб қолди. Бўлим мудири Сулаймонов трубкани олди.

— Лаббай... ҳа... ҳа...? Вах-ҳаҳ-ҳа-ҳа...

Негадир, Камолхонов ҳам кулди ва қоматини ростлаб, курсига секин ўтириди.

— Албатта, албатта,— деди Сулаймонов жиiddий қиёфада,— масалан: балиқ кўп яхши нарса — қовурилса қандай ширин бўлади! Бироқ қовундан балиқ ҳидн келса кўнглингиз айнииди.

Камолхонов бу сўзни кулги учун айтилган гумон қилган бўлса керак, ўзини қаттиқ кулгига чоғлаган эди, Сулаймоновнинг кулмаганини кўриб, ўзини жиiddий кўрсатиш учун қошларини чимирди, устки лабинни сўра бошлади.

— Қачон?— деди Сулаймонов аччиғи келиб,— ўзингиз биласиз-ку, биродар, мингта хушомадгўйни ҳўл олиб бориб, қуруқ олиб келаман-а! Дарров танийманди. Отам сигирнинг серсуг ёки камсутлигини маърашидан билар эди. Йўқ, йўқ, ишонинг! Қеча ҳаммомга киргани билет олаётсан, кассир «совун керак эмасми?» дейди. Бу нима дегани? Мен, биродар, ернинг тагида илон қимирласа биламан.

Сулаймонов, шу гапни айтиб, Камолхоновга бир қараб қўйди, шу қараш билан фақат «кўрдингми, мен шундай одамман» демоқчи эди, холос. Камолхонов, ўзидан ҳадиксираб, жиндай қизарди, аммо сирини бой бермади.

Сулаймонов, трубкани қўйиб, тантанали равишда кнопкани босди. Секретарь кирди.

— Айтинг, овқат келтирилсин?— деди Сулаймонов ва Камолхоновга мурожаат қилди.

— Энди бўладиган гап шуки, биродар, бу ҳожатинизни чиқариш кўп қийин, кўп қийин, биродар.

Камолхонов илжайди.

— Биламан, ўртоқ Сулаймонов, фақат қийин бўлгани учунгина сизнинг олдингизга кирдим. Сиз, энди, қийин деб... камтарлик қилаётисиз-да. Эшакни яширсангиз ҳанграб шарманда қилади. Тағин кўнглингизга келмасин, мисол учун айтаётиман, азбаройи очиқлигим учун... Сиз араванинг гупчагини ерга кўмсангиз, худо урсин, бодринг кўкариб чиқади!

Сулаймонов жуда ийиб кетди, лабидаги мамнуният табассумини яшириш учун, ўнг қўли билан сўл мўйловини силай бошлади. Овқат келтирилди. Сулаймонов бедананинг сувхўрлигидай кичкина хурмачани олдига

тортди ва бўлак гап тополмай, қаймоқнинг таърифлии қилди:

— Бир шаҳарнинг қаймоғи бошқа шаҳарнинг қаймоғидан фарқ қиласди-а?

— Ҳа, албатта!

— Ҳа, баракалла! Қаймоқни бир ялаб қайси шаҳарнинг қаймоғи эканини айта оласизми? Мен дарров айтаман. Бай-бай... мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз ҳеч қандай тӯғон туриш бермайди. Шунинг учун қаймоқнинг яхши-ёмонини дарров ажратаман. Мана бунингдай қаймоқни умримда еган эмасман. Кўринг-а, ажойиб!

Сулаймонов нон билан қошиқ узатди. Камолхонов тарааддулланиб қолди: қаймоқдан, масалан бир қошиқ емак хушомадгўйликка кирмасмикин?

Телефон жиринглади. Сулаймонов трубкани олди. Камолхонов жилмайди ва назокат билан нонга қаймоқ суртиб бир тишлади. Ажаб, шундай мақталган қаймоқ қатиқнинг мазасини беради! Қатиқ бўлганда ҳам қандай — ачиган қатиқ! Камолхонов нонни бир илож қилиб еди ва мазза қилганига ишора қилиб, бош чайқади.

— Қалай? — деди Сулаймонов трубкани қўйиб, — умрингизда шундай қаймоқ еганимисиз?

— Ҳақиқатан... Сигирда бир гап бўлса керак. Мек энг яхши қаймоқни Марғилонда еган эдим, буниш олдила уни ун аталанганд сут деса бўлади. Хушбўйлигини айтинг...

Сулаймонов қаймоқдан бир қошиқ олиб ичди-да, бирдан афти бурушди, туфлагани жой излади, туфлади.

— Э, ўлмабсиз, — деди у оғзини артиб, — ахир, бу қатиқ-ку!

Камолхонов бир ирғиб тушди, гангиди:

— Йўғ-е, ростданми? — деди шошиб ва қошиқдаги юқни ялаб узоқ таъмини олди, — ҳақиқатан қатиққа ўхшайди.

— Қатиқнинг ўзи! Пуф... Исини қаранг, ачиган қатиқ!

— Дарҳақиқат, ачиган қатиқ, — деди Камолхонов ва яна ялаб кўрди, — йўқ, бузилгани қаймоқдир. Мен ҳали бетини еган эканман-да. Яхши қатиқнинг бети қаймоқдай бўлади-ку!

Кабинетга икки киши кирди. Камолхонов ўрнидан турди.

— Энди мен ишни бошлай берайми?

- Ваъда бериб устидан чиқмасам тӯғри келмайди-да.
— Ваъда берсангиз бас, қилмасангиз ҳам майли.
Қамолхонов оёғининг учидаги чиқиб кетди.
Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сұлайтиришди. Қамолхонов ким нима деса «Тӯғри!» деб чапак чалар эди.

1936

БАШОРАТ

Ола қарға қағ этади,
Үз вақтини өф этади.
Мақол

Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арzon эди, ҳозирги замонда майиз арzon, кўкнор қаҷат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташланган кўкнорлар!

Мулла Саид Жалолхон шуни кўнглидан ўтказиб деворга суюнди ва кўзларини юмди, бурнига қўнгган пашшани қўлидаги рўмолча билан қўриш малол келди шекилли, остки лабини чўзиб «пупф!» деди. Пашша кўтарилди, аммо шу ондаёқ унинг лабига қўнди. Саид Жалолхон секин лабини қимтиб пашшани оёғидан қисиб олди. Тузоққа тушган бу дилозорни ушлаб, икки бармоқ орасида айлантириб ташлаш қасдида кўтарилиган қўл то лабига келгунча, лаънати пашша оёғини суғуриб қочди. Саид Жалолхоннинг аччиғи келди: йўқ ердан кўкнор топиб, кайф қилиб ўтирганда бу нимаси!

Инсоғ юзасидан айтганда, пашша ярамас маҳлуқ: қуиб қўйилган чойга тушиб тарвайиб ётади, майиз ташлади, покиза қилиб сузиб қўйилган кўкнордан қаноти чиқади. Қанотини кўкнорга ташлаб ўзи қаёққа кетади денг!

Хаёл кайфини ўғирлаган пашшани қидириб кетди.

Уйда ғиж-ғиж бўлиб ётган пашшаларнинг қайси бири ўша? Саид Жалолхон дарҳол эшикни ёпиб, узун супургини қўлига олди. У супургини кўтариши билан ҳамма пашша ғинфиллашиб, бир ерга тўпланди ва бир кирпи ҳолига келди. Кирпи қанот чиқарди, катта бир пашшага айланди-да, олдинги оёқлари узра туриб Саид Жалолхонга қаради ва ғинфиллади:

— Шошма, сенинг орқангда қанча мўмин намоз

ўқииди, худонинг махлукига озор бергани нечук ҳаддинг сиғади?

— Қандоқ махлуксан ўзинг? — деди Саид Жалолхон супургани елкасига қўйиб.

— Пашшаларнинг шоҳи бўламан.

— Шоҳ бўлсанг, сабаб ўғирлик қилган фуқарола-ринги тергамайсан?

— Сенинг соқолингга теккан бир қатра шира менинг барча фуқароларимга бир кунлик овқат бўлади, қандоқ қилиб сен шуни ўғирлик дейсан? Нимангни ўғирлали?

— Қайфимни ўғирлади! Не машақватлар билан кўкнор топиб кайф қилиб ўтирганимда бурнимга ва лабимга қўнди. Шунинг учун сендан қасос оламан: қанотингни юлиб ташлайман.

Пашшалар шоҳи ялинди, ёлворди. Саид Жалолхон кўнмади. Охири иккови муросага келди: шоҳ унга қанот берадиган, у учиб юриб, гуноҳкор пашшани ўзи топадиган бўлди. Шоҳ кейинги оёқлари билан қашотининг устини силади, олдинги оёқларини бир-бирига ишқади, кейин ғинғиллади. Саид Жалолхон худди баланд ердан ўзини ташлагандай, юраги «шув» этиб, қанот чиқарди ва учди, шу учганича неча замонлар қидириб, гуноҳкор пашшани қир этагида ўтлаб юрган бир эшакнинг яғиридан топди. Пашша жароҳат атрофида оқсоқланиб юрар эди. Саид Жалолхон бир қўл уриб уни ҳовучига қамаб олди, сўнgra, дарров ўлдириб қўймаслик учун, эҳтиёт қилиб бир қанотидан ушлади. Пашша ғинғиллади.

— Лабинг билан қисиб бир оёғимни узганинг етмасими, яна нима дейсан?

— Сен ўғрисан! Одам бўлганингда шаръян қўлингни кесиш лозим бўлар эди. Қанотингни юлиб ташлайман!

Пашша ялинди, ёлворди — бўлмади. Охири иккови келишди.

Пашша Саид Жалолхонни эргаштириб бир биёбонга олиб чиқди. Биёбон сомон, қум ва тошбақадан иборат эди. Пашшанинг амри билан Саид Жалолхон бир тошбақа ва бир дона тошбақанинг тухумидан олди. Биёбоннинг аллақаеридан бир қозон топилди. Саид Жалолхон пашшанинг амри билан тухумни ерга қўйиб, устига қозонни тўнтарди ва тошбақани қўйиб юборди. Пашша бир сомон парчани ушлаб қозоннинг қоқ тепасига қўниб турди. Тошбақа қозон атрофида айланада берди, айланада берди. Охири қозон ёрилиб чилпарчини бўлди,

аммо ҳеч қандай товуш чиқмади. Тошбақа билан тухум күздан ғойиб бўлди. Қозон ёрилган вақтда аллақаёқса бориб тушган пашша, ушлаб турган сомон парчасини келтириб Саид Жалолхонга берди ва ғинғиллади.

— Мана шуни теринг орасига тиқсанг, күздан ғойиб бўласан. Сен ҳаммани кўрасан, сени ҳеч ким кўрмайди. Қишлоқда кимда қанча қўкинор бўлса ҳаммаси сенини бўлади.

Саид Жалолхон дарҳол бир чўп билан билагини тирмалаб, сомон парчани териси орасига жойлади ва қандай күздан ғойиб бўлаётганини кўриб турди: бошлаб кавшининг учи, сўнгра, бирданига тиззасигача оёғи кўринмай қолди...

Тамом кўздан ғойиб бўлганидан сўнг Саид Жалолхон тикка ўзининг улфати мулла Шамсиддиннинг уйига борди. У эшик олдидағи супада, олдида бир галвир маънис, чўпини териб ўтирган эди. Саид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди. Мулла Шамсиддин уни кўрмади, галвирга қўл солиб бир чангл майиз олди — пайқамади.

Саид Жалолхонга унинг бир қадоққа яқин қўкинориси борлиги маълум эди, шу қўкинорини излаб уйга кирди. Ҳужрада бир қадоқ эмас, бир лингча қўкинор бор экан. Саид Жалолхон қўкинорини ҳаммасини кўтариб жўнади, уни ҳужрасига қўйиб яна кўп жойларга борди, ҳатто юқ автомобилнинг капоти устига айри миниб шаҳарга ҳам тушиб чиқди. Ҳеч қаерда бундай улгуржини матурлаб учрамади. Саид Жалолхон йиққан қўкинорини уйнинг ўртасига тўкиб, қанча вақтга етишини мўлжаллаб кўрди — олти ойга етар экан. Бу атрофда қўкинор қолмади-ку, олти ойдан кейин нима бўлади? Саид Жалолхонни ваҳима босди.

Бирдан унинг эсига бир нарса тушди: модомики уни ҳеч ким кўрмас экан, колхоз раисининг олдига бориб «бу йил пахта атрофига қўкинор эктириб берасан» деса нима қилади? Саид Жалолхонга бу фикр шунча ёқдими, ақли кўпайиб бошини каттароқ бўлган сезди.

Саид Жалолхон тикка колхоз идорасига борди. Ранс ўзи якка қатиқ ичиб ўтирап экан. Саид Жалолхон ҳарҳолда аввал ўзини бир сишаб кўрмоқчи бўлди: қани, ранс кўрадими, йўқми?

— Ассалому алайкум! — деди рансга рўпара бўлиб. Ранс товуш қаёқдан келганини билмай аланглади, сўнгра, қўрқиб ранги ўчди-да, мўйловида қолган қатиқ юқини сенги билан артнб, секин ўрнидан турди.

— Қўрқма, қўрқма! — деди Саид Жалолхон дадилла-

иhib,— сенга ҳам арз, ҳам фармон қилгали келдим: бу йил пахта атрофига кўкнор эктирасан.

Раис ҳуши йўқ, жавоб берди:

— Мажлис қилиб ўртага солиш керак...

— Мажлис қиласанми, маърака қиласанми, эртага иш бошламасанг, кечаси уйингга кафандик кираман. Мен арвоҳ бўламан!..

Раис рози бўлди. Саид Жалолхон раиснинг олдидағи қатиқни қўшқулоги билан олиб чиқиб ариққа ташлади.

Шунда унинг бошига яна бир фикр келди ва бу фикрдан бошини яна ҳам каттароқ бўлган ҳис қилди: «Модомики пахта атрофига эктириш қўлимидан келар экан, нима учун ҳамма ерга кўкнор эктирмайман?»

Саид Жалолхон қайтиб кирди, бор товуши билан бақирди:

— Ҳамма ерларингга кўкнор эктирасан!

Раис кўнди. Саид Жалолхон кетди. Ўлда унинг бошига яна бир фикр келди: «Раисга қилган дўқимни хумуматга қилсан, ўзимни хон кўтара олмайманми?»

Бу фикрдан унинг калласи яна ҳам каттароқ бўлиб, жуда оғирлашиб кетди. «Ақл каллани бундай катта қилса ва бундай оғир бўлса,— дер эди у ичида,— Афлотуннинг ўз ажали билан ўлганига ишонмайман, уни албатта калласи босиб ўлдирган».

У ҳужрага кириши билан бирваракайига гўё қиёмат қўпди. Кўчада югур-югур, шовқин, итлар вангиллаган, товуқлар қийқиллаб қочган, гурсиллаб деворлар йиқилали, шарақлаб дарахтлар қулайди... Қандайдир бир хотин қичқирди:

— Ким экан у, бизга кўкнор эктирадиган!..

Бу товуш ҳаммаёқни ларзага келтирди. Ҳужранинг деворларидан чанг ёғди, токчадаги мис лаган жангиллаб кетди.

Саид Жалолхон тезда мулла Шамсиддиннинг олдига борди ва ўз териси орасидаги сомон парчасини синдириб ямини унга берди. Иккови даштга чиқиб бараварига наъра торти. Кўз очиб юмгуңча неча минг пиёда ва сувори кишилар пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси кулоҳ кийган ва туғ кўтарган эди. Минг-минг тошбақа мингминг қозон атрофида айланиб, кўзга кўринмайдиган неча юз минг лашкар бўлди. Шу ернинг ўзида унга «Саид Жалолхони соҳибқирон» деб ном берилди ва хон кўтарилиди. Мулла Шамсиддин унга вазир бўлди.

Мусулмонобод йўлида ғазотни бошлаш учун ҳамма нарса тайёр, фақат яроғ-аслаҳа йўқ эди. Афғонистонга

ўтиб кетган кўр Шерматга Саид Жалолхони соҳибқирон номидан дарҳол нома ёзилди. Номага жавоб ҳам келди. Жавобда кўр Шермат «неча минг сипоҳи билан йўлга чиқдим, Сизга ўз белимдаги шамширимни юбордим», дебди.

Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва иш катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи оғирлашар эди.

Худо аллақайси тогнинг горида «Қиарман»ва «Иифарман» номли икки маҳлуқни Саид Жалолхоннинг хон бўлишига атаб боқиб юрган экан, ярим одам, ярим маймун қиёфасидаги бу икки жонивор келиб хонга салом берди ва ҳар қайсиси ўз ҳунарини айтди. Қиарман — рўпара келган кишининг калласини узуб ташлар, Иифарман — калласиз таналарни саржинга ўхшатиб тахлар экан. Саид Жалолхон кўп хурсанд бўлди. У қўзғалган қишлоқни қиличдан кечиргани бу жониворларнинг ёнига неча минг сўфилардан қўшиб берди. Улар даштни чангитиб кегар экан, орқаларидан Саид Жалолхон қичқириб қолди:

— Қирингиз! Қуритингиз! Экиндан кўкнор, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса бас!

Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидолмай шамшир суғурди ва ҳавода ўйнатиб, аскарга фармон берди:

— От қўйингиз! Ғазот Қишлоққа от қўйингиз!

Олдинда хон, кўринмас аскар қуюндай борар эди. Баногоҳ Саид Жалолхоннинг кўзи қаршидан от қўйиб келаётган мулла Шамсиддинга тушди. Мулла Шамсиддин келиб отдан тушди, хоннинг оёғини ўпди.

— Қишлоқда қизил аскарлар бор. Яқинига боришнинг сира иложи йўқ,— деди.

Қишлоқ томонда яна чанг кўринди. Иифарман келар эди. У ҳам келиб отдан тушди ва хоннинг оёғини ўпиб, зўр мусибатдан дарак берди:

— Қиарман шаҳид!— деди.

Саид Жалолхон ишонган тоги хусусидаги бу хабарни эшитиб оҳ тортид ва отдан йиқилди, боши билан тушди, кимдир унинг бошини жуда ҳам катта ва ҳаддан ташқари оғир латта билан боғлади, шундан сўнг ҳушидан кетди.

Хон талай вақтдан кейин ҳушига келиб кўзини очди ва ўзини ўз ҳужрасида кўрди. Ёнида вазири мулла Шамсиддин чўкка тушиб ўтирар эди.

— Нима бўлди? Қани шамшир, қани от?— деди хон

бошини кўтариб, аммо боши шундай оғрир эдики, яна ёстиққа қўйди.

Мулла Шамсиддин рўмолнаси билан уни елпиб, йифламсираб деди:

— Ахир, мулла Сайд Жалолхон, нега кишини қўрқитасиз? Нима? Шамшир нимаси? Қанақа от?

Сайд Жалолхон мулла Шамсиддиннинг йифламсирашидан қишлоққа кетган бошқаларни ҳам шаҳид бўлган гумон қилди.

— Ҳаммасими? Ҳеч ким қолмадими? Ҳозир хабар олдиринг! Афғонистон йўлига киши чиқаринг!

Сайд Жалолхон ўрнидан турган эди, гандираклаб йиқилди. Мулла Шамсиддин куйиб-пишиб ҳеч қандай газот, ҳеч қандай аскар йўқлигини, унинг эрталабдан бери шу ерда ётганини уқтира бошлади.

— Аҳмоқ,— деди хон аччиғи келиб,— ахир, мен отдан йиқилдим... Бошимнинг оғриғи ҳали босилгани йўқ-ку! Нима учун мен сени кўриб турибман? Бошимнинг катта бўлганига нима дейсан?

— Бошингиз катта бўлгани йўқ, ахир,— деди мулла Шамсиддин жеркиб,— мен келсам мана бу сабил мўридан шамол тош кўмир тутунини қайтариб, бутун уй тутунга тўлган экан. Ҳудо кўнглимга солиб келмасам, ҳалок бўлар эдингиз!

Сайд Жалолхон ҳамон ишонмас эди. У деворларни ушлаб, ташқари чиқди, иккى қадам босиш билан яна йиқилди. Мулла Шамсиддин хизмат қилиб, бир неча соатдан кейин аранг уни ўзига келтирди. Сайд Жалолхон бутун бошдан кечиргандарини инқиллай-инқиллай ҳикоя қилиб берди.

— Мен сизнинг кўкнорингизни олиб келган эдим,— деди яна айниб.

— Қанақа кўкнор?

Сайд Жалолхон яна ўзига келиб уҳ тортди.

— Бу бир башорат,— деди мулла Шамсиддин анчадан кейин.

Эртасига иккى ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбақа излаб чўлга чиқиб кетишиди.

1936

САНЪАТКОР

Концерт одатдагича «навбатдаги номеримизда... Келланларингга раҳмат, ўртоқлар» билан тамом бўлди. Номи чиққан ашулачи — санъаткордан бошқа ҳамма хур-

санд бўлиб тарқалди. Санъаткор тажанг эди: танаффус вақтида залга чиқҳан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан «чорзарб» қаёқда, тракторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!

Санъаткор уйига кетгани извошга ўтирганида яна тувақнб кетди: «ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларини тўғри айт» эмиш! Нимасини билмайман, нимаси тўғри эмас? Мени шу вақтгача мухбирлар, ёзувчиликар ҳам танқид қилган эмас, формализм, натурализмлардан ўтдим — ҳеч ким отвод бергани йўқ. Отвод бериш қаёқда ҳеч ким мени оғзига ҳам олмади. Энди бир тракторист танқид қилар эмиш!..

Санъаткор извошчими ҳайрон қолдириб, ўзидан-ўзи ғулдираб борар эди. Уйда хизматчи овқат қилиб қўйган экан, санъаткорнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади — икки пиёла чой ичди, холос. Унга туриб-туриб наша қиласи эди: «кашулани меҳайлистик айтар эмишман! Товушим ёмон бўлса нега пластинкага олди? Танқид деганига энди бу кишининг ҳам танқид қилғулари келипти.. Амали тракторист... Оббо!..»

— Ўқишга бордингизми? — деди хизматчига, қовоғини солиб.

— Бордим... — Хизматчи икки ҳафтадан бери савод мактабида ўқир эди.

— Хизматчиси савод мактабида ўқиётган бир кишини тракторист саводсиз, деса алам қилмайдими? — деди санъаткор ўзича бўғилиб, — «лабингдан бўлса олсан, э, шакарлаб», деганим у кишига ёқмапти, «бўлса» эмас, «бўса» эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар «бўса, бўмаса» дейди. Артист культурний одам — гапни адабий қилиб айтади — «бўлса, бўлмаса» дейди. Пожарни «гугуртни ерга ташламанг» деди, режиссеримиз эса «гугуртнинг ерга ташаманг» деди. Қандай чиройлик! Пожарними, пожарнингми? Шошма, инма учун пожарни? Пожарни, албатта! Режиссеримиз жуда культурний одам. Одам деган мана шундай бўлса, уришса ҳам хафа бўлмайди киши — икки гапнинг бирда «таъбири жойиз кўрилса» деб туради. Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта «таъбири жойиз кўрилса» демади.

Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

— «Ж» нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламиз бир куни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

— Энди «Ж» га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбири жойиз кўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб ётоқقا кириб кетди.

— Ётасизми?— деди хизматчи нариги уйдан.

— Нима эди?

— «Ж» нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

— Кичигини ёзib қаттиқроқ ўқинг!

Санъаткор ечиниб кўрпага кирди. Хизматчи чироқни ўчириб чиқди. Санъаткор кўзини юмди, кўзига гира-шира қоронғи залдаги сон-саноқсиз каллалар кўринди. Булар ичиди энг каттаси трактористнинг калласи, у илжаяр эди.

— Афting қурсин!— деди санъаткор ва нариги ёнбосига ағдарилди.

Ҳаял ўтмай уйқуга кетиб хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: «Плуқ-қум-пр... плуқ-қум-пр...»

1936

МИЛЛАТЧИЛАР

ЎТМИШДАН

Кун тиккада. Соя дим. Шаҳар мудрайди. Муюлишдали нотариус конторасидан чиққан икки киши қалин ақацийлар соя солган йўлкадан «Русско-азиатский банк» томонга йўл олди. Буларнинг бири — «диний, ахлоқий, адабий мужаллай миллий»нинг ношир ва муҳаррири Мирза Баҳром, иккинчиси — шоир Тавҳидий (дарвоҷе, «Тавҳидий» унинг тахаллуси, «Тавҳиди лисон» яъни турк тилларини бирлаштириш ғоясининиг намояндаси эканига ишора қилиб қўйган). Икки ошна чақчақлашиб, кулишиб борар эди. Мирза Баҳром қайрилма ёқа жужунча камзулининг қўйин чўнтағидан кичкина дафтарча чиқарип Тавҳидийга берди ва бинойи иш қилгандай гердайиб, хитойи елпигич билан ўзини елпиди. Тавҳидий дафтарчани очди ва қадамини секинлатиб ўқий бошлади:

— Бир фақир бир бадавлат одамга ҳамсоя эрди. Бир куни анинг ўғли фақирнинг уйига бориб кўрдики, ул одам бола-чақаси бирлан аллақандай таомни еб ўлти-

рибдур, андак замон тикилиб туриб ул таомга майл қилди, аммо уй эгаларининг ҳеч қайсиси ани таклиф қилмади...

Тавҳидий дафтари варақлаб қаради ва сўради:

— Ҳикоятми, азизим?

— Ҳикоят, азизим, ҳикоят. Бутун умримни ҳар йўл билан миллат хизматига сарф қилмоқдаман. Шу йўллардан бири қилиб, эндиликда, қиссанависликка киришдим. Бу қисса мулла Қутбиддинга кўп мақбул бўлди... Үқинг!

Тавҳидий давом этди:

— Бола йиғлаб ўз жойига қайтди. Ота-онаси йиғлаганининг боисини сўрадилар. У бола: фақирнинг таомга таклиф қилмаганидан шикоят қилди. Отаси буюрдики филҳол¹ анвои лазиз таомлардин пиширгайлар. Бола таомни емади, манга ҳамсоянинг таомидин керак деб андоқ йиғлаб турдики, отаси фақирнинг уйига борди ва айтдики, эй фақир, бизга ранж ва озор еткурганинг нимага керак бўлур, деб. Фақир андак фурсат бошини қўйин солиб туриб дедики, эй хўжа, бул ишда сир бордир, мандин тиlamагилки, ул сирнинг пардасини кўтарсан. Аммо тавонгар² сирингни айтгил деб муболага ва тақоза³ қилгандан сўнг фақир дедики, болаларим бирлан еган таоммимиз бизларга ҳалол ва ўғлингга ҳаромдир. Анда тавонгар сўрадики, бировга ҳалол ва бирорвга ҳаром таом бўлурми, деб. Фақир жавоб бердики, магар масжида эшитмадингмуким, бечора, аҳволи таңг бўлган одамларга мурдорни⁴ емак ҳалолдир, деб. Билгилки, болаларим уч кундан бўён ҳеч бир томоқ емас эрдилар ва мен ҳеч илож топмай юрдим. Охириламр бу кун бир чор деворга кириб ўлиб ётган эшакни кўриб, гўштидан бир миқдор кесиб уйга келтирдим. Ўғлинг уйимга келган маҳалда ул ҳаром ўлган эшакнинг гўштини еб ўтирган эрдик. Тавонгар фақирни кўп дуо қилди ва дедики, бир масжид солурман, аниг савоби сангадир...

Катта темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсадай ит бошини кўтариб ириллади.

— Қочинг!— деди Мирза Баҳром ўзини Тавҳидийнинг орқасига олиб.

Тавҳидий бирданига ўзини орқага ташлаб, Мирза Баҳромга қаттиқ урилди. Иккови ҳам йиқилди. Ит хўп

¹ Шу тобда, дарров.

² Бой.

³ Талаб.

⁴ Ҳаром.

ишаҳа билан ҳурмоқчи ва таламоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, аммо шу иссиқда ўзини уринтиргани эринди шекилли, орқасига қайтди, нарироққа бориб яна чўзилиб ётди. Мирза Баҳром тиззасини ушлаб, оқсоқланиб ариқчадан нарига ўтиб кетди. Тавҳидий бу даража итдан қўрқиб, Мирза Баҳромни йиқитганига хижолат бўлди ва ўзини оқлашга кириши.

— Айб ўзингизда. Бир ваҳима қиласизки, «Қоч!» десангиз нима экан дебман. Бу итни мен биламан — Қосимжон бойваччанинг итлари, мени танийди... Маҳ, Тўрткўз, маҳ! Ҳа бетавфиқ! Ювош эдинг-ку!

Ит яна ириллади. Мирза Баҳром, тиззасини маҳкам ушлаганича, афтини буруштириб деди:

— Биламан, Қосимжон бойваччанинг итлари. Билганим учун қўрқдим-да. Кўп ёмон ит, индамасдан иликдан олади. Бунинг оти Тўрткўз эмас, Арслон... Маҳ, Арслон, маҳ!

Ит товушини чиқармасдан тишини иржайтирди. Икки ошна кўчанинг нариги юзиға ўтиб, йўлда давом этди.

— Бу итнинг феъли кўп ёмон,— деди Мирза Баҳром,— Қосимжон бойваччанинг уйларига кўп келаманда, биламан — Арслон деганича бор.

Тавҳидий Мирза Баҳромни ранжитмасликка тиришиб деди:

— Арслон бўлмаса керак, Тўрткўздир. Эҳтимол кўп келарсиз, аммо Тўрткўз эканини аниқ биламан, чунки мен ҳам жуда кўп келаман.

— Мен кўпроқ келсан керак,— деди Мирза Баҳром мунозарада ўзини боадаб ва хушфеъл кўрсатиш учун илжайиб,— майли-ку, Арслонми, Тўрткўзми, ишқилиб ит, аммо ҳақиқат озор топмасин, дейман...

Тавҳидий ҳам ўз гапини мулойимлик билан маъқуллатмоқчи бўлди:

— Тўрткўз деганимда қулоғини кўтарди назаримда.

— Иўқ, Тўрткўз деганингизда ириллади. Арслон деганимда иккала қулоғини кўтарди.

— Қаттиқ қўрққан экансиз-да, пайқамабсиз...

— Сиз пайқамабсиз...

Орада жиндай гап қочди. «Ҳақиқатга озор етмасин» учун икки ошна итни имтиҳон қилмоқчи бўлди. Қайтишиди. Ит Арслон деганга ҳам кўнмади, Тўрткўз деганга ҳам. Ошналарининг ҳар қайсиси Қосимжон бойваччага ўзининг яқин эканини исбот қилгиси келар эди. Ит безор бўлди шекилли, икковини ҳам олдига солиб қувди. Тавҳидий қочиб бирорнинг уйига кириб кетди. Мирза

Баҳром қочгани улгуролмай ерга ўтириб қолди. Яхши-
ки ит тегмади, қайтди, дарвозанынг остидан ичкарига
кириб кетди.

Анчадан кейин Тавҳидий чиқди. Мирза Баҳром күча-
нинг нариги юзида, ариқ бўйида ўтирар эди.

— Йт-ку, итилигини қилмоқда,— деди Мирза Баҳром
ўрнидан тураётниб,— сизга ҳайронман! Нима ҳожат!

Иккови йўлга тушди. Анча ергача индашмасдан бо-
ришди. Гапни Тавҳидий бошлади:

— Яъни сен ҳам ит, деганингизми бу!

Мирза Баҳром ундан маъно чиқиншини сира кўзда
тутмаган экан, ўсал бўлди.

— Йўқ, йўқ, асло! Агар шундай маъно чиқса мендан
ўтибди, маъзур кўрасиз. Мен айтмоқчи бўлдимки, ит
танимади... Яъни зўр билан танитмоқ беҳуда...

Мирза Баҳром қизиқ гаплардан гапириб, орадаги
тундликни бир оз кўтарди.

Энди Қосимжон бойваччага яқин-йироқлик тўғриси-
да тўғридан-тўғри гапириш ўнгайсиз бўлиб қолди. Сўз
умуман Қосимжон бойвачча тўғрисида кетди, унинг иш-
билармонлиги, тараққийпарварлиги айтилди.

Тавҳидий бир муносабат тұғдириб, бойвачча чиқара-
ётган пиёлага ёзиб берган шеъри ҳақида гапирди ва бу
шеърдан бойваччага кўп ёқсан икки хатини ўқиб берди.

Роқим агар бу чинини васфни агар десам,

Жонони хитойи эрур, чойни дилкушо.¹

Мирза Баҳром ҳам ҳали Тавҳидий ўқиган «ҳикоят»-
нинг ёзилиш тарихини сўзлаб берди. Маълум бўлишича,
у яқинда, бойвачча билан унга қарашли кўнчиликка
борган экан. Шу ерда ишлайдиган одамлардан бири,
йўқчилик важҳидан, бир куни бола-чақаси билан отнинг
терисидан шўрва қилиб ичибди. Баъзилар бу одамдан
кулар, кўп кишилар эса «Шунга хўжайин зомин»² деб
ғазабланар экан. Шунда Мирза Баҳром йўқчилик важ-
ҳидан отнинг терисидан қилинган шўрва ҳаром эмас деб-
ди ва қайтиб шу «ҳикоят»ни ёзган экан.

Пўлда ўтган саргузашт унугтилди. Икки ошна бурун-
гидай апоқ-чапоқ бўлиб, пивохонага кирди.

1937

¹ Мен агар бу пиёлани мақтасам: ўзи хитой чининси, бундан-
чой ичган одамнинг кўнгли очилади.

² Аибли.

АДАБИЁТ МУАЛЛИМИ

Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Боқижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулогига яна кана тушибди! Қанадан ҳам қўра сигир унинг аччиғини келтирди: канани терай деса қўймайди — бошини силкийди, пишқиради.

— Ҳайвон! Сигир эмас, ҳайвон! — деди оғилнинг эшигини қаттиқ ёниб.— Ҳайвон!

Хотини Мукаррам ҳовлида самоварга сув қуяр эди.

— Ҳайвон! — деди Бақоев, — бу сигирни сотиб пулига чўчқа олиш керак!

— Шаҳарда чўчқа асраш мумкин эмас,— деди Мукаррам самоварга кўмир солаётib.

— Нима учун? Тақиқ қилинганми? Қим айтди? Мен айтиб эдимми? Тўғри, мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...

— Уйга киринг, Ҳамида келди.

Ҳамида ўн олти ёшлардаги тийрак, қувноқ қиз, поччасини кўриб севиниб кетди.

— Сиз уйда экансиз, билсам дафтаримни олиб келар эканман... эсизгина...

Ўртоқ Боқижон Бақоевнинг таъби очилди — сигир, унинг қулоғидаги кўм-кўк кана, фўқиллаб тумшуғи билан ариқ ёқаларини бузиб юрган чўчқа кўз олдиндан кетди.

— Техникумдан рабфакка ўтибсан деб эшитдим, ростми? — деди. — Ҳмм... яхши қилибсан. Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекилли? Ҳмм... Ауфф, зарда бўлибман... Рабфак яхши. Мен бир борган эдим. Кашцеляриянинг эшигига практикум деб ёзиб қўйипти. Тўғри эмас. Практикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен шахсан шундай деб биламан.

Бир оз жим қолишди.

— Боқижон ака, — деди қиз уялироқ, — бир нарсани сиздан сўрамоқчи эдим: биз синфда Чеховнинг «Уйқу истаги»ни ўқидик, гўдакни ўлдирган қизни суд қилмоқчимиз. Даъвогар гўдакнинг онаси — Раҳима бўлади, қораловчи — Шарифжон. Судьялар ҳам бўлади. Мен қизни оқлаб, бутун гуноҳни унинг хўжайининга, ёш қизни бу қадар бераҳм эксплуатация қилган кишига қўймоқчиман. Мана шу... Шуни ёздим. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчиман. Чехов шундай демоқчи эмасми?

Үртсқ Бაқоев ўйлаб турниб, сўради:

— Нафис адабиёт дарсини сизларга ким беради? Ҳакимов? Аҳмоқ одам! Ўз устида ишламайди. Савол аломати ҳаммавақт «ми» дан кейин қўйилади десам, кулади. Гап бунда ҳам эмас...

Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳамида иргиб туриб, самоварни опасининг қўлидан олди ва столга қўйди. Ўз ҳомиладор хотинга самовар кўтартириб, қараб ўтирган поччасидан ўпкаламоқчи эди, бироқ уялди, индамади. Ўртоқ Боқижон Бақоев жуда чанқаб турган экан, устма-уст тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

— Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да,— деди юзидағи терни артиб.— Ҳмм... соқол ҳам ўсипти, сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун жуни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

— Ҳалигини айтмадингиз, Боқижон ака,— деди қиз,— Чехов шундай демоқчи эмасми?

Ўртоқ Бақоев яна бир пиёла чой сўради.

— Чеховми? Ҳмм... буржуазия реализми тўгрисида сўзлаганда энг аввал унинг обьектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган обьектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан-оёқ, бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... ҳмм... Мукаррам, товуққа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетади... Тавба, товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади! Нима учун мояк қўйсанг туғади? Хўрозда нима учун саҳарда қичқиради? Ажойиб психология! Биология ўқийисизларми?

Ҳамида биологиядан нималар ўқиганини, бу ўқиш йилида яна нималар ўтилажагини сўзлаб берди ва ўзининг оқлаш нутқида физиологик асослар ҳам кўрсатиш нияти бор эканини айтиб, яна сўзни Чехов устига бурди.

— Ҳмм...— деди Бақоев,— Чехов тўғрисида ўзимнинг фикрим бор. Бошқалар нима деса десин, ҳарҳолда унинг дунёга қарашида... Унинг дунёга қараши Пушкин ва Лермонтовларнинг дунёга қарашидан фарқ қилади. Бир давр, бир синф, бир мамлакат ёзувчилари бўлишларига қарамасдан мутлақо фарқ қилади!

— Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмаску,— деди Мукаррам,— бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдирган сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак.

Үртоқ Бақоев бир оз ўнғайсызланды.

— Сизлар қайси Чехов түғрисида гапираётибсизлар? Чойдан қуй!.. Бу Чехов ҳақидами? Тұғри, бу 1904 йилнинг биринчи ярмидами, иккинчи ярмидами ўлган... Бошқа рўмолча бер, бундан пиёз ҳиди келаётитпи. Мен ана у Чехов, илк буржуазия реализмининг намояндаси бўлган Чехов ҳақида сўзлаётиман.

— «Уйқу истаги» қайси Чеховники? — деди Ҳамида.

— Ҳеч шубҳасиз, бу Чеховники. Бу нарса биринчи марта «Современник» журналида босилган.

Шундан кейин ўртоқ Боқижон Бақоев узундан-узоқ сўзлаб кетди. Унинг нима түғрида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машҳур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча ўғлинг ластёр бўлади» деб хат ёзган; Маркс Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган бир танқидчига: «Агар бутун жониворларни худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, эчкиэмар ҳам жонивор бўлдими?» деган... Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди, икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.

Ҳамида мезбонлар билан хайрлашиб кўчага чиққанда қоронги тушган эди, «Уйқу истаги» түғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани ҳақида ўзига ҳисоб берар экан, ғувиллаб турган бошида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: Фрактикум, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпинг...

1937

МУНОФИҚ

Оқибат Низомиддиновга ҳам сўз берилди. У каттақон, кетмои нусха шапкасини стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди, энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю сўз бошлади:

— Үртоқлар! Троцкийчи-бухаринчи бандитлар, буржую миллиатчилари...

Кетди. Икки купдан бери қаттиқ танқид қилинаётган Нурматов-ховучини қулоғига қўйиб, жуда диққат билан қулоқ солар ва кўп маъноли, пухта гаплар бўла-

ётганига ишора қилиб, бош қимирлатар эди. Маҳаллий ва марказий газеталардан олинган күчирмалар билан безатилган нутқнинг ўн минутлик давомида раис мажлис аҳлини икки марта тартибга чақирди. Қимдир «такрор бўлмасин!» деб қичқирди. Шундан сўнг ранс Низомиддиновга танбеҳ қилди:

— Гапирилган гапларни қайтарманг-да, ҳатто ўзингиз айтган гапларни такрорлаётисиз! Конкрет фактларга ўting.

— Ўтаман, албатта ўтаман конкрет фактларга,— деди Низомиддинов материалларни тез-тез варақлаб.— Сабр қилинг-да, гўшт суюксиз бўлмайди... Шундай кўнгилсиз аҳволлар тўғрисида сигналлар бўлганими? Бўлган эди. Бу ерда ўртоқ Эргашовнинг ҳушёрлигига тан бериш керак. У менга қандай гаплар гапириган эди! Газетага мақола ёзи — босилмади. Ўзим шоҳидмай.

Эргашов — мажлис ранси лабини бурди ва бош чайқаб:

— Мен ҳеч қандай мақола ёзган эмасман, сизга ҳеч нарса деганим ҳам йўқ,— деди.

— Дегансиз, ўртоқ Эргашов, камтаринлик қилманг. Сизга бошқа одамлар тўсқинлик қилди, бўлмаса бундай зиёнчилар, хушомадгўйларни уриб патини тўзитиб юборар эдингиз! Айтдингиз, айтдингиз, нега тонасиз? Мен сизга айб тақаётганим йўқ-ку! Хўп, майли, эҳтимол, айтмагандирсиз. Майли, майли, хўп дедим-ку!.. Ўртоқ Бузруков ўғлининг отини Маркс қўйгандада бу ўртоқ кулган! Кулгансиз.

— Низомиддинов,— деди раис ўрнидан туриб.— Сиз одамларнинг вақтини олаётисиз, ахир. Бўладиган гапни гапиринг!

— Ўртоқ Нурматов, гувоҳлар бор! Бир муштумзўрдан эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан!..

Низомиддинов фавқулодда бир сирни очиб ташлагандай оғзини артиб, ўталиб қўйди, сўнгра ўз хатолари ва қилган ишлари тўғрисида сўзлаб кетди. У фош қилган, у гапириган, у масала қўйган, у сигнал берган, у етарли даражада жиддий эътибор қилмаган...

— Ўз қилмишингиздан гапиринг!

— Ахир шошманг, айтгунча қўясизми, йўқми?.. Энди, ўртоқлар хушомадгўйлик тўғрисида. Биздаги баъзи шахсларнинг хушомадгўйлик феъл-атворларини кўриб мен хижолат бўламан, уяламан...

Залдан товуш:

— Қимлар?

— Қимлар экани маълум... Улар учун мен уяламан, ўртоқлар.

— Сизда ҳар қанча уят бўлса, ўз қилмишларингиздан ортмайди! Ўз қилмишларингиздан уялинг!

Залда кулги. Низомиддинов бир тўхтаб яна давом этади.

— Майли, танқид қилинглар. Мен танқид қилган кишини ўз оғайним ҳисоблайман, қўлини қаттиқ қисиб, раҳматлар айтаман...

Эшик ёнида ўтирган қоровул чол ўрнидан туриб қўлини кўтарди.

— Эргашов, ука, менинг бир саволим бор шу одамга... Айта берайми? Айта берсам шуки, бу ўртоқ 26-числода, қайси ой экани эсимда йўқ, қовунга пиёз қўшиб еганлар азбаройи ўртоқ Нурматовни кулдириш учун... 26-числода. Айвондаги устунга ёзиб қўйганман...

Ҳамма бир лаҳза тек қолиб, бирдан қаттиқ кулги кўтарилиди. Чол «бу нарса хушомадгўйликка кирмас экан шекилли», деб қаттиқ хижолат тортди ва дарров ўрнига ўтириди. Раис қўнғироқ чалиб ғовуруни босди, сўнгра Низомиддиновга қаради, Низомиддиновнинг кўзинга чироқлар хира, одамлар кўланкадай кўринар эди.

— Бу мутлақо нотўғри, ўртоқлар! Аскиябозликни маҳаллангизга бориб қилинг, ота!— деди.

Чол ўтирган ерида товуш чиқарди:

— Ўртоқ Нурматовнинг ўзлари айтсинлар!

Нурматов, қизаруб, маъносиз илжайди ва чолнинг сўзини тасдиқлаб бош иргатди.

— Майли,— деди Низомиддинов пешонасини уқалаб,— ўртоқ Нурматов ҳам туҳмат қилсинлар... Ҳар бир ақли бор одам қовунга пиёз қўшиб ейиш нотўғри эканини билса керак... Ўзи тўғрисида нима учун гапирмайди бу чол? 8-Март кечаси бўшаган лимонад шишаларини уйига олиб кетган...

Низомиддиновнинг чулдираб қолганини кўриб чол яна ўрнидан турди.

— Эргашов, ука, мен бир оғиз... шиша тўғрисида... йўқ, йўқ, бўлак гап айтмоқчиман. Шишаларни олиб кетганим рост. Меесткомдан сўраганман, майли деган... Бу ўртоқ ғалати экан ўзи: Нурматовга ҳам яхши кўрингуси келади, унга қарши одамларга ҳам... Шу чакки! Бир одамнинг бирп ўн саккиз яшар, бири қирқ яшар иккита хотини бор экан: ёш хотиннинг олдига борганида соч-

соқолидаги оқ тукларни юлар экан, қари хотининг олдига борганида қора тукларни... Шундай қилиб бу одам моховдек бўлиб юрар экан. Шуни айтиб, бу ўртоқ-қа айтмоқчиманки...

Қийқириқ, кулги, чапак бўлиб кетди. Низомиддинов қўлини пахса қилиб, ғазаб билан алланарсалар деди, аммо ҳеч ким эшифтади. Фовур босилгандан кейин чол давом этди:

— Ўртоқ Нурматов яхши бўлса яхшилигини айтинг, ёмон бўлса ёмонлигини айтинг. Билмасангиз қўйинг, билганлар гапирсин...

— Менинча, савол равшан, изоҳга эҳтиёж йўқ,— деди раис Низомиддиновга қараб,— қани, нима дейсиз?

— Нимани? Нурматовни сизлар қанча билсаларинг, мен ҳам шунча биламан-да.

— Миллатчилик кирдикорлари тўғрисида нима дейсиз?

— Миллатчилик кирдикорлари, дейман-да!

Залда кулги. Кимdir сўради:

— Шу одам бизнинг одамми?

— Албатта, бизнинг одам.

— Нурматов-а?

— Шошманг, ахир «аммо»сини айтганим йўқ-ку!

Аммо душман ичига кириб кетган бизнинг одам.

Раис сўради:

— Нурматов душман ичига кириб кетганми? Бундай бўлса...

— Шошманг, ахир, «аммо»сини айтганим йўқ-ку. Душман ичига кириб кетган бўлса ҳам бу тариқики, ёвнинг тошида бўлма, ичига бўл...

— Демак, бизнинг одам?— деди залдан кимdir.

Низомиддинов эсанкираб қолди, икки-уч марта оғиз ростлаб, ҳеч нарса деёлмади, анча ўйланиб туриб, охири деди:

— Ахир биттасига кўнинглар-да, нима бу!

— Йўқ, биз учинчисига кўнамиз, «Мен лаганбардорман, мунофиқман» денг, мана бунга кўнамиз!

— Мен тегишли жойда гаплашаман,— деди Низомиддинов қофозларини йигишитираётib,— мен очдим бу ишларни, мен фош қилдим...

— Навбатдаги сўз ўртоқ Раҳматовга. Ўртоқ Ҳакимова тайёрлансин...

ҚАЙГУЛАР

— Нега менинг бошимни қашлаісиз?
— Мен үзимнинг бошим дебман.

Латифа

Гүзал бир йигит эшикни қоқди. Сочига битта-иккига оқ оралаган хотин чиқиб очди.

— Келинг, келинг... Марҳамат.

Йигит ичкари кирди, қўлидаги портфелини диванга улоқтирди, уф тортиб, пешонасига урди.

— Ё ўлишим керак, ё ўлдиришм керак!— деди титраб-қақшаб.

— Қандай ёмон иш эканки, бошқа йўл тополмай сиз? Утиринг.

— Бошқа йўл ер шарининг ўргасига миллион тонналик бомба қўйиб портлатиш! Мумкинми бир дона пиёла берсангиз!

Пигит портфелидан бир шиша вино олиб, хотиннинг ҳайҳайлашига қарамай, икки пиёлани устма-уст шимирди.

— Мен йигит-а? Ҳусн керак бўлса бирордан қарз олгундай эмасман. Мендай бир кишининг хотини бегона бир одам билан ҳаммомга тушган бўлса... нима қилиш керак?

— Қачон?— деди хотин ҳайрон қолиб.— Бугун дейсизми? Хотинингиз бугун эрталаб соат олтида Самарқандга учди-ку. Менинг келиним билан бирга кетди! Үзим чиқиб кузатиб қўйдим.

Ўн минутдан кейин йигит хотиннинг ҳар қандай шубҳадан пок эканига, ҳаммом ҳақидаги гапнинг тухматлигига тамом ишонди ва суюнганидан бу хотиннинг бошидан, елкасидан, қўлларидан ўпди.

Бу йигитни беҳуда койишдан қутқазганига хотин ҳам хурсанд бўлди. Йигит яна бир пиёла вино ичди, яна хотиннинг қўлидан ўпгани инилли. Хотин бу сафар ўзини тортди ва ўрнидан туриб, чироқни ёқди.

— Бас энди, ука, ичманг!— деди.

— Ичманг? Сиз ҳам ичасиз. Ичинг!

Йигит кўп шилқимлик қила бергандан кейин хотин қочиб нариги уйга кириб кетди. Винони кўтариб йигит ҳам кирди. Бирпасдан кейин хотиннинг товуши эши-тилди:

— Жинни бўлманг! Олинг қўлингизни! Бу нимаси? Кўйиб юборинг! Кўйиб юбор дейман! Тфу аҳмоқ!..

Гўзал йигит сўлжайганича қайтиб чиқди ва портфелни олиб, жўнади. У қайғуга қолиб йўл-йўлакай ўйлар эди. «Ёмон бўлди... Бу алвости хотинимга албатта айтади. Шу фалокатдан ҳам эсон-омон қутулсам, энди гиттан нари хотинимга таниш аёлларга қўл узатмайман...»

1937

ЖОНФИФОН

Жонфифонни танисангиз керак — ўша, ўтган йил бахорда маст бўлиб, кўчадан ўтган одамга «ҳозир айтасан: бошимни қайси деворга уриб ёрай», деб ёпишган, кейин, соқолига ўзи ўт қўйиб, гугурт чиқарганни сўккан киши.

Кеча шунинг ўидан хотин кишининг аччиқ-аччиқ йиғлаган товуши эшитилди. Жонфион бу яқин йиллар да хотинини урган эмас, ҳатто бир куни самоварда ўзи: «Хотин кишини номард уради, қўлнинг қичиса, ўзингга ўҳшаган қўли қичиганни топиб муштлаш, мен сени мард билай», деган эди.

— Нима бўлди?

Уч-тўрт киши бўлиб аста кирсанк, ҳовлининг ўртасида катта гулхан, хотини Малоҳатхон унинг атрофида додлаб юрибди. Тўхтатдик.

— Нима гап?

— Шўргиум қурсин... кўрмайсизларми... Беш-олти йилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку, ишлаб ишлаб топган пулимга қилган ҳамма кийимларимга керосин сепиб ўт қўйди... Шу устимдаги иш кийимим билан қолдим...

Жонфион деразадан бошини чиқариб бақирди:

— Гапир, ҳа гапир!... Сенинг гапинг гапу, бизники гап эмасми!..

Жонфион катта бир ҳақиқатни очишга шошилгандай, уйдан югуриб чиқди, бизга зўр ҳақсизликдан шикоят қилаётган қиёфала туриб, аллақаерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хотинлар бевафо» деб қилган насиҳати, жиноят қонунлари мажмуасининг алланечанчи поддаси тўғрисида гапирди ва бехосдан йиғлаб юборди. Кейин билсанк, кеча эр-хотин уришган, хотин «қўй энди, — мен сен билан умр қилмайман, эртага хатимизни оламиз», деган экан.

Уриш, қўйди-чиқди ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи уришлар шундай арзимаган нарсадан чиқадики, орада қанча совуқ гаплар ўтиб «ҳордиқ чиққандан кейин» уриш нимадан чиққанини на эр эслай олади, на хотин. Буларниңг ҳам жанжали шу хилда бўлса яраштирайлик, иккови ЗАГСнинг ўша «ўлим ва талоқ» бўлмасига қадам босмасин деб, гап сўрадик. Эр-хотин айта берса, бу жанжалнинг тарихи бирон ёзувчининг қўлига тушса каттакои бир китоб бўладиган.

Жонифон бундан беш-олти йил бурун қайси бир идоранинг извошини минар экан, киракашлик қилиб қўлга тушиб ишдан ҳайдашибди, кейин сабзавот дўконига мудир бўлган экан, «жуда арzon моллар, буларниңг устига сўм қўйиб бўлмаса, тийин қўйиш билан қачон бой бўлади киши» деб ўзи ташлаб кетибди, таниш-билишлари заводга ишга жойлаб қўйған экан, «ойлигидан бўлак даромади йўқ», деб бормай қўйибди, шундан кейин қилмаган иши қолмабди деса бўлади: гулфурушлик дейсизми, том шувоқ дейсизми, қассобчилик дейсизми... бир-икки ҳафта бозорда қовун тилиб ҳам сотибди.

Малоҳат Жонифон извошчиликдан ҳайдалган йили, маҳалладаги актив аёлларниң ҳимояси остида, эрининг қаршилигига қарамай, район Советига уборшица бўлиб кирган экан, ўқибди, ҳадемай саводи чиқибди, бир йил-бир ярим йилдан кейин ҳатто мажлисларда докладчига: «Ўртоқ, сизга саволим бор», дейдиган бўлибди. Район Советининг шофери —Тиннченко деган аёл унинг соғломлигига, кучига, абжирлигига, айниқса, зеҳнига қойил бўлиб юрар экан, бир куни уйга чақириб, «сен шофер бўлгин, нима ёрдам керак бўлса бераман» дебди. Малоҳат ҳам шундай бир нарсани орзу қилиб юрар экан, дарров кўнибди. Шундан кейин Тишченко уни бирмунча вақт шоферлар курсига тайёрлабди, оқибат киргизиб ҳам қўйибди.

Жонифон авваллари унинг ниятига, ўқишига «нотавон кўнгил... орзуга айб йўқ» деган назар билан қараб юрар экан, бир вақт қарасаки, Малоҳат курсини битириб, грузовой миниб юрибди! Жонифон бунга ҳам кўнишибди — «ҳа энди, минса минибида-да, шу ҳам марта тасалли берибди. Бироқ Малоҳат икки йилда уч марта мукофотланибди. Жонифон мукофотни ўз гази билан ўлчагани учун бунга ҳам унча парво қилмабди — «олган мукофотига от билан тую берармиди» дебди. Жон-

фиғон ўтган йил баҳор кечаларининг бирида (ўша куни эртасига бошини ёрмоқчи бўлган, соқолига ўт қўйган) истироҳат боғига кирган экан, қараса, шаҳарнинг манман деган стахановчилари қаторида хотинининг ҳам каттакон портрети турибди! Севинч, қўрқув, баҳиллик — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, Жонфиғоннинг боши ғовлаб кетибди. У дарров уйига келиб, ҳар қалай, хотинини суйибди, ўпибди, лекин сұхбат жанжал билан тугабди. Бу кунгача бўлиб ўтган учта йирик жанжалнинг бири шу экан.

— Шунда жанжал нимадан чиқди? — деди шерикларимиздан бири.

Жонфиғон жавоб бермоқчи эди, Малоҳат гапини оғзидан олди.

— Туппа-тузук ўтирган одам бирдан айниб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади деб, жаҳлимни чиқардилар. Хаёлимда йўқ гаплар...

— Хаёлингда йўқ-а, хаёлингда йўқ! — деди Жонфиғон кесатиб.

— Да, хаёлимда бўлиб нима қилдим?

— Хаёлингда бўлмаса нима учун бўқофингни кестирдинг? Хўш? Қани мана шу тўртта одамнинг олдида жавоб бер-чи?

Малоҳатнинг кўк пиёладан кўра кичикроқ бўқоғи бўлиб, шуни ўтган йил кузда кестирган экан. Иккинчи йирик жанжал шунда бўлиб, яқин бир ҳафтага чўзилибди.

— Кестирсам ёмон бўлиптими? — деди Малоҳат. — Ахир... хотинингизман...

— Нима, менга ёқиш учун кестирибсанми? Ҳеч-да! Менга бўқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг. Бошқага ёқаман деб кестиргансан!..

— Уялинг! Илгарилар, бўқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлатгансиз?

Жонфиғон, нима дейишини билмай, ерга қаради ва дўйниллади:

— Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан...

Биз кулгидан ўзимизни тиёлмадик, аммо баралла кулиш тўғри келмагани учун биримиз мўйловимизни силаб, биримиз йўталиб, дегандай кулгимизни яширидик. Жонфиғон «Малоҳат энди мени ташлаб кетади» деб ҳадиксираб юрса, Малоҳат эрининг бу юриш-туришидан хижолат тортиб юрар экан. Шунинг учун Малоҳат кўзга кўринган сайин эрини эл қатори ишлашга

— Нимаси уят? Бундан чиқдикى, «уят» бўлади деб куёвни сиз қочирган экансиз-да? Ҳали келин ҳам сизнинг гапингизга кириб уйдан чиқмай ўтириптими? Киринг ҳозир, келинни олиб чиқинг!

— Жон болам, ўргилай... икковини хижолатга қўйма!

— Киринг дейман!.. Кирмайсизми? Ҳозир тўйни мажлисга айлантириб, масалангизни қўяман!

— Менинг нима масалам бор экан?

— Руҳонийлик қилиб тўйни бузәтипти, тартибга чақирилсин, дейман.

— Шу руҳонийликка кирап эмишми? Айтсанг айта бер, барнибир ҳеч ким ишонмайди. Рўзага қарши тушунириб юрганимни ҳамма билади. Эркакларга ҳам тушунтирганман...

— Бўлмаса... бўлмаса ўзига эр чиқмаганига куйиб, бироннинг тўйини бузмоқчи дейман. Айтолмайманми? Йўқ денг! Йўқ денг!

— Жинни бўлма, бола!

— Уртоқлар!— деди Собиржон. Ҳамма жим бўлди. Кампир қўрқанидан юрганича келинни олиб чиқсанни кетди.— Уртоқлар! Ҳозир маҳалламизнинг актив ашулачиларидан ўртоқ Шукуржонов «Келди айёми баҳор» деган ашулани айтиб берсин деган кўндаланг таклиф тушди. Қаршилар йўқми? Демак, бетараф ҳам йўқ... Уртоқ Шукуржонов, марҳамат қилинг!

«Келди айёми баҳор» пировард бўлгандан кейин кампир келинни бошлаб чиқди. Келин каттакон дока рўмолга бурканган, секин, киши билмас, деворнинг тагидан бориб, аёллар тўпига ўтирди. Бояги кампир ҳаял ўтмай куёвни ҳам топиб келди. Куёв қаттиқ қарсаклар остида бориб, келиннинг ёнига ўтирди.

Иккови ўтирибди. Келин — Хадича хола рўмолини қаншарингача туширган, борган сари ерга қапишиб кетаётиди. Куёв — Қурбон ота чўкка тушган, икки қўли тиззасида, худди сурат олдираётгандай ҳеч қимирламайди, ҳар замон келинни тирсаги билан туртиб, секин «қоматингни кўтариб ўтир» деб қўяди.

— Уртоқлар!— деди Собиржон,— ижозат берасиз, ўртоқ Қурбон ота билан Хадича холанинг турмуш қуришларига бағишланган бу кунги қизил тўйимизни яна бир марта очиқ деб эълон қилишга! Тўйни очиқ деб эълон қилиш билан бирликда шуни айтмоқчи бўламанки, ўртоқлар, Қурбон ота ким ва қандай эди? Бу тўғрида ўзлари таржимаи ҳолларини айтганда гапириб берарлар. Лекин,

ўртоқлар, мен ҳам қисқача тўхтаб ўтмасам... тарс ёрилиб кетаман!

Қурбон отанинг ҳәти нотиқ қониб сўзлагуидай воқеаларга бой ҳам эмас. Унинг йигитлик ҳәтигининг якуни шуки, «бу дунё бўлмади, энди охиратдан ҳам қуруқ қолмай» деб, ўзини-ўзи Сандаҳмадхон деган эшонга назр қилган. Бу эшон бирор билан сўзлашганда ўзини худди кимга қайси жаннатдан ўрин бериш тўғрисида худо билан сўзлашиб келгандай тутарди. Шунинг учун бир йили узоқ сафарга отланиб, «юр» деган эди, Қурбон ота «қаерга, нима учун» деб сўраб ҳам ўтирамай, олдига тушди. Бир юрга бориши. Бу юрт Афғонистон бўлиб чиқди. Қурбон ота яна неча йиллар эшоннинг хизматида бўлиб, бевақт кучдан қолди. Бу ерда кечирган ҳәтигининг якуни шу бўлдики, «пайғамбаримиз олтмиш уч ёшларида ер остига кирганлар, мен нима қилиб юрибман», деган фикрга келиб, пирига маслаҳат солди. Пир «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди, чунки унинг учун энди Қурбон ота ер остига кирадими, ер устида юрадими — барибир эди. Қурбон ота ҳали олтмиш учга кирмаган бўлса ҳам «инкиуч йил нари-ю бери» деб ер остига кира қолди, орада бир неча ой ўтгандан кейин қараса иккала оёғи шол бўлмоқчи! Қурбон ота буни яқинлашиб келаётган қазо аломати деб ўйлади-да, туғилиб ўсган ерларини, қавму қариндош ва таниш-билишларини соғниди, «бир сиқим тупроғим бегона юртда қолиб кетмаса экан», деган ўйга борди. Бу ўйини пирига айтган эди, пири яна «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди.

Қурбон ота қолган умрини ўз юртининг ери остида ўтказишини ният қилиб, ўлар ҳолатда келди. Қавм-қарин дошлари унинг тирик эканига суюнишди, ниятини эшишиб тоза кулиши. Ўша замонда ўлиб кетган холаваччасининг ўгай ўғли доктор бўлган экан, уни уришиб-уришиб касалхонага жойлаб қўйди. Касалхонада яқин икки ой ётиб оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди. Касалхонадан чиққанидан сўнг доктор бир куни маҳаллада ўзи ташкил этган худосизлар тўгарагининг машғулотига олиб борди ва лекция ўқиб «Мана сизларга жонли мисол» деб кўрсатди, кейин Крупская номидаги болалар боғчасига қарашли боқقا боғбон қилиб қўйди.

Хадиҷа хола билан унинг орасидаги оқибати тўйга бориб етган муносабат бир ҳазилдан бошланди. Хадиҷа хола ҳам шу боғчада ишлар эди. Ўтган йили баҳорда нимадандир гап чиқиб, «сиз тайёр ошга баковул бўлдингиз, бу турмушга биз осонликча эришганимиз йўқ», деган маз-

мунда ҳазил қылди. Шу гапни бошқа одам айтса, албатта, Қурбон отаге қаттықроқ тегар эди, күнгли торғиб юрган одами айтгани учун хафа бўлмади, аммо ҳазилга ҳазил тарзида... шўхлик қилди.

Қурбон ота, айниқса Хадича хола, Собиржон мана шу тўғриларда ҳам гапирап деб хавотирда эди, хайрнат, сўзини тамомлайдиганга ўхшаб қолди:

— Мана шундай, ўртоқлар! — деди. — Бурун замонда буларга ўхшаган қарилар эмас, ҳатто ёшлар ҳам ҳар доим ўлим кутиб, кечалари калима ўгириб ётар эди, яъни айтмоқчи бўламанки, яшашдан кўра кўпроқ ўлиш тўғрисида ўйлар эди. Бугунги кунда кўрамизки, ўртоқлар, олтмиш саккизга кирган Қурбон ота турмуш қурмоқда. Қиши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қачонки, у ўртоқ... бу тўғрида Қурбон отанинг ўзлари маълумот бериб ўтадилар.

Қурбон ота кўкрагидан бир нарса узилиб қорнига тушгандай бўлди, ўзи узун бўйини яна ҳам чўзди, бир-икки ютинди, кўзларини пирпиратиб, атрофига қаради. Ҳамма кутар эди.

— Собиржон, ўғлим,— деди секин ўрнидан турар экан,— сизлар сўранглар, мен жавоб берай. Ўзим гапи ролмайман, ўрганмаганман... Мен, энди, гапирсам ўша бойлар, эшонлар тўғрисида гапирсам бўлади, бойларнинг эшонларнинг ёмонлигини айтиб, тушунтирсам бўлади... Қеча Турғуной «ҳали ҳам камбағаллар бойларга уй солиб ўзига кафан пули ишлайдиган юртлар бор» дедилар. Ӯша камбағаллар тушунмаган камбағаллар, ўшаларга ҳам тушунтириш керак. Отамиз Ленинга минг-минг раҳматки, ўзи азоб чекиб, бизларни азобдан қутқазди. Давр-давронимиз яшасин! Ҳаммаларинг яшанглар...

Собиржон, муроди ҳосил бўлиб, қаттиқ олқишлиар остида куёв билан келинга бир рюмкадан шампанский тутди. Рюмкани иккови ҳам дадил олди, баравар кўтарди ва иккови ҳам, унинг тахир эканини энди билгандай, афтини буриштириб, бир-бирига қаради. Ҳар маҳаллада битта иккита «қўтир эчки» бўлади-ку, бу ерда ҳам биттаси ўтирган экан. У ҳаммасига ҳам чидаб ўтирган экану, икковининг вино ичганига тоқат қилолмади шекилли, этагини қоқиб ўрнидан турди, бурилиб кетаёгиб бир нарса дегандай бўлди — гапирдими, ичи қулдирадими — билиб бўлмади. Собиржон ўйин-кулгини бошлаб юборди. Куёв ҳам, келин ҳам энди ундан хафа эмас эди.

Үтди үмрим воҳ дарин...

Қадимги қўшиқ

Ҳожимирсироҳ автобусда жой талашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди. Бир мактаб бола ҳам келаётган экан, шу орага тушди-ю, ёмон бўлди. Бу қоқвош «шу ишингиз нотўғри», дейиш билан-ку, Ҳожининг қорнига қозиқ қоққандек бўлган эди, яна «хўмрайманг» дегани нимаси?

Ҳожи бирпас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида, секин қўлинни узатиб, қулогини ушлади ва уч буклаб туриб қаттиқ қисди, қисди, жонининг борича қисди! Бола, «қулоқдан айрилдим», деб ўйлаган бўлса керак, қўрқиб дарров ушлаб кўрди — йўқ, қулоқ жойнда. У автобусдан тушиб, ловуллаб турган қулогини ушлаганича Ҳожига қаради ва бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақоратни ишлатди, яъни «тарбиясиз!» деди.

Ҳожи ҳузур қилиб ўч олганидан, боланинг сўkkани бошқа сўз тополмаганидан хурсанд бўлиб, орқасига суяниди ва атрофига назар ташлади, қараса, ҳамма, айниқса шофернинг орқасида китоб кўриб ўтирган киши ўзини кулгидан зўрга тийиб турганга ўхшайди. «Ҳароми, мени тоза расво қилганга ўхшайди,— деди ўзича.— Бу ҳозир кулиб юборади, ҳозир кулмаса кейин, уйнга бориб кулади, бола-чақаси билан кулади! Нега мен у итваччанинг қулогини шартта узиб қўлига бермадим?»

Ҳожимирсироҳ шошиб автобусдан тушди, боланинг кетидан кетди. Бола ҳамон қулогини ушлаб борар эди, бир орқасига қараб Ҳожини кўрди-ю, жадаллаб муюлишдаги каттакон икки қаватлик бинога кириб кетди. Ҳожи уни бу ерга қочиб кирди деган ўйда эшикнинг олдида узоқ пойлаб ўтириди. Қўёш ботди ҳамки, бола чиқмади. Ҳожи аста эшикни очиб кирди. Болани пастдан тополмай, оёғининг учиди юриб иккинчи қаватга чиқаётган эди, кимдир зинанинг устидаги чироғини ёқиб юборди. Ҳожи бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. Юқорида ўзига маълум Орзиқул турар эди. Ҳожи уни қаердадир қоровуллик қилади деб эшитган, лекин қаерда эканини билмас эди.

— Э, ҳа, Орзиқул,— деди,— бу ерда нима қилиб юрибсиз? Шу ердамисиз?

— Ҳа, биз шу ерда,— деди Орзиқул, тўнининг енгини

киниб.— Ўғламизга шу ердан жой теккан. Сиз нима қи-
либ юрибсиз?

Хожи гаигиб қолди. У «Орзиқулнинг ўғли яхши йигит
чиқди, ҳозир битта ўзи ўттиз иккита машинага қарап
эмис» деб эшитган, лекин унинг шундай жойда туриши-
ни хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Шунақами,— деди Ҳожи бошқа сўз тоополмай,—
бу жой ўғлингизга теккан экан-да, мен ўзингизга тек-
кан деб эшитган эдим.. Буюрсин... Шундай ўтиб кета-
ётган эдим, эсимга тусиб қолдингиз, бир кирай дедим.
Орзиқул уйида бўлса қуллуқ бўлсан қилиб чиқай...

— Жуда соз бўпти-да, Ҳожим! Кўп яхши қиллабсиз.
Қани, кирснилар... Йўқ, йўқ ковушни ичкарига ечади-
лар... Заб келибсиз-да. Узим ҳам сизни бир айтиб кела-
ман, бирпас гапиришиб ўтирамиз деб юрган эдим.

Орзиқул бу гапни меҳмоннинг кўнглига бўлиб айтма-
ди, ростдан ҳам Ҳожимисроржнинг бир келишига орзу-
манд эди. Лекин, ростини айтганда, Ҳожини уйига таклиф
қилишдан муроди бирпас гапиришиб ўтириш эмас, унга
ўз турмушини кўрсатиш эди. У, уй-жойини, машнатини
кўрсатиш билан мақтамоқчи эмас, чунки қўлга киргиз-
ган нарсаси ўз қадр-қумматидан юқори бўлган одам
мақтанади. У фақат ҳақиқатни айтмоқчи, «чўлоқ чўлоқ-
лигидан, камбағал камбағаллигидан норизо бўлса, худо-
нинг қаҳрн келадиган» замонда хокисор бўлган одамлар-
нинг ўт кечиб, сув кечиб олнб борган курашларни натижака-
сида турмушлари қандай ўзгарганлигини кўрсатмоқчи,
холос. Орзиқул бу ҳақиқатни кўрсатиш билан таъна
қилмоқчи ҳам эмас, чунки таъна қилиш — қаттиқ ўпкалаш
деган сўз. Ҳожидан нима деб ўпкалайди? «Шунча йил
сенинг заводнингда ишлаб қорним ҳам тўймади, очдан
ҳам ўлмадим, сен мени от қатори кўтар әдинг, тоипахта-
лар остида қолиб қовурғам синганда касалимни маҳалла
боқкан» деб ўпкалайдими? Ҳожи шундай қилмаслиги
керак эмишми? Завод эгаси-я? Лекин Ҳожи ўша вақтда
шундай қилмасам бўлар экан, деб ҳозир айтиши мумкин
ва айтади ҳам, чунки шу гап билан бирорнинг кўнглини
юмшатиб бир пиёла чойини ичади.

Орзиқул Ҳожини коридорнинг охиридаги эшикка —
ўзининг бўлмасига бошлади. Бу бўлмада балконга чи-
қиладиган эшикнинг тутқичига илинган аллақандай бир
халтадан бўлак ҳамма нарса Ҳожининг кўзига қалбаки
кўринди шекилли, бутун жиҳозларни алоҳида-алоҳида
кўздан кечирди, ҳатто деворларни чертиб кўрди.

Орзиқулнинг келини Тожикон кирди. У меҳмон билан

кўришиб, нариги уйга таклиф қилди. Орзиқул Ҳожини ошхонага бошлаб чиқди. Ошхонада Мурод харита кўриб ўтирар эди.

— Келдингми, ўғлим,— деди Орзиқул,— мана Ҳожи бобонг ҳам келдилар.

Мурод дарров туриб Ҳожи билан сўрашди ва назокат билан унга жой кўрсатди.

— Келниг, Ҳожи бобо. Кўринмайсиз, келмайсиз...

— Баракалло, ўғлим, баракалло,— деди Ҳожи курсига эҳтиёт билан ўтираётиб.— Умрингиз узоқ бўлсин. Кўпдан-кўп хурсанд бўлдим... Үғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қиласин. Кўп хурсанд бўлдим. Хўп... Бу гилем... бу гиламни неча пулга олдингиз?

— Эсимда йўқ. Анча бўлди олганимизга.

— Утган ҳафта бозорга бир гилам чиқди, гиламмисан гилам эди-да. Бир минг уч юзга савдо қилиб, Қодиалининг ўғлига олиб бердим. Гилам таниган одам икки мингга индамасдан олади. Шунаقا нарсалар керак бўлса менга айтиб қўйинг. Хўш... яшанг ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзиқул оғини узатиб, баҳузур ёта берса ҳам бўлар экан. Биз бурун замонда шунча давлат билан ҳам бу хилда орзу-ҳавас кўргап эмасмиз. Энди ишламассиз-а, Орзиқул?

— Нега ишламас эканман, қирқ тўртнинчи мактабда қоровуллик қиласан. Мен ишламасдан туролмайман... ўрганмаганман...

— Ана шу чакки-да, Орзиқул, ана шу чакки! Ношукурчилик...

— Ношукурчилик бўлса ҳам ўрганмаганман.

Мурод кулди:

— Кўрдингизми, ўрганмаганлар! Бу кишини ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қиласига ҳаддим сиғмайди.

Тожихон овқат келтириб қўйди. Овқат вақтида Ҳожи ҳеч кимга сўз навбати бермай, бурунги замонни ёмонлаб кетди. Маълум бўлишича, бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан: уезд ҳокими «акангизни мингбоши қиласан» деб уч минг йингирма етти сўм пулинни еб, сайловда дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган экан. Тожихон «пиқ» этиб кулиб юборди ва Муродга қаради:

— У қанақа сайлов?— деди.

— Мен қаёқдан билай. Дада, у қанақа сайлов?

Орзиқул анчадан кейин жавоб берди:

— Мингбоши сайлов деб эшитар эдим-ку, ҳеч кўрган эмасман... Қанақа сайлов бўлар эди, мана Ҳожим айтди-

лар-ку... Оббо хотинталоқ-эй, шунақа қилган денг, Ҳожим!..

Тожиҳоннинг кулиши, Орзиқулнинг сўзидағи калака оҳанги Ҳожига ёқмади. У кичкина пичоқаси билан суюк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида бирдан сўради:

— Ўғлим,— деди,— стахановчилик дейсизлар, бунинг ҳикмати нимада? Жуда кўп нарсаларни ақлим ола бермас эди, энди секин-секин фаҳмлаяпман. Лекин шу стахановчилик ҳеч ақлимга сиғмайдиган иш бўлиб чиқди. Бурунги замонда бигта одам, менинг билишимча, жуда нари борса уч ярим пуд пахта терар эди, ҳозир йигирма беш пудга етказиб терар эмиш. Мана, сиз, бигта ўзиниз ўттиз иккита машина га қарап эмишсан...

Мурод мийиғида кулиб, Тожиҳонга қаради:

— Тожиҳон, сиз айтинг, нима учун ҳозирги одамлар Ҳожи бобонинг ақлларига сиғмайдиган ишларни қилишади? Айтинг, сиз ҳам стахановчи-ку.

Тожиҳон жавобга лаб очганида эшик тақиллади-ю, туриб кетди. Жавобни Муроджон ўзи берди:

— Стахановчиликкинг ҳикмати шундаки, Ҳожи бобо... ўзимизда бир мақол бор-ку: «Бироннинг ишига саратонда қўл совқотади». Стахановчиликкинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундақа, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилишадиган иш ҳам бирорники эмас. Бу — бир...

Эшикни тақиллатган Үлмас экан, йўлакда онасига нима тўғриладир қувона-қувона сўзлаётган товуши эшинтилди. У шу қувончини отасига ҳам айтиш учун бўлса керак, шошилиб кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда «тарбиясизлик» қилган киши ўтирибди! Үлмас ихтиёrsиз қулогини ушлаб, секин ётоқقا томон бурилган эди, Мурод тўхтатди:

— Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз?

Болани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди. «Оббо ҳароми,— деди ичидা,— ҳозир арз қилади. Агар арз қилса, чўнтағимга қўл солди дейман!»

— Ўртоқ командир танкист бўлар эмишлар,— деди Тожиҳон кулиб.— Учувчи бўлишдан айнибдилар. Үлмас, меҳмон билан сўрашмайсанми?

Үлмас сўрашгани қўл узатди. Ҳожи унинг қўлини олар экан, ўрнидан турди:

— Энди мен кетай, бемаҳалга қолмай,— деди.

У боланинг шикоят қилишидан ва бунинг натижасида ўнгайсиз аҳволда қолишидан қўрқмаса ҳам бўлар эди,

чунки Үлмас ҳеч шикоят қилиб ўрганган бола эмас. Орзиқул уни пастигача кузатиб хайрлашди. Ҳожи кўчанинг у юзига ўтиб битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйлар эди: «Машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам ўзингники... танкист... танк ҳам ўзингники! Йиллар, йиллар ўтди! Утган бу йиллар дунёни остин-устин қилди!..»

1939

ҚИЗИЛ КОНВЕРТ

«Ўйқусиз тунларда ва ташвишли кунларда умид тўла
кўзларимизни сизга тикмоқдамиз...»

(«Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртла-
ридан мактуб»)

Ҳайитбой Бадалбеков ҳарбий қисмга янги келган чоқларинда уруш илмига жуда уқуви келавермаган эди: юргаида олдидағи кишининг оғини ҳадеб босаверади, газниқобни иккι-уч минутда зўрға кияди, милтиқ отганида худди тиши билан данак чаққандай ҳаракат қилиб ишонга уролмайди... Шунинг учун ҳазилкаш ўртоқларидан бири: «Бизнинг Ҳайитбой оддий жангчи эмас, энг оддий жангчи» деб лақаб қўйган эди.

Қисмда Финляндия урушини кўрган Федоров деган бир йигит бор эди. Ҳайитбойга авваллари унинг уруи тўғрисидаги ҳикоялари, кейинчалик унинг ўзи жуда ёқиб қолди. Шу йигит уни командирларнинг дашномидан, ўртоқларининг баъзан малол келадиган қаттиқ ҳазилларидан қутқазди. Ҳайитбой фронтга яхши автомобатчи бўлиб келди. Лекин Федоров ҳануз уни «энг оддий жангчи» деб тегишар эди.

Бўлинма командири лейтенант Маматқулов немислар турган жойни дурбин билан текширмоқда эди. Нима бўлиб қўли силкинди-ю, сойнинг бу юзидағи бўталар орасида турган бир қизил аскар дурбинга тушиб қолди. Қизил аскар қўлини баланд кўтарган ҳолда илжайиб турар эди. Маматқулов дурбинни кўзидан олди, беихтиёр ойнагини артиб бошқатдан қаради. Қизил аскардан ўн қадамча нарида бир оёқлаб чўкка тушиб турган немисни кўрди. Немис ҳам илжайиб турар эди.

— Старшина! Федоров!
— Лаббай, ўртоқ лейтенант.

Лейтенант дурбинни старшинаға бериб:

— Қўздан қочирманг!— деди ва ўзи траншеяга тушиб кетди.

Старшина Федоров аҳволни кўриб, эси чиқиб кетаёзди: Ҳайитбой, салкам бир йиллик қадрдони ўша «энг оддий жангчи» Ҳайитбой Бадалов чўнтағидан бир қизил қофозни чиқариб немисга узатди.

Федоровнинг юраги орзиқиб кетди: бундан уч кун бурун Бадалбоевнинг қўлида қизил конвертлик бир хат кўрган эди. Бадалбоев бу хатни дамба-дам ўқир, гоҳ қовоғини солар, гоҳ кулар эди. Федоров унинг ёнига бориб «Кимдан? Нима депти?» деганида жавоб бермай ўринидан туриб кетган эди. Немисга узатган қизил қофози ўша хат эмасмикан? У хатда нима сир бор экан?

Лейтенант қайтиб чиқди. Старшинанинг рапортини эшишиб ранги ўзгарди. Дарҳол дурбинни олиб қаради. Ҳалиги ерда ҳеч ким йўқ эди. Минут ўтмай ўша томонда автомат тариллади, устма-уст иккита граната портлади. Лейтенант буйруқ берган кишилар у ерга етиб бормасдан туриб рўй берган бу ҳодисага тушуниб бўлмас эди.

Бир неча минутдан кейин сержант келиб рапорт берди:

— Ўртоқ лейтенант, жангчи Бадалбоев икки немисни олдига солиб сойлиқдан келяпти.

Лейтенант юрганича сойлиққа тушди. Бадалбоев етиб келди ва рапорт бериб икки асирни топширди. Асиirlардан бири солдат, иккинчиси ефрейтор эди. Солдат ўнг елкасидан ярадор бўлган, ефрейторнинг эса қаншари мажақланиб кетган эди. Старшина Федоров Ҳайитбойни қулоқлаб ўпди:

— Немисга қизил қофоз узатганингни дурбинда кўриб турган эдим.

Хат Ҳайитбойнинг ёдидан кўтарилган экан, бориб ефрейторнинг кўкрак чўнтағидан олди.

— Ҳар кимнинг хати ўзида турсин... Бу хат менинг жонимга ора кирди.

Асиirlар штабга жўнатилгандан кейин «энг оддий жангчи» Ҳайитбой Бадалбоев бўлган воқеани ўртоқлалига ҳикоя қилиб берди:

— Сув олиб келгани булоққа борган эдим. Қарасам булоқдан юз метрча наридаги бир бутада шинель осилиб турибди. Ҳайрон бўлдим, ўзимизнинг шинель. Тўғри боргани қўрқдиму, пастдан айланиб ўтмоқчи бўл-

дим. Буталарни оралаб секин кетаётган эдим, бирдан «хальт» деган товушни эшитиб қолдим. Қарасам, ҳалиги ефрейтор автомат ўқталиб турипти. Қимирласам отади. Ўлим мұқаррар бўлиб қолди, сабабини асир тушмоқчи эмасман. Шу пайтда назаримга мана шу хатни ёзган хотиним, қавму қариндошим, бутун қишлоқ томга чиқиб менга қараб тургандек бўлди. Бир нарса-га жазм қилдиму, автоматими ташладим, иккала қў-лимни баланд кўтариб ефрейторга қараб илжайдим. Ефрейтор ҳам илжайди. Муросамиз чиқишгандан кейин, кўкрак чўнтағимдан шу қизил конвертни олиб узатдим. Билмадим ефрейтор нима деб ўйладики ҳурсанд бўлиб, автоматими елкасига осди ва «пастга тушамиз» деб имлади. Биламанки ефрейтор ёлғиз эмас. Агар мени шерикларининг олдига бошлаб борса, иш тамом. Фур-сат фанимат. Бир илож қилиб уни ўзимга қаратишими керак эди. «Пишт» дедим. Ефрейтор ялт этиб менга қа-раши билан калла уриб ағдариб ташладим. Шундай қагтиқ урибманки, ўзимнинг ҳам кўзим тиниб кетди. Унинг автоматини олиб дарров ерга ётдим. Ётишим билан пастда автомат тириллади. Бута орасида яшил шинелни кўриб, устма-уст иккита граната улоқтирдим. Чанг босилгандан кейин қарасам, ҳалиги солдат қўлини кўтариб турибди. Учтаси ўлибди. Бўлган гап шу.

Федоров қизил конвертни қўлига олиб, уёқ-буёғини қаради ва хатин ўқишига ижозат сўради. Ҳайитбой ку-либ, ўзи ўқиб берди. Хотини Хуморхон дуойи саломдан кейин шундай депти:

«...Баҳринисо, хуштори урушда ўн уч немисин ўл-диргандан бери ҳечкимга гап бермай қўйди. Бугун Қо-симжон акам қизил аскар оиласарини чақиртирган эдилар, борсам Баҳринисо ҳам ўтирибди. Бирам кек-кайган, бирам ғалати.. Салом берсам илжайди, «ҳи, ўл» дедим ичимда... Қизил аскар оиласаридан яна тўрт кишига сигир чиққан экан, Қосимжон акам шуни топ-ширдилар, кейин қишлоғимиздан урушга кетган йигит-ларнинг қолгаи ишлари тўғрисида гапириб бердилар. Шунда Баҳринисо бир гап айтди, жон-жонимдан ўтиб кетди: «Ҳажга капитар ҳам бориб келаверади, лекин капитар ҳожи бўлмайди» дейди. Қосимжон акам уришиб бердилар. У кишининг олдиларида индамадиму, кўчага чиққанимиздан кейин, «ҳай, Баҳринисо, ўртоқжон, киши-нинг кўнглига келади ҳам демайсиз-а. Хушторга бунча бино қўйиншлиқ. Эрингиз эмас-ку», дедим. Шунаقا де-сам: «Эрим! Дод десангиз ҳам ўшанга тегаман,вой

десангиз ҳам ўшанга тегаман. Аҳду паймон қилганмиз» дейди. Мана шу гапи ундан ҳам ошиб тушди. Вой, худо күттарсинг, мен нега дод дер эканман, тегсанг тегавермайсанми... Бу гапларни сизга ёзмас әдиму, асти ичимга сиғдирломадим...»

1944

СЕП

Шерали билан Шаҳринисо бир-бирини яхши кўрар эди. Лекин иккови ҳам очиқчасига бирнима деёлган эмас. бир нима дейиш қаёқда, даладами, қишлоқдами, бир-бирини кўриб қолса, худди бирор «ўҳу!» деяётгандай чулдираб қолар эди.

Ошиқликни беркитиб бўлар эмишми. Буларнинг дардини, барибир ҳамма билар эди. Шерали аскарлика кетаётганида кузатгани чиққанлар шунинг учун орадаги кераксиз пардани кўтара қолишиди.

Шаҳринисонинг ўртоқлари четга тортиб:

— Ноз қилмай ўл. Гаплашсанг-чи,— дейишди.

Йигитлар Шералини турткилашди:

— Ким айтади сени йигирмага кирган йигит деб, иссиқ-иссиқ ўпмайсанми...

Кузатгани чиққанлар ўзларини гўлликка солиб туришди. Иккови бирин-кетин станциянинг орқасига ўтиб кетди.

Шерали даромад қилгани гап тополмай, Шаҳринисонинг қўлини ушлади.

— Мана энди биз кетаётибмиз, сиз қолаётибсиз...

— Ой бориб, омон келинг...

— Сизга бир нима демоқчи эдим.

— Айтинг.

Шерали икки-уч оғиз ростлади-ю, индаи олмади.

Шаҳриписо кулиб юборди.

— Эсингизга солайми? «Яхши кўраман» демоқчи эмасмикинсиз?

Шерали қип-қизариб бир кўзи кичрайиб кетди. Лекин хийла дадил бўлиб, унинг билагидан ушлади.

— Сиз-чи? Менга қаранг. Бир қаранг. Сиз ҳам яхши кўрасизми?

Шаҳринисо Шералининг билагини чимчилаб:

— Боринг,— деди ва дўпписини кўзинга туширди.

Унинг бу ҳаракати Шералининг саволига энг яхши жавоб эди. Бироқ Шерали бунга қонаот қилмас, рўйрост «мен ҳам сизни яхши кўраман» дейишини хоҳлар эди. Шунинг учун гапни айлантириди.

— Бизнинг-ку суратимиз сизга керакмасдир, лекин сиз суратингизни берсангиз бўлар эди. Ё арзимаймизми? Мумкинми сочингиздан бир толасини олсам? Ёдгорликка...

— Ёдгорлик берганман-ку.

— Нима берибсиз?

Шаҳринисо аразлаб бурилди.

— Ҳали ҳам билмас экансиз-да!

— Билмайман. Нон урсин агар, билмайман! Кечирасиз...

— Билмасангиз билиб олинг: кўнглимни берганман!

Шаҳринисо қизиқ устида шундай дейишга деди-ю, кейин уялди; чопқиллаганича панжаранинг орқасига ўтиб кетди. Бу яхши бўлди, чунки Шерали унинг сўзи-га жавобан нима дейишини, нима қилишини билмас, нима деса ва нима қилса назарида сохта чиқаётгандай кўринар эди. Унинг сўзини босиб тушадиган зўр гапни хайрлашганда топиб айтиш умиди билан ўзига тасалли берган эди, бу ҳам бўлмади. Хайрлашганда Шерали шундай бир аҳволда эдикি, кузатгани чиққанлардан кимдир «бола бечорани муҳаббат элитибди-ку», деб қўйди.

Орадан яқин икки ой ўтиб, Шералидан хат келди:

«Ой юзли, ширин сўзли Шаҳринисохонга. Ўзимни соғ-саломатлигимни билдиришлик баробаринда сиз гўзал ёримнинг ҳам ўйнаб-кулиб юришингизни табиатнинг энг нозик жойларидан тилаб қоламан.

Мени сўрасангиз, ҳозир ҳарбий лагердаман... «Машқда қийналсанг, урушда қийналмайсан» деган шиорни ортиғи билан бажармоқдаман, пулемётга ишқибоз бўлиб қолдим. Шуни ҳавас билан ўрганмоқдаман. Яна шуни билдимки, Шаҳринисохон, агар ишлар планли, киши интизомли бўлса, битта одамнинг қўлидан жуда-жуда кўп иш келар экан. Шу тартиб-интизомнинг тўртдан бири звеномизда бўлса, ҳар туп фўздан баҳузур бир кийимлик пахта олишимиз мумкин экан, деб қўйдим. Омонлик бўлса қайтиб борсам, бутун район қойил қоладиган иш қиласман...

Сизни соғинидим. Жон Шаҳрихон, бир марта тушимга киринг. Энди қандоқ қиласай, ишқилиб менга берган сўзингиз чин бўлса — бас. Ўзингиз биласиз, сизни қан

чалик яхши кўришлигини юз процент ёзаман десам,
бир гектар қоғоз ҳам етмайди.

Хатингизга интизор бўлиб Шерали».

Шаҳринисо ёзган жавобида қанча байту ғазаллар-
дан кейин шундай деди:

«...Районни қойил қолдирадиган ишни шу ерга ке-
либ қиласиз бўлсангиз, пулемётни жўхори қўригани
ўрганаётган экансиз-да. Мен шунаقا ишни урушда қи-
ласиз деган умидда эдим. Ундан бўлса шарт қўяман:
менга маҳр берасиз, менинг маҳрим — юз немиснинг
боши. Мени қанчалик яхши кўришингизни билдиromoқчи
бўлсангиз бир гектар эмас, тўрт энли қоғоз етади...»

Шерали шу шартга унаб хат қайтарди...

«...Юз немиснинг боши сизники. Ё донғим чиқади, ё
чангим чиқади. Энди мумкинми биз ҳам бир нима де-
сак: маҳр сўраган қиз сепи билан келади, сизнинг се-
пингиз нима бўлади? Район қойил қоладиган ишни
мен боргунча қилиш қўлингиздан келадими?

Сизнинг сепингиз шу бўлади».

Шаҳринисо нима жавоб берганлиги кузда маълум
бўлади.

МУНДАРИЖА

Халқ ёзувчisi, О. Шарафиддинов
Сароб. Роман 33

Ҳикоялар

Бошсиз одам	25
Мастон	261
Кўр кўзниңг очилиши	268
Майнз емаган хотин	273
Ломошабоғ	279
Мирзо	281
Аиор	285
Бемор	289
Ўгри	291
Икки ёрти — бир бутун	293
Башорат	296
Санъаткор	301
Миллатчилар	303
Адабиёт муаллими	307
Муноғиқ	309
Қайғулар	313
Жонғиғон	314
Ўжар	318
Лўй	322
Ииллар	326
Қизил конверт	330
Сеп	333

На узбекском языке

Абдулла Каххар

Собрание сочинений

В пяти томах

Том I

МИРАЖ

Роман
Рассказы

Редактор Х. Мансурова. Рассом В. Шумчлов. Расмлар редактори М. Карпузас.
Техн. редактор Т. Смирнова. Корректор Ш. Мұхиддинова.

ИБ № 3582

Босмахонага берилди 17.07.86. Босишга ружсат этилди 01.12.86. Р15701. Форынати
 $84 \times 108\frac{1}{2}$. Босмахона Қорози № 1. Адабий гравитура. Юқори босма. Шартли
 босма л. 17,61+0,52 вкл. Шартли кр.-оттиск 17,9. Нишр л. 19,66+0,27 вкл. Ти-
 ражи 60000. Заказ № 1923/4. Баҳоси 1 с. 50 т. Шартнома № 70-86. Рафур Ру-
 лом яомидаги Адабиёт ва санъат нашариёти. 700129. Тошкент, Навоий кўға-
 си. 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат ко-
 митети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқарип бирлашмасида таъбланган
 матрицадан 2-нчи босмахонада босилди, Яигайлұл, Самарқанд қўчаси, 44.